

PREMI DE RECERCA EN
MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

#04
2018

“Por llanuras y montañas guerrilleros libres van”

Anàlisi de l'impacte del maquis en la
zona dels Ports i la vila de Vallibona

Pep Donate Resurrección

Aquesta publicació recull el treball guanyador de la quarta edició del Premi de Recerca en Memòria Democràtica del Memorial Democràtic, que es va concedir el mes de gener de 2019.

Barcelona, novembre de 2019

© del text, l'autor

© de l'edició, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia

Memorial Democràtic

Peu de la Creu, 4

08001 Barcelona

Tel. 936 247 351

memorialdemocratic@gencat.cat

Coordinació Editorial:

Josep Lluís Martín i Berbois - Memorial Democràtic

Gemma Simon Muntané - Memorial Democràtic

Disseny i maquetació: Dídac Ramírez. Memorial Democràtic

Fotografia de la portada: Pep Donate

Dipòsit Legal: B 27755-2019

*Por llanuras y montañas
guerrilleros libres van
los mejores luchadores
del campo y la ciudad.
Los mejores luchadores
del campo y la ciudad.*

*Venceremos al Franquismo
en la batalla final.
Camaradas, muera Franco,
viva nuestra libertad.
Camaradas, muera Franco,
viva nuestra libertad.*

Himno del Guerrillero, 1917.

*Versió de les agrupacions guerrilleres espanyoles durant
el període de lluita armada contra la dictadura*

Agraïments

En primer lloc, m'agradaria expressar el meu agraïment a totes aquelles persones que han estat clau i m'han ajudat, en la mesura que han pogut, en la realització d'aquest treball. Així, vull donar les gràcies als dos professors que l'han tutoritzat, Jordi Jordan el curs passat i Àngel Bisbal durant aquest any, i als meus pares, que han estat aquí sempre que els he necessitat.

A més voldria agrair especialment el suport i l'orientació donada per Nel·lo Monfort i Raül González i la dels vallibonencs en general: a Juanjo Vegué com a president de l'Associació Amics de Florencio Pla Messeguer i a Jordi Fonollosa per la informació aportada; a l'alcalde de Vallibona, Juanjo Palomo, que ha deixat l'arxiu municipal a la meua disposició; a Manuel Serret i Ramon Segura per les increïbles fotos i a Vicent Gual pel mapa del terme de Vallibona. També vull donar les gràcies a Maripau i Pep de l'ajuntament de Morella per l'ajuda oferta. Així mateix han estat de gran importància les obres de Raül González i Josep Sánchez Cerverelló, sense les quals, degut a la gran tasca investigadora que precedeix les seues obres, la part teòrica del meu projecte hagués estat difícilment realitzable.

Finalment, voldria agrair a les persones sense les quals aquest treball perdria gran part de la seua essència, tots aquells que s'han atrevit a contar tot allò que va passar i ho han donat a conèixer a les noves generacions, com Fidel Guimerà, Alejandro Segura, Manuel Serret, José Guimerà i Vicenta Llopis, que tot i que no m'ha pogut ajudar directament, ha fet possible que hagi pogut realitzar aquest treball.

Índex

0. Introducció.....	6
1. Metodologia.....	8
2. Marc Històric.....	12
2.1 Anys precedents a la Guerra Civil.....	12
2.2 La Guerra Civil.....	14
2.3 La postguerra.....	19
3. El maquis.....	28
3.1 Etimologia.....	28
3.2 Marc geogràfic.....	28
3.3 El recorregut de la guerrilla.....	29
3.4 La vida a la muntanya.....	55
3.5 La lluita contra la guerrilla.....	60
4. El maquis a les nostres terres.....	69
4.1 Els episodis més destacats.....	69
4.2 “La Pastora”.....	77
5. Impacte de la presència del maquis en la població.....	87
5.1 Conseqüències socials i demogràfiques.....	87
5.2 Conseqüències polítiques.....	93
5.3 Conseqüències econòmiques.....	99
6. El maquis en l’actualitat.....	102
7. Conclusions.....	105
8. Bibliografia.....	110
9. Webgrafia.....	111
Annexos.....	113
Annex I: Empadronament.....	113
Annex II: Mapa del terme de Vallibona.....	115
Annex III: Àmbit espacial principal de la realització del treball.....	117
Annex IV: Entrevistes.....	118

0. INTRODUCCIÓ

El sentiment de pertinença a un poble de muntanya de la zona dels Ports on els maquis van marcar, probablement, un dels episodis més importants i amb més influència en la seua història, em van portar a triar aquest tema. Vallibona va ser un important focus guerriller i aquest fet va tindre una gran repercussió en la vida del poble: les repressions brutals, les múltiples detencions o l'abandonament dels masos, deixarien un gran rastre en la història del municipi. Tots aquests fets, units a una anècdota familiar com és que la meua besàvia fes la comunió amb un maqui tan destacat com “La Pastora”, han fet que aquest tema hagi estat sempre recurrent en la meua família i l'hagi elegit, en conseqüència, com a tema en el qual centrar el meu treball de recerca.

Tot i que inicialment m'hagués agradat poder realitzar un treball que reflectís el que va ocórrer a les comarques del Baix Ebre, Montsià i els Ports, la dificultat per trobar informació em va portar a focalitzar el meu treball en la vila de Vallibona des del punt de vista de l'anàlisi de l'impacte, però a la zona dels Ports (com a massís muntanyós) pel que fa als episodis ocorreguts. Amb l'inici de la investigació, em vaig adonar que era pràcticament impossible que en alguns mesos pogués analitzar aquestes tres comarques si un

equip d'investigadors professionals com el de Sánchez Cervelló, havia tardat vuit anys a estudiar amb profunditat sis províncies diferents. Per tant, el tema a tractar es centraria en la història de l'AGLA (Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó), així com la seua lluita amb les forces del règim i els episodis més destacats de la guerrilla a la zona dels Ports. Finalment, la part més important tractaria sobre quin va ser l'impacte de la presència del maquis en la població, és a dir, com va afectar la guerrilla a la vida quotidiana i el paper dels pobladors en el moviment per tal de demostrar la hipòtesi:

El fenomen maqui com a causa del despoblament i la fi de l'estructura rural en la vila de Vallibona en la segona meitat del segle XX.

Amb tot això, els objectius del treball es podrien resumir en els següents punts:

- Conèixer la història de l'AGLA pel que fa a la seua trajectòria, així com els episodis més importants de la guerrilla.
- Entendre la lluita contra la guerrilla, en referència als mètodes emprats i els orígens d'aquests.

- Analitzar el paper de la població com a punt de suport dels maquis i alhora en la lluita contra aquests.
- Analitzar l'impacte de la presència del maquis en la població, especialment a Vallibona.
- Comprendre per què existeix, entre la gent que va viure aquella situació en primera persona o de manera molt directa, un tabú al voltant d'aquest tema.
- Conèixer el maquis en l'actualitat, és a dir el seu estudi i les diferents publicacions o associacions per recuperar la memòria històrica.

Per tal d'assolir aquests objectius, es realitzarà una anàlisi de diferents fonts bibliogràfiques i documentals, com llibres, premsa, vídeos, llocs web i arxius. A més de diferents entrevistes a experts en la matèria i la consulta de fonts històriques. Tot això es farà amb l'objectiu de redactar un treball que reculli tots els coneixements assolits de manera escrita però també amb la combinació de diferents recursos com imatges i gràfics. El procés de recollida de la informació es realitzarà principalment durant els mesos d'estiu, mentre que la redacció del treball es produirà durant la tardor-hivern del 2017.

1. METODOLOGIA

La impossibilitat d'abordar tot el territori de l'AGLA va fer que se centrés l'anàlisi en la zona dels Ports i especialment en la vila de Vallibona. Així, primerament es va procedir a conèixer la història de la guerrilla en si, amb tots els seus episodis i cronologia, per tal de relacionar-la amb els fets ocorreguts en la zona d'anàlisi, donada la importància d'aquesta en el transcurs del moviment.

Amb aquest objectiu es procedeix a l'estudi de les dos obres de referència en el món de la guerrilla, com serien *Maquis: el puño que golpeó al franquismo*, de Sánchez Cervelló, que explica de manera extensa tota la trajectòria del moviment guerriller en la zona de l'AGLA, i *Tragèdies silenciades*, de González Devís que es centra en la repressió franquista a les comarques del nord de Castelló. L'ús d'aquestes fonts es deu a l'extrema rigorositat però també esperit crític amb què tracten les fonts, ja que moltes de les escrites anteriorment es limiten a acceptar la versió oficial oferta pel règim sense comprovar la veracitat d'aquesta documentació, que en molts casos ha resultat ser falsa. A més a més, també s'ha fet ús de l'obra de José Calvo, *La Pastora, del monte al mito*, ja que com té com a objectiu principal l'estudi de la vida de Florencio Pla Meseguer, tracta molts episodis del viscuts en la zona d'anàlisi i ofereix molts testimonis, tot i això sense fer-ne una valoració.

En canvi, per a l'anàlisi de la zona dels Ports i la vila de Vallibona, s'ha procedit al contrast de les fonts bibliogràfiques amb fonts documentals i orals. Així, s'ha prosseguit amb l'anàlisi dels fets generals exposats en les obres a la recerca de relacions amb els episodis ocorreguts en la zona d'estudi, per tal de contrastar aquestes informacions amb altres fonts i complementar-les amb nova informació, com la de fets no tractats en les fonts bibliogràfiques com a resultat del caràcter més general d'aquestes. Això s'ha fet des de dues vessants: d'una banda l'estudi de referències documentals i de l'altra testimonis orals.

En referència al primer grup, el fenomen maqui és un període de la història espanyola que ha restat amagat durant molts anys i que s'ha començat a descobrir en les últimes dècades. Aquest fet fa que molta informació no hagi sortit a la llum i resti amagada en arxius militars. Això, unit a que gran part d'aquesta es trobi centralitzada a Madrid, fa que sigui de molt difícil accés i que fins i tot historiadors com els propis Cervelló o González hagin tingut moltes dificultats per accedir-hi i quan ho han fet ha estat amb moltes restriccions, sense poder consultar-la lliurement. Tot això dificulta la tasca investigadora pel que fa a conèixer allò que va passar realment, fet que s'uneix a la poca veracitat de les fonts oficials que fa que s'hagin de contrastar amb les testimonials i

agafar-les totes dues amb pinces. Aquestes restriccions no es produeixen només als arxius militars, sinó que a altres com els del Partit Comunista posen també moltes traves alhora de documentar-se.

Aquesta conjuntura fa que ni tan sols s'hagi plantejat el fet d'accedir a un arxiu d'aquest caire. Per això, s'ha decidit de basar les versions oficials en aquelles ofertes per les fonts bibliogràfiques.

Tampoc han estat de gran ajuda els arxius municipals de Morella i Vallibona; independentment que aquest tipus d'informació estigui centralitzada en arxius més importants, ni el de Morella ni el de Vallibona disposen d'arxiver propi que et pugui orientar en la recerca d'informació.

Tot i això, s'ha extret informació de l'Institut Nacional d'Estadística pel que fa a l'evolució de la població des de principi del segle XX a Vallibona, a més de l'oferta per un dels col·laboradors en referència a aquestes variables però en tota la zona dels Ports. Aquesta informació s'ha complementat amb l'estudi del padró municipal de Vallibona per tal de centrar-se en els anys en què actua la guerrilla. Amb això, s'ha intentat relacionar l'efecte de l'actuació del maquis i la consegüent repressió amb els canvis de població que es produeixen en la vila, en funció de diferents variables com l'increment o la pèrdua de població tant en el nucli urbà com en els masos o en la població en general quan es produeixen fenòmens com l'evacuada dels masos. També s'ha fet ús de gràfiques per tal de visualitzar aquestes variacions en la població.

	Nucli urbà	Masos	Total	Variació població (%)			
	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	
1955	705	617	354	321	1059	938	-6,57
1954	721	655	382	349	1103	1004	-2,33
1953	720	672	379	356	1099	1028	-1,72
1952	721	692	361	354	1082	1046	-1,13
1951	756	705	374	353	1130	1058	-0,28
1950	761	710	372	351	1133	1061	-8,61
1949	805		404		1209	1161	-0,51
1948	805	710	410		1215	1167	-0,43
1947					1220	1172	
1946							
1945					1233	1187	-1,49
1944					1313	1205	-0,08
1943					1314	1206	0,17
1942					1312	1204	0,00
1941					1315	1204	-7,46
1940					1312	1301	5,00
1939					1385	1239	5,00
1938					1318	1180	

Taula n.1: Padró municipal del període comprès entre 1938 i 1955. Font: Arxiu municipal de Vallibona

Tanmateix, el mal estat de l'arxiu de Vallibona pel que fa a l'ordenació fa que sigui pràcticament impossible extreure'n dades concloents. Això es deu principalment a la falta de dades, possiblement a causa de la pèrdua d'aquestes, com és el cas de l'any 1946 en el que no hi ha cap registre. També és un problema a l'hora d'analitzar la falta d'uniformitat pel que fa a l'expressió de les dades. Això s'observa en l'anàlisi dels arxius, els diferents períodes pels que passa el país es tradueixen en una forma diferent de recollir dades i d'expressar-les. A més s'evidencia un problema de rigor, i és que en alguns anys les dades dels diferents ítems coincideixen totalment o fins i tot no es produeix cap mena de variació en diferents anys, cosa estranya, per exemple els anys 1948 o 1949 en què curiosament coincideixen totes les dades pel que fa a la població de fet i de dret.

En conjunt, fa que sigui difícil extreure'n dades que puguin consolidar el treball. A més a més, les dades de l'empadronament es corresponen al lloc de residència d'aquests pobladors, és a dir, les altes i les baixes en el nucli urbà o en els masos no serveixen per indicar el moviment de població interior entre els diferents nuclis del poble (evacuada) ja que tot i haver canviat la seua residència, és de manera temporal i no queda reflectit administrativament. Per exemple una família que abandona el mas per anar a viure al poble no quedarà reflectida com a baixa en els masos i alta en el nucli urbà ja que el canvi era físic però no judicial i la persona continuava empadronada al lloc inicial.

De manera paral·lela, degut a l'època d'estudi i a l'estat dels arxius es troba una manca de cens agraris o productius que permetin evidenciar els canvis produïts per la guerrilla en l'economia local.

Altrament, s'ha fet un buidatge amb totes aquelles persones detingudes a Vallibona com a "enllaços de

bandolers" i s'ha procedit a una anàlisi a través de gràfiques en funció de variables com quan es van produir aquestes detencions o el gènere dels detinguts. També s'ha accedit al Portal de Archivos Españoles a la recerca d'unes sentències dictades contra ciutadans vallibonencs pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques, que s'ha complementat amb una sentència original cedida per un dels entrevistats.

Pel que fa a les referències orals, s'ha valorat molt la informació aportada, sobretot aquelles anècdotes que expliquen com era la vida durant l'època maqui o la influència que va tindre aquest període en les seues vides i s'han convertit en una de les bases del treball ja que ofereixen una versió alternativa a les oficials o a les presents en els llibres i moltes vegades exemplifiquen més clarament allò exposat. Així, es va entrevistar a sis persones de manera oficial i algunes altres que han aportat algunes anècdotes però que per la brevetat de la conversació no s'han considerat entrevistes. En un primer grup estan Alejandro Segura, Manuel Serret i Fidel Guimerà, a més d'aquells petits testimonis, que ofereixen una visió com a testimonis del període o víctimes de les seues conseqüències. Després està el paper de Juanjo Vegué com a president de l'Associació Florencio Pla Meseguer i que ofereix la seua visió com a integrant d'aquesta associació però també com a historiador i coneixedor del període. Seguidament, és present l'entrevista a Manel Monfort, també membre de l'associació i metge rural de Morella i Vallibona i que ofereix una doble visió com a professional mèdic del problema de Florencio Pla Meseguer així com a veí de Vallibona i informat del tema guerriller. Finalment, es troba la figura de Raül González com a integrant del Grup per la recerca de la memòria històrica de Castelló i expert en el maquis de la zona del nord de Castelló.

Tot i aquesta primera presentació de testimonis, també són diverses les problemàtiques. Primerament, es troba una pèrdua de les fonts orals directes, tant guerrillers com testimonis, a causa del temps transcorregut, i l'única opció és el recurs a tercers, principalment descendents de les víctimes directes però que també han estat molt afectats per les conseqüències del període. Això, fa que realment les fonts directes es trobin en llibres com el de Sánchez Cervelló que va realitzar les seues entrevistes a finals dels 90 i principis del 2000. Un exemple és el propi Florencio Pla, qui va morir el 2004 i avui dia tindria 101 anys o Alejandro Segura, qui va viure el fenomen maqui de primera mà i ara té 92 anys. Seguidament, trobem una altra problemàtica i potser encara més important i és el tabú que representa aquest tema en la societat. La gran repressió soferta per les forces franquistes i el resultat de la presència maqui han causat en la població un trauma generacional que fa que no es vulgui parlar sobre el tema i que fonts d'informació que podrien ser de gran ajut es neguin a parlar.

2. MARC HISTÒRIC

2.1 Anys precedents a la Guerra Civil

El 14 d'abril de 1931 es va proclamar a l'estat espanyol la Segona República, les lleis i actuacions de la qual van obrir la possibilitat històrica de solucionar problemes irresolts, però va trobar i provocar també importants factors d'instabilitat, enfront dels quals els seus governs no van saber o poder lluitar. La República va intentar transformar massa coses a la vegada: la propietat de la terra, l'Església, l'Exèrcit, l'educació, totes aquelles demandes per les quals la població feia centenars d'anys que lluitava. Amb tot això, va crear moltes expectatives, les quals, per diversos factors, no va poder satisfer, i es va guanyar ràpidament molts i poderosos enemics.

La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) havia debilitat el prestigi de la monarquia d'Alfons XIII, les

forces antimonàrquiques espanyoles i els republicans catalans van signar el pacte de Sant Sebastià, pel qual es comprometien a col·laborar en l'establiment d'un règim republicà i democràtic. Davant la victòria de les forces d'esquerra en les grans ciutats en les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, el rei va fugir, proclamant-se el 14 d'abril la Segona República. Niceto Alcalá Zamora va formar un primer govern amb republicans i socialistes, tot i que poc després renunciaria al seu càrrec i seria substituït per Manuel Azaña.

Els primers governs de la República, formats majoritàriament per grups d'esquerra, van dur a terme diferents reformes per transformar Espanya en un país democràtic. Així, es van aprovar mesures per millorar les relacions laborals, reformar l'exèrcit, la llei del divorci, limitar la influència de l'església en la vida social, una reforma agrària o assegurar una educació laica i generalitzada. Tot això va provocar un

Primo de Rivera. Font: Vikipèdia

enfrentament amb els grans propietaris agraris, l'Església catòlica i l'exèrcit; a més, el govern no aconseguia el suport total dels sectors obrers ni de la pagesia, els quals aspiraven a una reforma més ràpida i profunda. Aquesta situació va provocar revoltes tant d'esquerres com des de l'exèrcit amb la insurrecció del general Sanjurjo.

Les eleccions legislatives del 1933 van donar la victòria al partit conservador d'Alejandro Lerroux, el Partit Republicà Radical, que va formar govern amb el partit monàrquic CEDA (Confederació Espanyola de Dretes

Autònomes). El nou executiu va frenar les reformes dels governs anteriors, fet que va provocar certa tensió amb l'esquerra i la Generalitat. El nomenament el 1934 de diversos membres del CEDA com a ministres va fer esclatar el conflicte. A Astúries, els miners es van revoltar i a Catalunya Lluís Companys va proclamar l'Estat Català. Les dues revoltes van ser sufocades per l'exèrcit, que va suspendre l'Estatut de Catalunya i va empresonar membres del Govern català. A tota aquesta conjuntura s'hi van afegir diversos escàndols financers que van obligar el govern a convocar eleccions el 16 de febrer de 1936. Les noves eleccions van donar la victòria de nou a l'esquerra, la qual va restablir les mesures prèviament abolides per l'oposició.

La victòria del Front Popular va radicalitzar encara més la dreta, fet que va provocar l'increment de la tensió entre les forces socials. Al govern li resultava difícil mantenir l'ordre públic i la violència política era quotidiana. La integritat de la República feia anys que es veia amenaçada per l'existència de trames conspiratives. La més important va ser la militar, integrada per la major part de l'exèrcit regular, i l'arribada al poder de l'esquerra, va decantar molts militars indecisos a sumar-se a la conjura. La passivitat del Govern davant aquesta situació (va respondre amb la detenció d'alguns oficials i la recol·locació d'altres) va sentenciar la democràcia. A més, la presència de milícies armades dels partits o sindicats (tant la Falange com UGT en tenien) va produir diversos enfrontaments i atemptats, arribant als 200 entre 1935 i 1936. La situació era crítica, només faltava l'ocasió propícia. El doble crim del tinent Castillo i de Calvo Sotelo va servir com a justificació per encendre la metxa de la major tragèdia espanyola dels últims temps.

2.2 La Guerra Civil

2.2.1 Introducció al conflicte

Els primers compassos de la guerra van ser protagonitzats únicament per unitats militars, i aquesta va començar el 17 de juliol quan es va revoltar Melilla amb la unió de gran part de les guarnicions militars arreu del país, tot i que la majoria van fracassar. Només a Galícia, al nord de Castella, Aragó, Navarra, Canàries, Mallorca i Àfrica van triomfar, mentre que van ser derrotades a les regions industrials i a les grans ciutats.

La primera setmana de la revolució va ser crítica. Sanjurjo, el que havia de ser el comandant de la campanya, va morir i va deixar un buit de poder en les files dels nacionals. Amb això, donat el fracàs d'un pronunciament ràpid i contundent i davant del perill que la República acabés amb l'aixecament, es va donar pas al pla B: atacar Madrid amb els exèrcits del general Mola i de Franco. En aquest moment el govern es veu perdut, ja que l'exèrcit colonial de Marroc era l'únic cos militar amb experiència de combat; tot i això, aquest pla també va fallar davant la feroç resistència de la capital. El fracàs relatiu del cop va fer que Espanya quedés dividida en dos: el bàndol nacional i el republicà.

El primer grup mai va haver de crear un exèrcit propi, sinó que des d'un principi va comptar amb gran part de les unitats militars i les forces de seguretat, les quals ja estaven organitzades i dirigides pels respectius comandaments. Es calcula que en l'exèrcit revolucionari van combatre el 70% dels 15.000 caps i oficials en actiu, mentre que la major part dels 100 generals no van donar suport al cop. El 1936 l'exèrcit regular estava format per 210.000 homes dels quals uns 120.000

van participar en l'aixecament. És curiós que la Guàrdia Civil, per la seva part, va quedar dividida entre lleials i rebels a la República, potser pel seu camp d'actuació de caràcter més civil. A totes aquestes forces es van unir els falangistes i els requetés, nom amb el qual es coneixien les milícies carlistes.

Tot i que en els primers dies no va existir una gran coordinació entre els generals del bàndol nacional, la mort dels generals Mola i Sanjurjo va facilitar la creació d'un comandament unificat. El 24 de juliol de 1936 es va establir a Burgos la Junta de Defensa Nacional i l'1 d'octubre Franco va ser proclamat *Generalíssim* dels exèrcits i Cap d'Estat.

Francisco Largo Caballero, històric dirigent del PSOE i de la UGT i president del Consell de Ministres durant la Guerra Civil.
Font: Viquipèdia

Per contra, el bàndol republicà no va poder comptar pràcticament amb cap unitat militar completament organitzada i disciplinada durant els primers mesos de la contesa. Això és degut en part a que, en els inicis, el Govern va intentar negociar amb Mola la fi de la guerra, però davant la fallida de les negociacions i la posterior arribada al poder de José Grial les coses van canviar. Aquest va decidir eximir les tropes per tal d'evitar que la revolta s'estengués. Amb això, l'exèrcit republicà va quedar format per columnes improvisades i per milícies obreres. Va ser a partir de la formació de govern de Largo Caballero al setembre del 36 quan es va iniciar la construcció d'un exèrcit vertader, amb la militarització de les milícies per tal de crear l'Exèrcit Popular. Largo va alimentar la fama de Lenin espanyol amb la decisió d'aixecar en poc temps un exèrcit republicà a l'estil de l'Exèrcit Roig basat en l'aliança dels sindicats UGT i CNT, els únics capaços de mobilitzar les classes treballadores a favor de la República. Per contra, tant el PSOE com el PCE entengueren que la victòria depenia de la capacitat d'enteniment entre les forces polítiques i la participació de tots els defensors de la República, a excepció dels anarquistes, els quals pretenien realitzar una revolució interior. Com es pot veure, hi havia una diversitat de prioritats, mentre la CNT i els sectors més radicals de la UGT pretenien profunditzar en el procés revolucionari, els socialistes, els republicans i els comunistes tenien com a prioritat guanyar la guerra, potser aquesta manca d'enteniment va resultar una de les causes de la derrota republicana. Amb l'arribada de Negrín al poder el maig de 1937, es va desenvolupar una política de resistència a ultrança davant l'enemic amb la integració dels anarquistes a l'exèrcit, confiant en l'esclat de la guerra a Europa. Tot i això les seves files sempre van estar marcades per la falta de caps professionals, fet que es va solucionar a partir de 1937 quan es va adquirir l'estructuració total de l'exèrcit.

La guerra civil espanyola es va convertir ràpidament en un conflicte d'abast internacional, i aquest fet es pot veure en l'ajuda exterior que van rebre tots dos bàndols en major o menor grau. El món es trobava en una situació crítica, les democràcies estaven en crisi i l'estabilitat mundial es veia afectada per la irrupció del comunisme i del feixisme. Arran de l'aixecament, Espanya va passar de ser un país marginal a convertir-se en el centre de les mirades, el conflicte va dividir l'opinió pública, va generar passions i va esdevenir el símbol dels combats entre el feixisme, el comunisme i la democràcia, però també una batalla entre propietaris i treballadors, Església i Estat. És per això que tanta gent es va veure compromesa amb el conflicte, excepte els que realment s'havien de comprometre.

Davant l'amenaça dels feixismes a Europa i de l'esclat d'una nova guerra mundial, les principals potències democràtiques van optar per una política d'apaivagament, és a dir, intentar mantenir la pau a qualsevol preu. Aquest fet va quedar reflectit en la guerra civil, quan França i Gran Bretanya van decidir no intervenir en el conflicte donant suport a la República tot i que Alemanya i Itàlia, que havien firmat el Pacte de No Intervenció igual que França i Anglaterra, ho estaven fent.

El règim nazi de Hitler i el feixista de Mussolini van ajudar militarment els nacionals. Itàlia va col·laborar amb avions i 40.000 soldats. Per la seua part Alemanya va aportar tancs, artilleria i aviació, la famosa legió Còndor, a més de 16.000 soldats. El règim portuguès va col·laborar amb 20.000 voluntaris i va facilitar el pas dels franquistes pel seu territori. A més, cal sumar-hi els 100.000 regulars marroquins i la col·laboració dels capitalistes americans amb combustible *Texaco* i *Standard Oil*, el qual es van negar a vendre als republicans.

Soldats de les Brigades Internacionals a Madrid. Font: mundoobrero.es

Per contra, la República va tindre grans dificultats per rebre ajuda de l'exterior. Només l'URSS va proporcionar queviures i armament. Potser l'únic admirable de la guerra va ser la participació de 35.000 voluntaris de sindicats i partits d'esquerra de 54 països diferents que van acudir per lluitar contra el feixisme sota l'himne de "Els germans d'Espanya són a les barricades, els germans d'Espanya són pagesos i obrers. Endavant les Brigades Internacionals, amunt la bandera de la solidaritat!". Com va dir Ernest Hemingway: "Mai cap home ha estat enterrat amb més honor que aquells que van morir a Espanya".

Amb tot això, molts experts sobre el finançament de la guerra i la seua dimensió internacional han destacat el desequilibri a favor de la causa franquista pel que fa a

material bèl·lic però també en assistència logística, diplomàtica i financera. Per això, aquests experts recalquen la transcendència de la intervenció estrangera en el desenllaç de la guerra, és a dir, si de per sí el bàndol franquista era superior, va ser l'ajuda internacional la que va decantar totalment la balança.

2.2.2 Desenvolupament

2.2.2.1 L'aixecament

L'aixecament militar va començar a Melilla el 17 de juliol, poc després el tinent coronel Yagüe va decretar l'estat de guerra a Ceuta i al dia següent tot el Marroc espanyol estava en mans dels revoltats. Franco,

després d'assegurar-se l'èxit a Canàries, va arribar a Tetuan el 19 de juliol per tal de posar-se al capdavant de l'exèrcit africà.

El 18 de juliol Queipo de Llano es pronuncia a Sevilla i amb reforços del Marroc controla Andalusia occidental. Mola, per la seua part, decreta la guerra a Pamplona, amb l'ajuda dels requetés, controlant Navarra. Aquestes zones juntament amb les mencionades anteriorment, van ser les úniques controlades pels nacionals en l'inici del conflicte.

2.2.2.2 L'avanç fins a Madrid

L'objectiu dels aixecats era ocupar la capital, per això Mola va atacar des del nord i Franco des del sud.

Per tal de traslladar l'exèrcit des del Marroc a la Península, Franco va comptar amb l'ajuda de l'aviació alemanya i italiana, desembarcant a Andalusia 14.000 homes i abundant material bèl·lic. Aquest exèrcit avançà ràpidament, conquerint Extremadura i Toledo, centrant la seua atenció en aquesta última per tal de conquerir la guarnició de l'Alcàsser, el setge de la qual va esdevenir un gran triomf propagandístic. De mentre, Mola va prendre Irún i San Sebastián, aïllant el País Basc de la frontera amb França.

El 18 d'octubre les forces nacionals dirigides per Varela arribaren a les afores de Madrid. El 4 de novembre ocuparen Alcorcón, Leganés, Getafe i Cuatro Vientos. D'aquesta manera la caiguda de la ciutat semblava una cosa imminent.

Davant la superioritat militar dels nacionals, les organitzacions obreres encoratjaren la mobilització del poble madrileny per defensar la ciutat al crit de "¡No pasarán!".

Cartell a Madrid en el que es pot llegir el famós lema "¡No pasarán!". Font: Viquipèdia

La moral de la població va augmentar amb l'arribada de les Brigades Internacionals, tancs i avions russos i la famosa columna Durruti per defensar la ciutat.

Després dels intensos bombardejos de l'aviació nazi i dels feroços combats, les tropes republicanes aconseguiren resistir i finalment Franco es va enretirar.

2.2.2.3 Les batalles de Jarama i Guadalajara i la presa de Màlaga

Després de fracassar la presa de la capital, el *Generalísimo* va decidir envoltar la capital, donant lloc a la batalla de Jarama, una de les més sagnants, i la de Guadalajara, on les tropes italianes foren derrotades. Mentrestant, els nacionals assetjaven Màlaga, on es va produir una gran repressió.

El fracàs a Madrid va fer que Franco optés per una nova estratègia, atacar les zones republicanes més dèbils.

2.2.2.4 La campanya del Nord

Tot i que Mola ja havia conquerit Irún i San Sebastián, la verdadera batalla del nord va començar amb el setge de Bilbao al març de 1937. Els bascos van prolongar la resistència durant dos mesos amb una fèrria línia defensiva, el cinturó de ferro.

Durant aquesta campanya va tindre lloc el bombardeig de Guernica, una ciutat sense interès militar, per part de la Legió Còndor, que la va arrasar. Aquest acte va provocar un escàndol mundial i va inspirar Picasso en el seu quadre més famós.

Les tropes nacionals van continuar el seu avanç cap a Santander i Astúries, que va ser lent a conseqüència de la resistència trobada, l'orografia del terreny i l'ofensiva republicana de Belchite, tot i que va ser un fracàs. El 21 d'octubre les tropes franquistes arribaven a Gijón i tot el nord quedava sota el poder de l'Espanya aixecada.

La conquesta va tindre greus conseqüències sobre la República, que no sols va perdre les mines de carbó i ferro, sinó que va veure com els franquistes van poder concentrar totes les seues forces al sud.

2.2.2.5 De Terol a la batalla de l'Ebre

Amb la victòria al nord, els nacionals es van centrar a l'est de la península. Per tractar de contrarestar els èxits franquistes, la República va llançar al juliol del 1937 l'operació Brunete per tal de cercar les tropes que pressionaven la capital, però aquesta operació fou un desastre.

Al general Franco se li van oferir dos alternatives, ocupar Madrid o llançar-se cap al Mediterrani des de l'Ebre. Al gener del 38, els republicans conqueriren Terol, reconquerida dies després pels nacionals, que ràpidament arribaren fins a Vinaròs, aïllant Catalunya de la resta de zona republicana.

En un desesperat intent d'enllaçar de nou les zones republicanes i frenar l'avanç dels nacionals sobre Catalunya, els republicans iniciaren la més ambiciosa i important de les ofensives.

El 25 de juliol de 1938 van aconseguir travessar el riu Ebre i reconquerir un extens territori cap al sud, però l'ofensiva no va poder seguir endavant. El contraatac nacional va obligar els republicans a tornar a creuar el riu. Durant mesos es va disputar cada pam de terreny i aquesta batalla es va convertir en la més dura i sagnant de tota la guerra, provocant més de 50.000 baixes per bàndol, i va significar la derrota definitiva dels republicans.

2.2.2.6 La fi de la guerra

Al mes de desembre els nacionals iniciaren una gran ofensiva sobre Catalunya. El 26 de gener de 1939, les tropes franquistes entraren a la ciutat comtal i les restes de l'exèrcit republicà, juntament amb llargues columnes de refugiats, fugiren a França.

Davant la imminent derrota, les divisions internes es feren encara més profundes en el bàndol republicà. El govern de Negrín, juntament amb els comunistes i part dels socialistes proposava la resistència fins al final. L'objectiu era que el conflicte espanyol quedés integrat en la guerra mundial que estava al caure. D'aquesta manera la República trobaria aliats que li permetrien canviar el rumb de la guerra.

En contra d'aquesta visió estava la del coronel Casado, el qual a través d'un cop d'Estat contra el govern de Negrín advocava per la negociació de la derrota amb Franco. Tot i això, els nacionals van exigir la rendició incondicional. El 28 de març, Madrid va quedar sota control franquista i l'1 d'abril de 1939 acabava la guerra civil espanyola.

2.3 La postguerra

Després de 986 dies, es deixava enrere el conflicte bèl·lic que havia enfrontat a germans d'una mateixa nació. Tot i això, la violència no havia acabat i durant els 36 anys de dictadura que seguirien la guerra civil, n'esdevindria l'arma principal. La guerra civil va tindre moltes conseqüències en tots els àmbits i va marcar el futur del país per les dècades següents.

2.3.1 Conseqüències demogràfiques

La Guerra Civil Espanyola va tindre unes conseqüències demogràfiques devastadores. Tot i que no se sap el nombre exacte de víctimes, es calcula que unes 500.000 persones van perdre la vida en el conflicte i en la posterior repressió i postguerra, ja sigui en combat, víctimes de bombardejos, execucions o assassinats. A tots aquests s'hi ha d'afegir aquells que van morir de malnutrició, fam i malalties ocasionades per la guerra. A més, la guerra va produir més de 400.000 ferits i mutilats i més de 114.000 desapareguts, fet que converteix a Espanya en el segon país del món amb major nombre de desapareguts per darrere de Cambodja.

Algunes fonts parlen de fins a 1.000.000 de víctimes, informació que prové d'una novel·la del català Gironella

en la qual afegeix com a víctimes aquells la vida dels quals va ser irremeiablement destrossada. Altres es refereixen a aquestes 500.000 persones com a aquells que no van arribar a nàixer com a conseqüència del conflicte.

Un altre element clau va ser l'exili republicà: durant i després de la guerra es va dur a terme un procés repressiu contra el bàndol derrotat que va obligar molts republicans a exiliar-se. Tot i que el nombre d'exiliats és difícil de quantificar, es calcula que unes 400.000 persones van haver de fugir de l'horror. Alguns van anar tornant durant la dictadura o van esperar fins a la mort del dictador, però molts ja no van tornar.

L'exili republicà es va produir en tres moments. Primerament durant la campanya del Nord, després durant la caiguda de Catalunya, quan unes 400.000 persones van fugir a França, i finalment en acabar la guerra, quan milers de republicans es van dirigir als ports per aconseguir un vaixell que els portés a l'exili (tot i que molt pocs ho van aconseguir, es calcula que només 7.500 persones van poder fugir).

La major part dels refugiats es van dirigir a França, on la ingent quantitat d'espanyols va desbordar les autoritats franceses, que van haver d'habilitar camps de concentració (fins i tot en platges) on les condicions de vida eren molt dures i van obligar molts refugiats a tornar a Espanya. Altres destinacions van ser Mèxic, Argentina i, en menor quantitat, Xile, Colòmbia, Cuba o la Unió Soviètica.

Aquesta gran pèrdua de població incloïa gran part dels sectors més preparats del país, tals com les elits científiques, literàries o artístiques, com per exemple Rafael Alberti, Pablo Picasso o Antonio Machado. El 1942 el consolat mexicà a Vichy va censar en 13.400

els espanyols de formació superior que volien sortir de la França ocupada entre els quals figuraven 1.743 metges, 1.224 advocats, 431 enginyers i 163 dels 430 professors que tenia Espanya el 1936.

2.3.2 Conseqüències polítiques

La principal conseqüència política i de la guerra en general va ser l'establiment d'una fèrria dictadura militar sota el poder del general Francisco Franco, que va durar fins la mort d'aquest el 20 de novembre de 1975. Aquest fet va significar la fi d'un període democràtic mai vist abans en el país per una dictadura sagnant i repressiva.

Cal remarcar que va ser la política repressiva de Franco la que va portar a l'aparició del moviment maqui, tema central d'aquest treball. Davant la inseguretat creada per la repressió dels nacionals, moltes persones implicades en moviments d'esquerra van decidir no entregar-se per passar a convertir-se en els anomenats *huidos*, els quals es distingirien dels maquis perquè no s'organitzaren ni política ni militarment per lluitar contra la dictadura. Va ser a partir d'aquestes persones que van sorgir els guerrillers maquis.

La dictadura va suposar un retrocés en la modernització espanyola, tots els avenços produïts en matèries de llibertats o drets van ser suprimits i perseguits. A més, va suposar la persecució de tots aquells que s'oposaven o s'havien oposat al franquisme, com ara republicans, organitzacions polítiques, sindicats i en general tots aquells que no estaven d'acord amb la dictadura, hi manifestaven oposició o constituïen un perill per a aquesta.

En referència a política exterior, la Guerra Civil va suposar l'aïllament d'Espanya i la retirada d'ambaixadors de quasi tot el món. Tan sols alguns països mantingueren relacions

diplomàtiques des de la fi de la II Guerra Mundial fins a l'inici de la Guerra Freda. L'aïllament internacional es va mantenir fins al 1953, amb la firma dels acords de col·laboració amb els EUA, que van significar una nova etapa de relacions internacionals que assentaren de forma definitiva el règim. Durant la Guerra Freda, Franco va ser un fidel aliat dels Estats Units contra la Unió Soviètica.

2.3.3 Conseqüències econòmiques

La Guerra Civil va tindre unes conseqüències devastadores per a l'economia espanyola. Es calcula que el valor de la renda nacional i per càpita no va poder recuperar el nivell de 1936 fins la dècada dels 50. Aquest fet és deu a múltiples factors.

El conflicte havia causat la destrucció de tot el teixit industrial del país, que el va portar altra vegada a una economia agrària. Això va portar a un col·lapse de l'economia en tots els sectors, sobretot en el primari i el secundari degut a l'abandonament de terres, destrucció de ramats, fàbriques i maquinària. A això cal sumar-hi la destrucció d'habitatges, uns 250.000, vies de comunicació i infraestructures.

Finalment, la necessitat dels dos bàndols de diners per mantenir la guerra va deixar l'Estat sense reserves d'or i amb múltiples deutes, que es van haver de pagar per exemple amb la cessió de reserves mineres a Alemanya. Es calcula que els cost total de la guerra va ser de 300.000 milions de pessetes. Aquestes despeses van tindre una greu repercussió a l'hora de reconstruir el país.

La reducció de la població activa com a conseqüència de les morts, detencions i exilis van reduir la mà d'obra espanyola

2.3.4 Conseqüències socials

La victòria del bàndol nacional va portar a la imposició de la ideologia dels vencedors a través de la propaganda política, l'acció religiosa, el control de l'activitat educativa i cultural i la instrucció militar, així com la persecució de les ideologies contràries a les franquistes.

D'altra banda els sectors vencedors també exerciran el poder polític i econòmic durant tot el període. Aquests són l'oligarquia industrial i financera, els terratinents, l'exèrcit, l'Església i la Falange.

2.3.5 Els anys de postguerra: el primer franquisme (1939-1959)

Acabada la guerra, Espanya era un país arruïnat, amb una gran pèrdua de població i on la fam i l'extrema necessitat eren una realitat quotidiana.

La solució que va donar el règim davant aquesta situació va estar basada en els models econòmics de Mussolini i Hitler, és a dir, l'autarquia i l'intervencionisme econòmic.

Francisco Franco amb Himmler el 1940. Font: Viquipèdia

Construcció del canal del Baix Guadalquivir, conegut com el "canal dels presos" ja que va ser construït amb presos polítics.
Font: Eldiario.es

Per tant, la política econòmica de l'anomenat primer franquisme es va caracteritzar per un gran intervencionisme estatal en totes les activitats econòmiques. L'Estat va intervenir en la producció i en la distribució de béns, marcava els preus dels principals productes i exercia un fort control sobre el comerç exterior.

Es van crear importants empreses públiques, dependents de l'INI (Institut Nacional d'Indústria), que s'ocupaven d'aquells sectors no rentables per a la iniciativa privada tals com fàbriques d'alumini i nitrats, drassanes, siderúrgies... A més a més es van nacionalitzar les comunicacions telefòniques, el transport aeri (Iberia) i moltes explotacions mineres. L'Estat va impulsar la construcció d'obres públiques com pantans o vies de ferrocarril. Per assegurar la rendibilitat empresarial, l'estat va reglamentar uns salaris molt baixos que van comportar que els treballadors tinguessin una reduïda capacitat adquisitiva.

D'altra banda, a causa de l'aïllament exterior i el boicot internacional, el règim va buscar l'auto abastiment de la majoria de productes i la limitació al màxim de les relacions comercials amb l'exterior. A més a més va seguir una política proteccionista amb forts aranzels sobre totes les importacions i limitava l'entrada de capital estranger.

Tot i això, aquesta política no va tindre l'efecte esperat, l'objectiu autàrquic era una quimera. Com afirma el castròtic Carlos Barclela:

“Per a Espanya, un país menut i retardat, amb un mercat interior pobre, amb un estalvi insuficient, subdesenvolupat científica i tecnològicament, amb un alt nivell d'analfabetisme, amb escassetat de matèries primeres i béns intermedis, mal dotat de productes energètics i amb carència absoluta de petroli, era un suïcidí.”

La insuficient producció va provocar una escassetat generalitzada de productes i l'Estat va haver d'imposar les famoses cartilles de racionament, a través de les quals es distribuïen entre la població productes de primera necessitat. A més a més d'un sistema de cupons que distribuïa entre les indústries les matèries primeres (ferro, coto,...) i les fonts energètiques (petroli, carbó,...).

El 14 de maig de 1939 el govern va aprovar el racionament, a través del qual la gent podia accedir als productes de primera necessitat. Cada talonari estava format per diversos cupons en els que es feia constar la quantitat i el tipus de mercaderia. N'hi havia de tres tipus: primera, segona i tercera, en funció del nivell social, l'estat de salut i el tipus de treball del cap de família. A més, n'hi havia dos: una per a la carn i l'altre per als altres productes. Així, cada persona tenia dret a 125 g de carn, ¼ de litre d'oli, 250 g de pa negre, 100 g d'arròs, 100 g de

llenties, un tros de sabó i altres articles de primera necessitat com el tabac. El pa era de mala qualitat, ja que el blanc era un article de luxe. Els que havien lluitat a les files franquistes tenien 250 g a més dels 200 reglamentaris i els militars, guàrdies civils i capellans tenien dret a 350 g més. Un exemple de la mala qualitat d'articles com el pa són les memòries de Gabriel Monserrate:

“(...) Esta vez ya era imposible podérselo comer, porque esta harina era de guijas o de altramuces. Se ponía tan duro el pan, que si te lo tiraban a la cabeza te hacía el mismo efecto que si te lanzaran una piedra. Mira si sería malo que, con el hambre que había, estaba tirado por las calles. Llegó un momento en que escaseaba tanto la comida que en algunas tiendas sólo encontrabas acelgas, nabos y cebollas.”

Tot i aquestes mesures, els productes de primera necessitat continuaven essent escassos, fet que va portar al sorgiment de l'estraperlo i d'un important mercat negre on es venien de forma clandestina i a preus desorbitats productes racionats. L'extensió del mercat negre va beneficiar els especuladors, que van arribar a amassar grans fortunes i va contribuir a l'encariment dels productes bàsics. Aquest tema és també tractat en les memòries de Monserrate, on explica el funcionament de l'estraperlo:

“En cuanto al estraperlo, muchas personas se hicieron ricas con este negocio. Muchas personas se dedicaron a salir de Barcelona, y recorrían los pueblos en busca de comida para comprar, pues en algunos pueblos no faltaba la comida. Estas personas llegaban a los pueblos y compraban al precio que les pedían. Cogían los trenes y se marchaban, por ejemplo, a Valencia, donde compraban una cantidad de arroz. También viajaban por Andalucía, donde compraban aceite. Es decir,

que lo recorrían todo para conseguir comida. Se pasaban dos o tres días viajando de un lado a otro, comprando, para cuando regresaran a Barcelona, vender al precio que quisieran.”

Tot i que era una feina de risc, ja que estava prohibit i perseguit, va esdevenir un mètode per aconseguir riquesa i alhora una font d'aprovisionament. Tot i això, moltes vegades la policia els requisava el material i fins i tot els detenia, no obstant això, els estraperlistes ja van trobar formes per evitar perdre-ho tot: subornaven i feien “favors” als policies a canvi de fer la vista grossa, amagaven el gènere en els amagatalls més impensables i col·locaven el material dalt dels trens, fet que va provocar més d'una mort.

2.3.6 Els anys de postguerra: la fi de l'autarquia dels cinquanta

L'evident fracàs del model autàrquic va fer que a principis dels anys 50 es produís un canvi en la política econòmica.

Es va aplicar una liberalització parcial dels preus i del comerç i la circulació de mercaderies i el 1952 es va acabar amb el racionament. Tot això va portar a una certa expansió econòmica, superant-se el 1953 la renda per habitant de 1935. A més, la guerra freda va fer que a partir de 1951 comencés a arribar ajuda econòmica nord-americana que va permetre la importació de maquinària per al correcte desenvolupament industrial.

El desenvolupament va portar alhora una forta inflació i cert malestar social. Així, davant la necessitat de reformes Franco va permetre l'entrada al govern el 1957 d'un grup de tecnòcrates de l'Opus Dei que van dissenyar el Pla d'Estabilització de 1959 per tal d'iniciar una nova època de creixement del país.

2.3.7 Fonaments ideològics, socials i polítics

El règim instaurat per Franco el 1939 es va assentar sobre uns fonaments ideològics molt clars:

- La concentració del poder polític en Franco.
- Anticomunisme.
- Antiparlamentarisme i antiliberalisme. El franquisme sempre es va mostrar contrari a les llibertats polítiques.
- Nacionalcatolicisme. L'església va ser un dels pilars del franquisme, va dominar la vida social i l'educació del país.
- Defensa de la unitat de la Pàtria. Rebuig contra qualsevol autonomia política i foment del castellà com a única llengua del país.
- Tradicionalisme.
- Militarisme. Preponderància social de l'estament militar (desfilades, uniformes, himnes, banderes...)
- Trets feixistes. Símbol i uniformes, exaltació de la figura del Caudillo, violència com a mitjà polític,...

2.3.8 Les bases polítiques del règim

La dictadura va basar el seu sistema polític en l'estricta prohibició dels partits polítics en unió a una brutal repressió contra els que havien donat suport a la República. El 1937 s'havia establert el partit únic, la famosa Falange Española Tradicionalista i de las JONS, que es denominaria *Movimiento Nacional*.

No obstant, dins del règim, sota la subordinació al *Caudillo* va haver diferents famílies polítiques:

Els falangistes: La principal funció d'aquest grup va ser el control de la vida social i econòmica a través de diverses institucions, com ara el *Frente de Juventudes*, la *Sección Femenina* i la *Organización Sindical*.

Els militars: Van tindre un important prestigi i poder polític, però van estar completament subordinats a Franco. Alguns dels més importants col·laboradors del dictador van ser militars.

Els catòlics: Molts dels dirigents de la dictadura provenien d'institucions religioses com l'*Opus Dei*. Tot i això, després del Concili Vaticà II hi va haver un distanciament entre la dictadura i part de l'església.

Els monàrquics: Amb el final de la guerra els carlistes van jugar un paper secundari. Tot i que Franco es va negar a cedir la prefectura de l'Estat a Don Juan de Borbón, molts monàrquics van col·laborar amb la dictadura.

2.3.9 La repressió

Per tal d'imposar la dictadura, el règim de Franco va realitzar un repressió sistemàtica a tots els nivells començant per la confiscació dels pisos de famílies republicanes, els diners republicans i continuant per les depuracions, detencions i càstig de totes aquelles persones sospitoses d'estar en contra de la dictadura.

Per tant, la repressió franquista es podria definir com el procés de violència física, econòmica, política i cultural que van sofrir durant la Guerra Civil els partits del bàndol republicà en la zona revoltada i durant la Postguerra els perdedors de la guerra, els que els donaven suport o podien donar-ne, els que eren denunciats com a antifranquistes així com posteriorment els membres d'organitzacions polítiques, sindicals i en general els

que no estaven d'acord amb l'existència de la dictadura, hi manifestaven la seva oposició a aquesta i els qui constituïen o podien constituir un perill per aquesta.

El període àlgid de repressió i violació dels drets humans va començar amb l'aixecament militar el 1936 i acaba el 1945 amb la proclamació del *Fuero de los Españoles*. És a partir d'aquí quan es parla de repressió franquista, que duraria fins la mort del dictador el 1975.

La repressió franquista va tindre diferents característiques. Primerament pretenia ser exemplar. En segon lloc, va durar fins al final de la dictadura tot i que adoptaria noves fórmules per adequar-se al transcurs del temps i el context internacional. Finalment, va abastar un sector molt gran de la població espanyola i va causar un intens temor que va paraitzar la societat anteriorment molt mobilitzada.

Una altra característica va tindre a veure amb l'Església Catòlica, tots els crims duts a terme pel bàndol republicà havien de ser purgats. L'església i el franquisme consideraven crims no només la violència física contra les persones o coses sinó la defensa d'idees laiques, democràtiques, republicanes, socialistes o haver estat a favor dels valors republicans. Aquests havien de ser castigats per atemptar contra els valors de la verdadera Espanya i de la religió catòlica. D'altra banda l'Església promulga la resignació davant la repressió: s'havia d'acceptar el que passava perquè alguna cosa hauria fet el detingut per merèixer el que estava passant.

2.3.9.1 La legislació repressiva de franquisme fins als anys seixanta

1. Bàndol de Guerra de la Junta de Defensa Nacional del 28 de juliol de 1938. Va seguir en vigor alguns anys després de la fi de la guerra, s'establia el consell

de guerra sumaríssim per al delictes de rebel·lió militar. Els militars republicans solien ser sentenciats per aquest delictes per no haver-se sumat a l'aixecament.

2. Llei de Responsabilitats polítiques del 9 de febrer de 1939. S'encarregaria de perseguir aquelles persones que haguessin fomentat la subversió roja o haguessin entorpit la victòria del Moviment Nacional.
3. Llei especial per a la Repressió de la Maçoneria, el Comunisme i altres societats clandestines, del 2 de maig de 1940. Era delictes pertànyer a la maçoneria, el comunisme i altres societats. Es podia perdre el lloc de funcionari, si era un militar seria jutjat per un Tribunal d'Honor. Els tribunals que s'encarregaven de jutjar estaven molt polititzats.
4. Llei de Seguretat de l'Estat, de l'11 d'abril de 1941. Castigava amb pena de mort els delictes de traïció a la pàtria amb idees separatistes, atemptats contra caps d'Estats i amb altres penes a delictes de subversió. El tribunal seria militar.

2.3.9.2 Tipus de repressió

La repressió violenta i física: Aquest apartat inclou els ajusticiaments “legals”, en compliment de sentències dictades per tribunals militars, els assassinats il·legals o les famoses sacas¹. Dins d'aquest apartat també s'inclou l'empresonament i qualsevol pena de privació de llibertat. La repressió violenta i física es va prolongar fins als anys 70, adaptant-se, com s'ha dit anteriorment, als canvis en el règim i la societat. Les desaparicions

1. Sacas: La saca de presos (del verb sacar en castellà), consistia en l'extracció massiva i sistemàtica de presos de les presons amb l'objecte de ser assassinats o traslladats. Les víctimes eren tretes amb criteris globals, militars, religiosos, estatus socials, etc.

forçoses i l'aplicació de la popular *Ley de fugas* van causar estralls entre els opositors al règim.

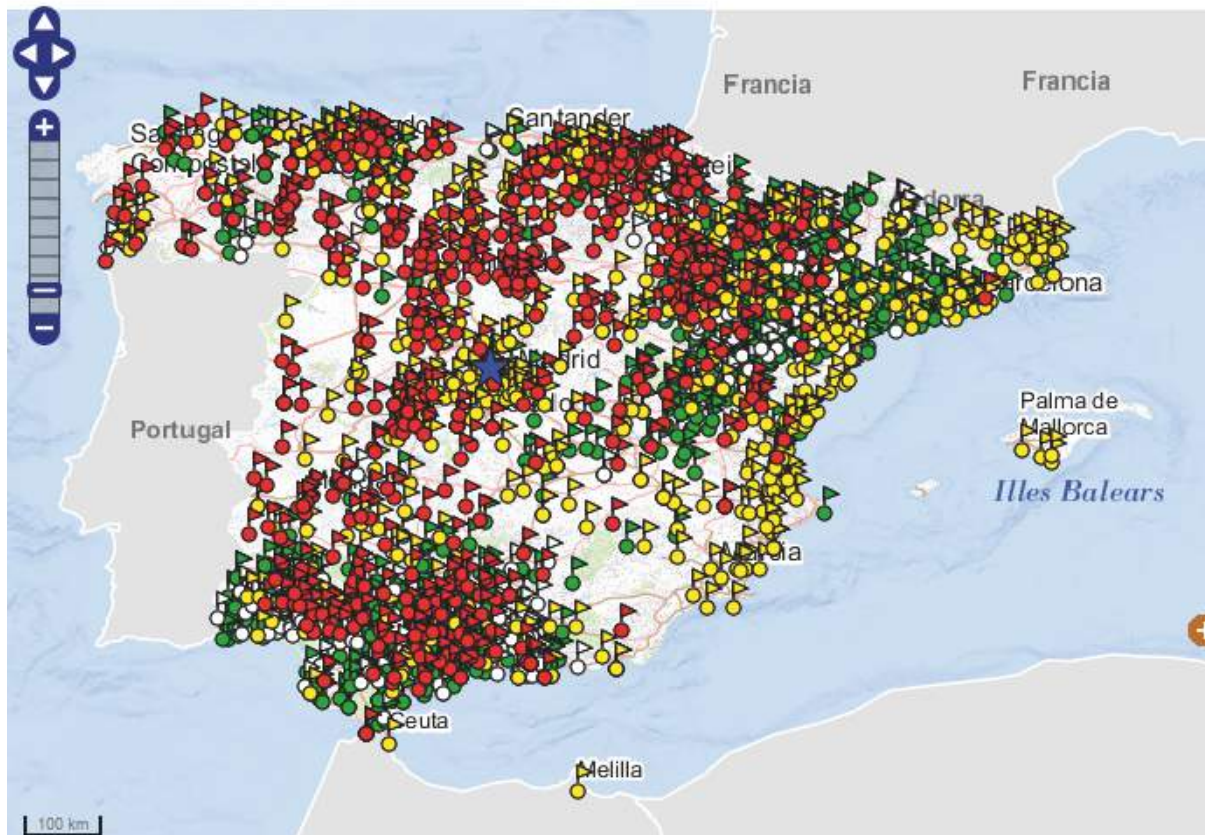
Tot i que és difícil establir el nombre de morts per la repressió franquista es calcula que entre 1936 i 1943 hi va haver uns 150.000 morts en actes de represàlia, camps de concentració, treball i presons. Segons l'historiador Javier Rodrigo, a Espanya van funcionar 180 camps, per on van passar entre 370.000 i 400.000 persones, moltes de les quals varen morir per les males condicions higièniques i alimentàries. Aquestes eren utilitzades per a treballs forçats i participaren per exemple en la construcció de la Presó de Carabanchel, el *Valle de los Caídos* o *El Arco de la Victoria*. L'any 1939 a Espanya hi havia 270.719 reclusos que van anar disminuint fins arribar als 30.610 l'any 1950. L'any 1940, dels més de 250.000 presos, només 103.000 ho estaven per sentències judicials. Degut a la gran quantitat de reclusos, l'any 1941 es va promulgar una amnistia per als condemnats a menys de 12 anys i el 1943 per aquells les penes dels quals eren inferiors a 20 anys. A més, els presos podien reduir les condemnes en 1/3 per la realització de treballs “voluntaris” per a la reconstrucció del país.

Tota aquesta situació ha fet que en diverses ocasions es parlés de genocidi en els episodis ocorregut durant la Guerra Civil i la posterior repressió. No obstant això, aquestes propostes s'han trobat amb diversos obstacles jurídics, com el tipus penal de genocidi, la defunció dels responsables, la prescripció, la irretroactivitat dels delictes (ja que quan van ser comesos no hi havia lleis que castiguessin aquest tipus de delictes), el principi de legalitat i la Llei d'Amnistia de 1977, que impedeix jutjar els fets anteriors aquest any. Tot això ha provocat que aquesta causa no hagi pogut tirar mai endavant.

La repressió administrativa: Va ser practicada a tots els funcionaris de l'Estat Republicà i va ser coneguda

Llegenda

- ▲ No intervinguda
- ▲ Exhumada total o parcial
- ▲ Trasladada a El Valle de los Caídos
- Desapareguda
- ★ Valle de los Caídos
- Diverses fosses a la mateixa localitat

Mapa n.1: Fosses comunes de la Guerra Civil en territori espanyol. Font: Institut Geogràfic Nacional

com depuració. Els funcionaris eren castigats amb l'empresonament, el trasllat forçós, la suspensió del treball i sou, la inhabilitació i la separació. Per a l'obtenció d'una plaça, es donava prioritat als lleials al Moviment Nacional i s'exigien certificats de bona conducta firmats pel cap local de *FET y de las JONS* i del capellà de la parròquia.

Aquesta repressió va ser especialment intensa en el món educatiu on tots els continguts educatius foren revisats i una quarta part dels mestres i professors foren expulsats.

La repressió religiosa: La religió catòlica va ser instaurada com a religió oficial de l'Estat i la seua doctrina va ser declarada font d'inspiració de la legislació. Les altres religions van quedar limitades a l'àmbit privat i es varen prohibir les manifestacions públiques.

La repressió lingüística: Implicava la prohibició o ridiculització de les llengües d'Espanya diferents al castellà, única llengua reconeguda políticament. Amb l'ocupació de Catalunya es va generar un odi a l'autonomia catalana, la repressió contra la llengua i la cultura pròpia. En els primers anys es va perseguir sistemàticament la cultura catalana, basca i gallega en l'administració, els mitjans de comunicació, l'escola, la universitat i en qualsevol manifestació pública.

La repressió econòmica: Aquesta va ser practicada mitjançant moltes econòmiques, confiscacions totals o parcials de béns i comptes bancaris a tots aquells responsables de danys i perjudicis a Espanya, d'entorpir el triomf del *Movimiento Nacional* i en general a tots els condemnats per tribunals militars, sancions que s'aplicaven fins i tot després de la defunció del condemnat.

La repressió laboral: Es va dur a terme en tots els àmbits productius, amb acomiadaments i amb inhabilitacions i en el professional a tots aquells sospitosos de ser rojos o sindicalistes.

La repressió política: Es van prohibir els partits polítics, sindicats, associacions i diaris no alineats amb el règim. Es va anular la llibertat d'expressió i es va establir un sistema de censura en tots els mitjans de comunicació.

La repressió cultural: La censura va ser aplicada a temes no relacionats directament amb la política, tals com la literatura, poesia, cançons, cinema o art. Es va imposar un model cultural definit segons els criteris de l'Estat. Aquesta censura va afectar totes les activitats intel·lectuals, els mitjans de comunicació i fins i tot la manipulació fotogràfica. El cinema i el teatre van ser víctimes d'una doble censura: civil i eclesiàstica.

Cartell de la pel·lícula de 1952 "La Dama de Trinidad", protagonitzada per Rita Hayworth i censurat per les autoritats franquistes. Font: Quo.es

3. EL MAQUIS

3.1 Etimologia

La paraula maquis prové del mot francès *maquis*, que alhora prové del cors i de l'italià *macchia*, que en català és traduïda com a màquia. Aquest vocable, fa referència a la vegetació típica mediterrània present a les muntanyes mitjanes i baixes de tot el litoral mediterrani, on trobem arbres com la carrasca, el garrofer o el roure, arbustos com l'arboç o el margalló i plantes com la camamil·la o el romer.

Durant la Segona Guerra Mundial i amb l'ocupació de França per les forces nazis, es va començar a utilitzar aquest vocable en referència als membre de la resistència francesa que s'amagaven en les zones muntanyoses. D'aquí en surt l'expressió en francès *prendre le maquis*, que en castellà és *echarse al monte*.

Amb tot això, aquesta paraula va esdevenir sinònim de resistència armada i guerrilla i es va adoptar amb el sorgiment del moviment armat aquí a Espanya, tot i els esforços del règim per impedir-ho.

3.2 Marc geogràfic

Els maquis es movien principalment per les zones muntanyoses de tota la península; tot i això, entre les zones de més activitat guerrillera destaca la cornisa cantàbrica, amb especial incidència a Astúries i al nord de Lleó. A Llevant, a les províncies de Terol, Castelló, València i Conca. A la zona centre, destaquen

Imatge de la màquia a la serra del Montsià. Font: Viquipèdia

Principals àrees d'activitat del maquis (en color taronja àrees rurals, en groc ciutats que registraren una major activitat).
Font: Viquipèdia

Extremadura, nord de Córdoba, Ciudad Real, Toledo, Àvila i les muntanyes del Sistema Central. Al sud d'Andalusia trobem activitat a Cadis i Granada i Màlaga. Finalment hi va haver zones de menor incidència com serien La Manxa, l'Alt Aragó i la zona del Bages i Berguedà.

En totes aquestes zones no es va lluitar ni amb la mateixa intensitat ni en el mateix període de temps, mentre en zones d'Andalusia es considera l'inici de la lluita guerrillera només començar la guerra el 1936, amb l'ocupació d'aquesta comunitat autònoma, a la zona de Llevant es considera l'any d'inici el 1944, amb la invasió de la Vall d'Aran. De la mateixa manera, la fi de la guerrilla no es igual en tots els llocs: a la zona de centre va tindre una vida efímera, en canvi l'AGLA, la zona més longeva, es va prolongar fins a la primavera de 1952. Tot i això, la fi de la guerrilla la marquen la mort de Quico Sabaté el 1960, la de "Caracremada" el 1963, tots dos a Catalunya, i la mort el 1965 de "Piloto" a Galícia.

3.3 El recorregut de la guerrilla

3.3.1 Orígens del moviment: els hereus de les guerres carlistes

El recurs a la guerra de guerrilles després de la Guerra Civil, així com els mètodes utilitzats posteriorment per combatre-la, no tenien un origen en el segle XX, sinó que tals estratègies ja havien estat usades un segle abans durant la Guerra del Francès i durant les Guerres Carlistes.

La guerra del 1808 va tindre una importància significativa en la zona de Llevant, on les guerrilles es van alçar victorioses durant un temps fins l'arribada del mariscal Suchet. El fracàs del general anterior requeia en l'estratègia utilitzada, la qual consistia a mantenir-se a la defensiva a l'interior de les àrees fortificades i sent obligats a circular amb un gran nombre de soldats i evitar les zones muntanyoses. Per contra, Suchet va optar per crear un comanament unificat que integrés Aragó i bona part de Catalunya, alhora que se les van enginyar per comprometre les elits territorials, a canvi de certs drets, per tal que denunciessin l'activitat guerrillera. A més, va crear grups mòbils reduïts, va potenciar l'ús d'espies, sometents i grups de contraguerrilla. Finalment, el no reconeixement dels guerrillers com a combatents i per tant presoners de guerra va provocar l'execució sumària d'aquests.

La victòria espanyola durant la guerra napoleònica va crear la percepció que la guerrilla havia derrotat un exèrcit regular, fet que va potenciar l'ús d'aquest tipus de guerra en els següents conflictes. Així, durant la Primera Guerra Carlista (1833-1840), no va ser fins que els governs liberals es van adonar de la importància del comanament únic interprovincial que no van aconseguir la victòria. Tot i això, aquesta reacció va ser massa

lenta i, com a conseqüència, va ser la zona del Maestrat, Baix Aragó i Terres de l'Ebre on més es prolongarien els combats, tal com passaria un segle després amb el maquis.

Així, entre el fi de la Primera i el principi de la Segona el general Pedro Chacón, davant la impossibilitat de derrotar la guerrilla va publicar un ban en el qual s'exposava:

- *“Artículo 1.º Las justicias, ayuntamientos y vecinos de los pueblos de los tres partidos judiciales de Morella, Albocácer y San Mateo cumplimentarán bajo la más estrecha responsabilidad las disposiciones que dicte la autoridad militar, en la parte que tenga relación con la persecución de facciosos, ladrones y toda clase de malhechores.*
- *Artículo 2.º Quedan sujetos a la misma autoridad todas las personas que tengan comunicación con los bandidos, las que participen de sus crímenes, las que los auxilien, abriguen o protejan de cualquier modo (...).*
- *Artículo 3.º Los comandantes militares (...) quedan autorizados en su demarcación para trasladar la residencia de unos pueblos a otros, de todas las personas, que por sus antecedentes y conducta sospechosa den lugar a esta medida.*
- *Artículo 4.º Las justicias de los pueblos donde o en su término se presenten los referidos malhechores (...) deberán perseguirlos por los medios que hallen a su alcance (...).*
- *Artículo 5.º El masovero por cuyo término pase uno o más facciosos y no haya dado los partes prevenidos, será multado, y a la segunda vez le será cerrada la masía.^{2º}*

L'ordre a més a més permetia la creació de somecents i a les autoritats locals a desterrar i castigar als

considerats “desafectes”. Com es pot veure en cap moment s'empra la paraula guerriller sinó que s'usa “ladrones”, “malhechores” o “facciosos”.

La repressió de la guerrilla carlista després de la Primera Guerra tindria també una gran repercussió en les mesures implantades pel règim franquista. Així el general Juan Villalonga ordenà el tancament dels masos i la detenció dels col·laboradors amb els insurgents. Aquesta mesura s'exposava en un ban de l'any 1844 en el que el propi militar afirmava:

“La experiencia propia y los consejos de célebres autores militares me hacían conocer que aún con un ejército respetable, los bandidos no podrían ser completamente exterminados sin privarles de comestibles, que si no extraían de los pueblos, los encontraban en masías sin resistencia, porque no era dable hacerla.”

Aquestes decisions tingueren un èxit immediat i en 15 dies les partides van perdre 172 homes.

Amb la fi de la Tercera Guerra el governador militar de Tortosa va prohibir el trànsit de camperols pels Ports de Beseit, al mateix temps que el Capità General de Catalunya va obligar els propietaris de qualsevol masia deshabitada que pogués ser utilitzada per les partides a tapiar-ne tots els accessos, a més de desnonar qualsevol casa, alberg o cova que hagués donat suport als guerrillers, les quals serien també tapiades.

Totes aquestes mesures van ser utilitzades pel general Valeriano Weyler durant la guerra de Cuba (1896-1897), que ja tenia experiència en la lluita antiguerrillera perquè havia estat destinat a la zona del Maestrat. Així, durant el seu servei a Cuba com a màxim cap militar, va crear les “trochas”, que consistien en línies fortificades que rodejaven grans extensions de terreny de les quals

2. “Bando”, BOPCs núm. 83, 18 d'octubre de 1842, pp. 344 i 345.

s'evacuava la població civil, mentre que els guerrillers, sense el suport dels pobles, eren exterminats per les forces militars.

Per tant, es pot veure com totes aquestes mesures no perjudiquen solament la guerrilla, sinó que afecten greument la vida quotidiana dels pobladors i alhora demostra que les tècniques que s'aplicaran a la zona de Llevant a partir de l'arribada de Pizarro no eren noves sinó que, com diu Sánchez Cervelló en la seua obra, "se limitaron a aplicar lo que habían aprendido a lo largo de 150 años de lucha subversiva"³.

3.3.2 El sorgiment de la guerrilla

Sánchez Cervelló afirma: "La formación de la AGL (Agrupació Guerrillera de Llevant) cobró vida por la voluntad de lucha especialmente de los comunistas y los confederados mostraron desde 1939; a éstos se unieron grupos de huidos que, conociendo que la justicia franquista era una farsa, acabaron constituyendo grupos armados autóctonos. Más adelante fueron reforzados con la penetración de guerrilleros a partir de la acción del Valle de Arán".

3.3.3 La invasió de la Vall d'Aran

Des del mateix moment d'arribada de les tropes republicanes a França, el PCE (Partit Comunista Espanyol) es va organitzar, primerament en els camps de concentració i després en les Companyies de Treballadors Estrangers. Tot i això, el PCE no crearia una unitat armada per lluitar contra el feixisme fins l'inici de la invasió de

l'URSS, amb la creació de l'Agrupació de Guerrillers Espanyols (AGE). Però no va ser fins després del desembarcament de Normandia que es començà a organitzar l'operació Reconquesta de España. Aquesta consistia a combinar una sèrie d'operacions d'invasió al llarg dels Pirineus amb l'objectiu de distreure les tropes franquistes de l'objectiu real, l'establiment d'un cap de pont per a la República a la Vall d'Aran.

Així Jesús Monzón, el cap del PCE a França, va creure que es podria iniciar una invasió d'Espanya travessant els Pirineus, que aixequés la població, obviant l'opinió dels informadors que havien estat enviats a Espanya i la dels propis dirigents i militars comunistes. Aquests optaven per la inserció de guerrillers experimentats per tal de formar-ne d'altres per crear una forta resistència com es va fer a Iugoslàvia.

Amb això, 4000 veterans de la Guerra Civil i de la resistència francesa es van presentar voluntaris per a l'operació. Aquests, però, van ser vagament informats dels objectius que havien d'aconseguir, sense referències precises de la situació a l'interior. Amb el clima d'eufòria posterior a l'alliberament de França, creien que la seua simple presència provocaria un aixecament popular. A més, segons afirma José Calvo: "los guerrilleros llegaron con su armamento habitual, es decir, provistos casi exclusivamente con armas individuales ligeras, escasos morteros, pocos cañones antiaéreos i algun bazooka"⁴. Com es pot veure, l'armament era escàs per enfrontar-se a un exèrcit regular. A més, aquest armament era estranger i, en conseqüència, feia servir municions de calibres no usats a Espanya. A part, no portaven menjar, ja que l'havien d'aconseguir a partir del suport popular, ni tampoc diners.

3. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Maquis: el puño que golpeó al franquismo*. Barcelona. Flor del Viento. 2003.

4. CALVO, José. *La Pastora, del monte al mito*. Vinaròs. Antinea. 2009

Grup de maquis durant l'Operació Reconquesta.
Font: Istopia Història

Franco, advertit de l'acumulació de republicans a la frontera, ordena la mobilització de 100.000 homes per aturar l'atac. Tot i això, la nit del 18 al 19 d'octubre de 1944, 3500 maquis van creuar la frontera organitzats en brigades de 200 o 300 homes cadascuna. L'atac aparentment va ser una sorpresa, però en realitat les autoritats franceses havien advertit Franco de l'atac. Després de durs combats, els guerrillers no van aconseguir assentar-se i, el 27 d'octubre, Carrillo va ordenar la retirada. Algunes brigades van perdre fins al 40% dels seus efectius i cap va aconseguir complir els seus objectius. Els comunistes van perdre 129 homes i 218 van ser capturats, mentre que les forces franquistes van perdre només 32 homes.

3.3.4 La infiltració de guerrillers

A partir de la invasió de la Vall d'Aran, tot i l'ordre de retirada, alguns guerrillers es van anar escampant sense objectius precisos pel territori espanyol. Aquests, amb manca de menjar, diners i tabac i sense xarxes de suport, van viure una època de grans dificultats. Poc a poc els reduïts grups s'anaven trobant amb altres i així un grup comanat per "Delicado", format per 35 homes dels quals només 10 arribaren a la zona de Llevant, es trobava amb quatre homes procedents de França: "Mansó", "Álvarez", "Caradesena" (natural d'Alcanar) i "Tío Pito". Tots aquests guerrillers acabarien tenint un paper destacadíssim en la guerrilla, ja que seria dels grups supervivents de la invasió de la Vall d'Aran d'on sortirien els comandaments més importants com el mencionat "Delicado", Jesús Caelles "Carlos", "Asturias" o "Mansó".

Entre 1944 i 1945, a la província de Terol ja trobem tres partides organitzades: la primera amb "Asturias" al capdavant, la segona establerta a Nogueruelas i comandada per "Capitán", que es va dedicar a establir un sistema d'enllaços eficaç, igual que la tercera partida amb "Carlos" com a cap i establerta a Mosqueruela. Aquests últims van ser els primers en captar els primers homes que fugien de les mesures repressives de la Guardia Civil o s'integraven per la simpatia amb la lluita.

El creixent nombre de guerrillers va fer que les diferents comandàncies de la Guàrdia Civil dictessin comunicats en els quals amenaçaven a tots aquells que encobrisin o no denunciessin l'activitat guerrillera. Així, en una ordre dictada pel tinent coronel de Castelló, destaca l'ús encara de les paraules *maquis* o *huidos* i també es demostra el gran suport popular del que disposava la guerrilla. Poc temps després, una ordre del *Estado Mayor* de la Guardia Civil recordava a les comandàncies que, a partir de llavors, "queda terminantemente

prohibido designar a las partidas de atracadores que actúan en distintos lugares de la península con el nombre de “huidos”, “maquis”, “guerrilleros”, “rebeldes”, etc., (...) siempre que se designe a estos malhechores se hará con el nombre de bandoleros o atracadores que corresponde a los delitos comunes que cometen”⁵.

A partir de 1945 els guàrdies civils van rebre instruccions de comunicar a pobles i masies l’obligatorietat de denunciar les autoritats de la guerrilla per tal d’evitar que poguessin recórrer a la ignorància d’aquestes lleis com a mètode exculpatori. Davant la creixent activitat guerrillera, el govern franquista va restablir l’octubre de 1945 la figura del sometent, figura que va dificultar les xarxes de suport a la guerrilla.

3.3.5 La guerrilla s’organitza

Es podria dir que el primer gran líder que va tindre la guerrilla va ser “Delicado”. Aquest, gràcies a la seua capacitat d’organització i experiència militar, es va convertir en el primer cap de les diverses partides que hi havia sobre el terreny i va ser alhora el primer en contactar amb el PCE valencià i coordinar totes les forces sota la seua òrbita. A la primavera del 1945 des de Madrid es va enviar un delegat encarregat d’organitzar la guerrilla. Aquest, juntament amb “Pepito el Gafas”, va començar a constituir els diferents grups que formarien el moviment alhora que es va repartir una circular en la qual s’anunciava la creació de l’AGL. Tot i això, les diferents partides estaven formades per pocs guerrillers, per això la majoria de “huidos”, es van mantenir en la clandestinitat, sense lluitar contra el règim fins que no

van trobar garanties per fer-ho. Així, José Linares Beltrán, “Valencia”, després de ser condemnat a mort i haver fugit de la presó, va estar amagat en un mas de Moredella fins que va contactar amb Josep Borrás Climent, “Cinctorrà”, formant una partida juntament amb “Valencia”, “Elietes” i “Conill d’Ares”. Aquests, oients de La Pirenaica, que els va incitar a la resistència armada, vivien dels cops econòmics que realitzaven i del suport de la masoveria. El cop més important que van realitzar el van produir a les mines de Castell de Cabres, on van robar 20.000 pessetes que els van permetre crear una partida estable i de renom.

Posteriorment es va crear l’Agrupació Guerrillera de l’Alt Aragó (AGAA) a la zona dels Pirineus aragonesos, des d’on s’obtenia el material bèl·lic procedent de França que nodria l’AGL. Així, des del país gal es va enviar “Antonio”, guerriller de plena confiança a la cúpula del PCE, que juntament amb guerrillers tant famosos com “Conejo”, “Catalán” o “Chaval”, va establir una base a la serra de Santo Domingo (Osca) que serviria de suport als guerrillers i com a zona de pas d’armament. Tot i això, la incipient presència de la Guàrdia Civil va impedir que es creés un important focus guerriller.

El paper de “Delicado” al capdavant de la guerrilla va acabar tràgicament el 1946; a principis d’any va ser substituït per “Antonio” com a cap de l’AGL. Poc després, conscients de que el principal problema de la guerrilla era la manca d’armament, es va dirigir a València per tancar la compra de bales a la CNT, i va ser detingut per les forces de l’ordre quatre mesos més tard mentre anava a recollir la municció. La seua estada en dependències policials va tindre ressò per tota la zona, i uns guàrdies civils d’Albacete que eren amics seus de la infància se’n van adonar. Aquests van intentar encobrir el seu amic i van aconseguir que fos alliberat ràpidament. Tota aquesta situació va crear un clima de desconfiança

5. “Guardia Civil. 2.a Zona. Telegrama Postal núm. 166”. Barcelona, 23 de maig de 1945. 1 p. mecanog. Arxiu d’autors. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

al voltant de la seua persona, ja que se'l va considerar sospitós de traïció per haver escapat tan fàcilment de les forces repressores. Finalment va ser "ajusticiat" per la pròpia guerrilla el 7 de novembre de 1946.

Amb l'objectiu de realitzar cops econòmics per tal de finançar la guerrilla, a finals de maig de 1946 es va organitzar l'assalt a un tren que portava el salari dels ferroviaris. El 7 de juliol de 1946, els maquis, gràcies a l'ajuda de la CNT, van aconseguir reduir les forces de l'ordre i controlar l'estació, requisant 649.000 pessetes. Aquesta operació es va convertir en el cop econòmic més gran realitzat per la guerrilla, i va permetre finançar l'estructuració de l'AGL. 400.000 pessetes van ser destinades a l'organització del partit i la guerrilla, 10.000 a ajudar els presos, 50.000 als enllaços de la CNT que havien possibilitat el cop i la resta del botí es va repartir entre tots els homes.

Durant l'agost del mateix any, es va produir una reunió entre els diferents líders de les partides i els peixos grossos de la guerrilla al campament base de "Maño", a Camarena de la Sierra (Aragó). D'aquesta reunió sorgiria l'organigrama de l'organització. Així, "Antonio" va ser substituït per "Andrés", això és deu a que el primer era molt buscat per la policia, fet que impossibilitava la seua vida a la ciutat, clau segons el PCE, per tal d'impulsar conjuntament la lluita militar i la política. A més, d'aquesta reunió va sorgir l'organització interna de la guerrilla, organitzada, igual que la resistència francesa, en sectors. Cada sector tenia un o dos batallons que es subdividien en dos o tres companyies, i aquestes en dos o tres seccions. Amb això, es van crear tres sectors, els quals estaven formats per 25-30 homes:

- El sector 11, comandat per "Grande", els batallons del qual estaven a les ordres de "Maño", "Paisano" i "Capitán".

- El sector 17 amb "Astúries" i "Mateo" com a caps de batalló, sota les ordres d'"Antonio" i "Carlos".
- El sector 5, comandat per "Tomás" i amb "Vitini" i "Ángel" com a subordinats.

Per tal de coordinar els diferents sectors es va crear un Estat Major (EM) a les ordres de "Pepito el Gafas" i ubicat a La Sorollera (Terol). D'aquesta reunió també va sorgir la resolució de designar un guerriller de cada sector que establís els contactes entre la muntanya i la ciutat. Finalment es va acordar de manera unànime la creació de *El Guerrillero*, una publicació propagandística.

Exemplar de *El Guerrillero* del gener de 1947.

Font: Associació Batalla de l'Ebre

L'AGL segons el guerriller "Ibáñez":

"nació con unos 90 guerrilleros, con un buen número de enlaces, con puntos de apoyo y con organizaciones del Partido en marcha en algunos pueblos. Y sobre todo contaban con la dirección del Partido de Levante, que continuó ayudándoles a través de 'Andrés'. Desde entonces como había dinero se puso en marcha el aparato de propaganda. A finales de 1946 cada sector recibió 1000 ejemplares de El Guerrillero, 300 de Mundo Obrero e igual número de Juventud"⁶.

A l'octubre de 1946, es va decidir crear l'Escola de Captació Guerrillera, dirigida per "Pepito el Gafas" i situada en un campament de La Sorollera separat del principal. Aquest projecte va estar operatiu fins l'abril de l'any següent, a causa dels continus assalts de la Guàrdia Civil.

Tot i que molts guerrillers ja havien lluitat a les files republicanes i amb la resistència francesa, no estaven acostumats a la tàctica guerrillera. Així els primers instruïts van ser alts càrrecs de la guerrilla o futurs líders com "Andrés", "Cinctorra", "Valencia" o "Asturias". Aquests van rebre classes de topografia (angles de marxa, brúixola o estudi del terreny a partir de mapes), explosius (voladures de trens, canals, centrals elèctriques, fabricació de bombes de mà i trampes explosives...), utilització d'armament (pràctiques de tir i llançament de bombes de mà), tàctica guerrillera i classes polítiques. A més, per les nits, rebien classes de cultura general, de la mà d'"Antonio", que havia sigut professor a Osca.

Restes de l'Escola de Captació Guerrillera. Font: Manuel Serret

3.3.6 La guerrilla es reivindica

Una vegada constituïda l'organització, les diferents partides, coordinades per l'EM, van impulsar els cops econòmics, així com les accions de propaganda, i van intentar ampliar les xarxes de suport.

En aquest marc d'acció, el 26 d'agost de 1946 es van realitzar dos explosions simultànies a les centrals elèctriques "La Fonseca" i "Maestrat", que van inutilitzar màquines i bobines i van causar danys valorats en mig milió de pessetes. Aquell dia era festa major a Morella i hi eren presents el Governador Civil i el Capità General de la Regió de Llevant, els quals van abandonar bruscamment la processó. Per tant, es pot afirmar que aquella operació va tindre una important repercussió política.

El 4 d'octubre, guerrillers del sector 17 van assaltar les persones que acudien a una fira de Cedrillas (Terol) i, al mateix temps, al Castellar van muntar un control de trànsit fals, on dos guerrillers disfressats de "guàrdies civils" van aconseguir 10.800 pessetes a les quals es van sumar 76.285 pessetes obtingudes en un altre

6. Sánchez, 2003, op. cit.

control. Un fet curiós és que aquests “controls” es van realitzar a pocs metres de controls reals de la Benemèrita. Poc després, van detenir el tinent d'alcalde de Mosqueruela, que havia estat amenaçat pel maquis. A més, van obrir foc contra una patrulla de la Guàrdia Civil i van matar un guàrdia i en van ferir dos.

El 22 de novembre, 14 homes van entrar a Vilafranca del Maestrat amb un camió requisat, inutilitzaren la centraleta telefònica i en menys de deu minuts van buidar les arques dels bancs de València i Saragossa, obtenint 83.000 i 52.000 pessetes respectivament. La guarnició destacada allí no es va adonar del cop fins al final, moment en el qual va iniciar una dèbil persecució.

Totes aquestes accions mostren la impunitat i la seguretat de la guerrilla durant els temps de la seua implantació.

Tot i el nombre ingent de guerrillers i els nombrosos cops econòmics, els problemes amb l'armament continuaven. Per això, el 13 de novembre, 22 guerrillers sota les ordres de “Grande” van entrar al municipi de Libros (Terol) on després de realitzar els actes de propaganda van reunir els sometents i els van desarmar. Així, van obtenir set fusells, una escopeta i 15.000 pessetes.

Un ex-Guàrdia Civil del municipi de Vallibona destaca:

“los somatenes eran una segunda fuerza que acudían cuando les llamábamos. Pero eran también un peligro porque les quitaban las armas con facilidad, y eran armas que pasaban al enemigo. Al final tuvimos que desarmarlos y guardar las armas y municiones en el cuartel, y se las dábamos cuando salíamos de batida”⁷.

7. Sánchez, 2003, op. cit.

Segons fonts de la Guàrdia Civil, durant el 1946 la guerrilla va aconseguir a través del sometent o de la pròpia Benemèrita 15 fusells, sis escopetes, tres pistoles, i uns set-cents cartutxos. A més va aconseguir 1.147.600 pessetes mitjançant cops econòmics.

La major part del material provenia de València, on els punts de suport feien viatges periòdics. D'allí obtenien des de munició fins a uniformes de la Guàrdia Civil o l'exèrcit, passant per tricornis, prismàtics, brúixoles, material per a fabricar explosius o mapes Michelin. Cal destacar que part de la munició provenia dels propis cossos armats de la dictadura que, degut a les pèssimes condicions de vida i els baixos sous, accedien a vendre-la al maquis.

3.3.7 La crua realitat

A finals de 1946 era clar que no hi hauria una invasió aliada per tal de derrotar Franco, i és per això que la cúpula del PCE edita una circular en la qual el to ja no era triomfalista.

Amb l'objectiu de garantir la seguretat dels seus homes, Carrillo va intentar reforçar aquelles tècniques guerrilleres que s'havien usat amb èxit durant la Segona Guerra Mundial. Aquestes comportaven l'existència de santuaris per a la guerrilla, però per tal de crear aquests llocs intocables era necessari neutralitzar tots els enemics de la zona. La cúpula comunista vivia en una mena d'utopia, i no s'adonava de la debilitat estratègica dels seus combatents ni podia convertir partides irregulars en un veritable exèrcit.

Per això calia reforçar la disciplina militar, es destacava que s'havia de centralitzar la presa de decisions, realitzar operacions amb pocs combatents i crear una petita

guarnició de protecció del cap de la partida. Remarcava la importància dels enllaços i de cuidar les xarxes de suport i la importància de presentar-se sempre nets davant la població, per tal d'allunyar-se de la visió de delinqüents comuns.

Cal remarcar, que en referència als punts de suport, durant els primers anys la guerrilla va intentar pagar tot el que encarregava i fins i tot els intentava ajudar econòmicament. Però davant la manca d'ajudes de França i amb els pocs cops econòmics que poguessin realitzar, aquesta situació era insostenible. Tot i això, a principis de 1947, any que resultaria un punt d'inflexió en la guerrilla, aquesta disposava d'una bona xarxa de suport, molts combatents i suficient armament.

Aquesta situació es va reflectir en un increment en el nombre d'accions el 1947 i la importància d'aquestes. La més destacable es va produir a la Llosa del Bisbe (València), on "Grande" i "Pepito el Gafas" van planificar l'assalt a la caserna de la Guàrdia Civil i l'ocupació posterior del poble. Dos grups havien de realitzar l'assalt, però en arribar els van comunicar que hi havia tres guàrdies al bar del poble. Dos guerrillers es van dirigir allí, on van esperar que alcessin les mans. S'estava apostant a cartes, cosa prohibida, i a un home, quan va intentar amagar els diners per evitar que fossin requisats pels maquis, li van disparar perquè el guerriller va interpretar que anava a treure un arma. Amb això es va desencadenar un tiroteig en el qual van morir set persones i diverses van resultar ferides. Els trets van acabar amb l'efecte sorpresa dels grups d'assalt i es va iniciar un altre tiroteig entre els guerrillers i els guàrdies. En aquest van morir el cap del destacament, la seua dona i el seu fill, mentre que els guerrillers es van retirar sense baixes.

La massacre va tindre una forta repercussió en ambdós bàndols, les forces franquistes es van adonar que hi havia un problema que calia resoldre i els guerrillers es van adonar que aquest tipus d'accions no eren les més apropiades per a aconseguir nous adeptes.

En un intent de tornar-se a guanyar el respecte de la gent, el març de 1947, van planejar l'atemptat contra Franco durant la seua visita a València. Quatre guerrillers s'havien d'encarregar del magnicidi, però la detenció del cap de l'AGL, "Andrés", abans de dirigir-se a la capital del Túria va desbaratar els plans

Com a conseqüència de la major pressió policial a causa de l'incident a Llosa va ser detinguda Carmen Puig, germana de "Valencia". Aquesta en l'interrogatori va facilitar la situació d'"Andrés", que vivia en una pensió on tenia l'arxiu de l'AGL. La seua detenció va permetre l'obtenció de 129 arxius que van estendre la repressió. "Andrés" no va suportar les tortures i la policia va aconseguir desmuntar el PCE en les principals ciutats que eren focus guerrillers i assaltar diferents campaments (en un dels quals van participar per primera vegada les forces uniformades de la Guàrdia Civil amb les *Brigadas especiales contra-maquis*, la temuda contrapartida). "Andrés" va ser afusellat l'1 d'agost de 1947.

Aquesta situació va provocar la desmoralització dels combatents, fet que es va manifestar amb un gran nombre de desercions. Així es va veure que la majoria de desertors no eren procedents de França sinó del propi país, fet atribuït a la falta de selecció del PCE valencià a l'hora d'enviar homes. La fugida de guerrillers armats va provocar que a partir de maig de 1947 es condemnés a mort aquells que fugissin amb les armes.

DOMINGO 30 DE MARZO DE 1947

Descubrimiento y desarticulación de una organización terrorista en Valencia

Los bandoleros han tenido diecinueve bajas, siendo importante el número de detenidos, entre los que figura su jefe en la región levantina

Desgraciadamente hay que lamentar la muerte de un guardia civil y dos clases heridos gravemente

Valencia, 29. — En el Gobierno Civil se ha facilitado la siguiente nota: «Desde hace tiempo la Policía de Valencia venía realizando incansables gestiones para lograr el descubrimiento y desarticulación de elementos más o menos organizados que, en el doble aspecto de la agitación política y el bandolerismo activo, pretendía crear un estado de inquietud y zozobra en el ánimo público, con una propaganda clandestina tan pertinaz como irresponsable y a la tentativa de realización de hechos terroristas.

Las gestiones policíacas fueron intensificadas hasta llegar a la abnegación más digna de reconocimiento y gratitud por parte de todos, lo que hizo conseguir como primeros frutos la detención de los elementos directivos de la organización clandestina levantina, y con ello la ocupación de una emisora de radio clandestina, una imprenta, tres multicoپیistas, diversas máquinas de escribir al servicio de estas últimas y gran cantidad de armas, explosivos y materiales de propaganda. Pero hubo de continuar la campaña emprendida hasta destruir las ramificaciones locales e interprovinciales, sobre todo hasta llegar a los centros vivos de la organización, de unos cuantos bandoleros que, desde las montañas, venían irradiándose en frecuentes incursiones a diversos pueblos para realizar actos vandálicos y asesinatos en masa, tan monstruosos co-

mo el efectuado en Llosa del Obispo sobre honrados y pacíficos vecinos, hecho que ya fué enérgicamente repudiado por la opinión española sin distinción de matices.

Por ello la Policía valenciana, en eficaz colaboración con la Guardia civil, siempre pronta al cumplimiento del deber y del sacrificio, no vaciló conjuntamente en multiplicar las pruebas de abnegación, inteligencia, celo y patriotismo, y una vez más su eficacia en la ejecución y su generosidad en el esfuerzo, rindieron espléndidos frutos, hasta el punto de lograr la detención del jefe de los bandoleros en la región levantina y de sus colaboradores más inmediatos, aunque para ello hubo que llegar hasta sus propias guaridas de las montañas, habiéndose ocupado importantes cantidades de armas víveres y explosivos.

El esfuerzo, pues, ha sido coronado por el éxito pero, desgraciadamente, hay que lamentar dolorosas pérdidas entre la fuerza pública actuante en el cumplimiento de su deber, alcanzando un total de un guardia civil muerto y un sargento y un cabo del mismo benemérito Cuerpo, gravemente heridos. A los bandidos se les han ocasionado en distintas ocasiones 19 bajas, sin contar el abundante número de detenidos en la capital y fuera de ella. Entre ellos, y en Valencia, figuran los autores, convictos y confesos, de la colocación de explosivos en las vías férreas Madrid-Valencia y Valencia-Barcelona, que han sido entregados al Tribunal competente para ser juzgados.—Cifra.

Notícia sobre la detenció d'«Andrés» i els fets ocorreguts a Llosa, del diumenge 30 de març de 1947. Font: La Vanguardia

En un informe de “Maño” a la cúpula comunista, aquest afirma que 4000 guàrdies civils, 2000 soldats i el mateix nombre de sometents lluitaven contra la guerrilla. A més havien causat 28 morts i 87 ferits a la benemèrita, mentre que les forces repressives només havien causat 21 morts i 6 ferits, xifra que segons Sánchez Cervelló és inferior a la real.

3.3.8 La guerrilla contraataca: l'Ofensiva de Primavera

Una vegada recuperats del fort cop que va resultar la detenció d'“Andrés”, la guerrilla va preparar una forta ofensiva amb una sèrie d'accions de gran magnitud, i va assolir la seua cota màxima el 6 de juliol, dia del referèndum de successió franquista.

Així, en una ordre dictada per l'EM al sector 17 s'escriu:

“Próxima fecha del 18 de julio, en la que los fascistas, para vergüenza del pueblo español, podrán recordar con toda algarabía un año más el recuerdo de su traidor alzamiento, es necesario –por todos los medios a nuestro alcance- que en el 17 sector no haya ni un pueblo, ni un Rincón, que no se entere –por nuestras acciones, bombas, letreros, propaganda- de que también la fuerzas republicanas viven, que el glorioso Ejército Popular, al que los traidores y extranjeros creyeron derrotado, levanta la cabeza para mostrar al pueblo español el camino de su liberación.

>>Operaciones que pueden realizarse:

>>PRIMERO: Interceptar toda clase de comunicaciones, desde las más complicadas, como voladura de trenes, hasta las más sencillas, como la obstrucción de líneas

telefónicas por mediación de dos herraduras atadas a un alambre y lanzadas a los hilos de la línea.

>>SEGUNDO: Colocar banderas por todas partes, pequeñas y grandes, en los Ayuntamientos, en las torres, en las carreteras, en los lugares más visibles.

>>TERCERO: Pintar banderas o letreros en piedras y edificios, por ejemplo en sábanas de lado a lado de la carretera. Poner letreros con la pena de muerte al que levante o borre banderas.

>>CUARTO: Colocar petardos de retardo en los lugares más céntricos de comunicaciones.

>>QUINTO: Tirar manifiestos por pueblos y carreteras.

>>Para realizar todos estos Trabajos deben emplearse todas las fuerzas disponibles, así como también los enlaces de pueblos y masías y dar instrucciones concretas a las organizaciones antifascistas”⁸.

A part d'aquestes ordres se'n van emetre algunes de concretes per a cada batalló, com la voladura de trens, línies telefòniques o elèctriques, la instal·lació de mines en carreteres, presa de pobles on es declarà la República o banderes i flors a les tombes dels guerrillers caiguts. Totes aquestes ordres van ser complides escrupolosament.

Pel que a la presa de pobles, destaquen les de Fredes (Castelló) i La Sénia (Tarragona) aprofitant la manca de guàrdies civils. Així, a la població valenciana van despertar

8. AGL. 17 sector. 3a. Brigada. Orden General. Las operaciones realizadas por el 17 sector...”. En campanya, juny de 1947. 1 p. Mecanog. ACGMV. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

l'alcalde, que allora era l'estanquer, i el van obligar a donar-los tabac, esparidenyes i menjar. A més a més, es van emportar una màquina d'escriure i 11.000 pessetes. A La Sénia, van assaltar el banc de Tortosa i Aragó, d'on es van endur 17.000 pessetes. Les ocupacions de pobles, tenien com objectiu l'obtenció d'armament i munició, i a més realitzaven actes de propaganda, demostraven la debilitat de la dictadura i castigaven els delators.

Una altra operació important es va produir a Alcalà de la Selva, allí tres guerrillers es van dirigir al transformador d'electricitat, custodiat per tropes de l'exèrcit i situat enfront de la caserna de la Benemèrita. Amb una explosió a les tres del matí, es va crear un clima de confusió que va provocar que soldats i guàrdies civils es desapareixin entre ells.

El 20 de juliol, divuit guerrillers comanats per "Cinctorrà" van ocupar Canet lo Roig (Castelló), on van assaltar l'ajuntament i diverses cases de la població, d'on van emportar-se menjar i roba. Abans de partir, van explicar a la població els seus motius, i van arribar a confraternitzar-hi molt, segons indica l'informe de la Guàrdia Civil.

En referència a represàlies i cops econòmics, la guerrilla sempre va intentar tindre la població del seu costat, ajudant aquelles persones que els donaven suport, tanmateix també implicava però, els càstigs a aquells infiltrats i delators. Així, vuit homes del sector 17 van assaltar diverses masies del terme de Mont-roig (Terol), d'on van emportar-se diversos detinguts, acusats de robar una multicopista, un dels quals va ser passat per armes i abandonat. A sota del seu cadàver van col·locar una mina que va explotar quan la Guàrdia Civil i diverses autoritats es van desplaçar per certificar la defunció. L'explosiu va matar un caporal, el metge i un falangista, i a més a més va ferir de gravetat tres guàrdies, el jutge de pau, el secretari i l'agutzil.

Un altre mètode per obtenir diners van ser les sancions, que s'aplicaven a aquells que havien fet fortuna a través del règim, els quals eren condemnats a pagar multes que curiosament solien cobrar.

Els sabotatges contra les vies de comunicació van ser una manera essencial de reivindicació de la guerrilla. Un dels objectius principals van ser les vies de tren, que s'inutilitzaven amb foc, explosius, separant rails o amb la col·locació d'obstacles en revolts. A les carreteres, col·locaven cables de banda a banda, pues i claus al terra, talaven arbres o incendiaven ponts de fusta. Tot això va provocar l'alarma entre els funcionaris ferroviaris, que se sentien amenaçats, i va obligar les forces de seguretat a reforçar la vigilància.

Durant aquesta època els enfrontaments armats es van intentar evitar, ni les forces de l'ordre, millor armades però desorganitzades, ni els propis guerrillers sense armament ni municions volien provocar un tiroteig.

3.3.9 La situació política de la guerrilla

L'estiu de 1947 l'AGL comptava amb 215 homes, 17 metralladores (amb 70 cartutxos per home), 3 naranjeros, uns 500 fusells i un nombre indeterminat de pistoles.

El sector 11, comanat per "Grande", disposava de 60 homes dividits en 5 companyies. Les seues bases estaven situades a Albarrassí, als Monts Universals. La seua zona d'operacions comprenia quatre províncies diferents:

- Terol: tota la serra d'Albarrassí fins a Mora de Rubiols.
- Castelló: des del límit provincial de Terol fins a Viver i Sogorb.
- València: des del límit amb Terol fins a Llíria, Xiva i Requena.

- Conca: des de la província de Terol fins a Cañete i des de la província de València fins a Motilla del Palancar.

El sector 5, amb “Medina” com a cap, tenia 24 homes dividits en dos companyies. La seua zona d’actuació es mesclava de vegades amb les dels sectors 17 i 11 i el seu campament base estava situat a La Espada.

El sector 17, comanat per “Pepito el Gafas”, tenia tres batallons i un altre en fase d’organització amb un total de 130 homes. Les seues bases estaven a la serra de Penyagolosa, Linares, Cantavella, Mosquerola i els Ports de Beseit. Actuava en tres províncies diferents:

- Terol: a les partides judicials de Montalban, Aliaga, Castellet, Alcanyis i Vall-de-roures.
- Tarragona: les Terres de l’Ebre.
- Castelló: des de Morella fins a Vinaròs.

Que la zona de Llevant es convertís en l’epicentre de la lluita guerrillera es justificava perquè es trobava a tan sols 12 dies a peu de França; a més a més tot el litoral des del Delta fins a València permetia la comunicació amb França. Per això calia estendre el radi d’acció militar per reduir la pressió repressiva, així s’estenia el conflicte fins a Tarragona, Guadalajara i Albacete.

Des de 1945 fins a mitjans de 1947, la resposta a les accions de la guerrilla havia estat feble, sense detencions importants ni penes destacades. Fins a aquest moment hi havia un cert respecte entre la Guàrdia Civil i el maquis, que feia que tots dos evitessin l’enfrontament armat. Una evidència és el testimoni d’un guàrdia: “Antes de salir a patrullar por la montaña, tirábamos unos tiros al aire para avisar a los maquis de que nosotros íbamos por aquel camino”. Això és degut a la mala preparació dels militars, que estaven mal

armats i no tenien molta experiència (moltes vegades als destacaments de muntanya enviaven gent jove per tal que creessin una família).

La Guàrdia Civil va intentar frenar l’expansió del fenomen maqui, però trobaven que els guerrillers, coneixedors del terreny, fugien amb facilitat. Primerament van usar gossos, però van haver de ser abandonats perquè els lladrucs eliminaven l’efecte sorpresa. Finalment van trobar la manera veritablement efectiva, la pressió sobre els punts de suport, amb detencions, tortures i morts que causarien molt de mal a la logística maqui.

3.3.10 L’arribada del general Pizarro

Manuel Pizarro Cenjor va néixer el 2 de novembre de 1889 en un família amb molta tradició militar. Als 15 anys va entrar a l’exèrcit, i cinc anys després va assolir el rang de tinent. Durant l’agost de 1910, s’incorporà a la Guàrdia Civil, on abans de la caiguda de Primo de Rivera ja era comandant.

A Madrid, va participar en la insurrecció de Sanjurjo, i després de fracassar, va ser enviat a una presó militar a Àfrica. Poc després en va sortir, i va ser destinat a Màlaga. Abans de l’alçament va ser nomenat tinent coronel, però va ser ràpidament detingut per les forces republicanes i va passar tota la guerra a una presó de València.

Acabada la guerra, les autoritats franquistes van reconèixer la seua fulla de serveis i va ser ascendit a coronel i destinat a Màlaga, on per primera vegada es va enfrontar al “bandolerisme roig”. Al febrer de 1941, va ser traslladat a Galícia, on va tornar a demostrar les seues aptituds contra-subversives. Aquesta experiència li va ser imprescindible per ser

nomenat Governador de Granada. Posteriorment va ser destinat a Còrdova, zona amb intensa activitat guerrillera, i d'aquí a València. El 17 de gener de 1946, ascendit a brigada, va passar a dirigir la 4a zona de la Guàrdia Civil, que englobava les províncies de Zamora, Salamanca, Valladolid, Pontevedra i A Corunya, també amb forts combats.

Tot aquest pas per zones d'intensa activitat guerrillera li va donar una dilatada experiència en lluita contra-guerrillera, que aplicaria a partir del 28 de juliol de 1947, quan va ser designat cap de la 5a zona de la Guàrdia Civil i governador civil de Terol. Aquesta data marcaria un punt d'inflexió en la història del maquis.

3.3.11 Pizarro fa efecte

Una de les primeres actuacions que va fer el general va ser l'assalt als campaments de la Sorollera i al de La Tosa a Vall-de-roures. L'operatiu va comportar un gran desplegament de guàrdies, a més de dos companyies de l'exèrcit, que com no coneixien la ubicació exacta del campament, van sotmetre el pinar a un intens foc de morter que crearia un important incendi forestal. Tot i això, els maquis van aconseguir fugir sense baixes. No obstant, les consecutives batudes massives van acabar amb les xarxes de suport, fet que va obligar el maquis a abandonar el Baix Aragó i dirigir-se als Ports de Beseit.

La política adoptada per Pizarro va obligar l'AGL a realitzar una avaluació interna i preparar una nova línia d'acció. Reconeixia la falta d'efectivitat de les accions dutes a terme, rebutjava les presses de pobles i per contra remarcava la importància dels atemptats contra les forces de l'ordre. Si anteriorment es recomanava

evitar els enfrontaments armats amb la Guàrdia Civil, entre d'altres raons per la falta d'armament, ara s'indicava:

“Casi todos los camaradas se han encontrado guardias civiles a los cuales deberían haber acribillado a balazos en lugar de darles los buenos días como pacíficos ciudadanos. Hay que aprovechar la oportunidad si se puede, desarmando a guardia y machacándole la cabeza, todas cuantas atrocidades se comentan con este maldito cuerpo no serán suficientes a compensar las que ellos cometieron contra nuestro pueblo”⁹

També assenyalava que s'hauria d'atemptar contra els autobusos de línia on viatjava una parella de la Guàrdia Civil, “a tiro limpio, aun cuando se cause alguna baja a la población civil”. Per tant, com indica Sánchez Cervelló “se marcaba un cambio de estrategia que comportaba el encruelecimiento en las acciones y falta de respeto por la vida de personas ajenas al conflicto, aspecto que la guerrilla había cuidado mucho hasta entonces”.

No obstant, el que més preocupava a la direcció de l'AGL era la carència d'armament: les primeres partides portaven fusells de la resistència francesa, de bona qualitat i eficaços, però la falta de munició va obligar a abandonar-los. Aquests van haver de ser substituïts per màuser o mausine, abundants arran de la guerra civil i per les armes sostretes a la Guàrdia Civil i els sometents.

9. “Agrupación Guerrillera de Levante. 17 sector. Estado Mayor. Boletín de Información para Jefes de batallón, Compañía y Sección”, s/l, 4 de septiembre de 1947, 13 pp. Mecnog. AHGC Madrid. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

A principis de 1948, l'enllaç "Fleta", va ser enviat per ordre d'"Antonio" a França amb un informe sobre la situació en la qual es trobava la guerrilla. Un dels temes principals era el les desercions a causa de la política de Pizarro i el despoblament de masos que van portar el maquis a l'extrem. Així, indicava que l'abandonament de la lluita era degut "al cansancio, falta de perspectivas, y a que la gente estaba acostumbrada a tener más contactos con la población y ahora, hay veces que no tienen ni quien les compre el tabaco".

"Antonio", nou cap de l'AGL, arran de la detenció d'"Andrés", va intentar revertir la situació. La seua primera disposició va ser la reestructuració de l'AGL, així va ordenar a "Valencia" un informe de la situació, ja que des de juny havien sofert dotze desercions i set baixes. D'aquesta ordre es desprèn que hi havia molta gent, una gran extensió de terreny per controlar i no hi havia cap home capacitat per comanar això. Per això, nomena a "Manso" cap del sector 17 i crea el sector 23, comanat per "Carlos". Aquest disposava de dos batallons: el primer amb "Rubén-Peque" al capdavant i amb base a La Sénia (Tarragona) i quaranta homes, i el segon comanat per "Cinctorrà" amb base a Vallibona (Castelló) i trenta-cinc homes. El sector 23 va estar integrat bàsicament per gent de la zona, que majoritàriament no eren comunistes i per tant reticents a complir moltes de les directrius.

El sector 17 estaria comanat per "Manso", l'11 se situaria a la costa i el sector 5 a l'interior. "Capitán", antic cap de l'EM, passaria a ser ajudant d'"Antonio" i "Pepito el Gafas" quedava com a segon cap de l'agrupació. Finalment "Pedro", esdevindria el responsable de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA), nom que adoptaria a partir d'aquell moment.

Zona d'actuació de l'AGLA amb la divisió en sectors.
Font: Viquipèdia

3.3.12 L'arribada de "Pedro" a l'AGLA

A finals de novembre del 1947 "Pedro" i nou guerrillers més van arribar de França a la zona de l'AGLA. Una vegada els homes i el material importat havien estat distribuïts pels diferents sectors, "Pedro", acompanyat per "Antonio" va iniciar una sèrie de contactes amb els guerrillers per tal d'informar-los de la nova orientació política i escoltar els problemes que tenien.

Ràpidament es va adonar que les dificultats que tenien per operar es devien a l'abandonament de masies, a la caiguda dels punts de suport i a la temor que començava a haver entre la població. Els guerrillers també estaven afectats per aquesta onada de terror que es va traduir en desercions, en veure la falta de perspectiva operacional i que el franquisme no feia més que solidificar-se. Tal com indica Sánchez Cervelló, "es una paradoja ver cómo los guerrilleros tenían una visión diáfana de la realidad, mientras que la dirección del PCE la tenía distorsionada y era incapaz de analizar

con claridad la situación”. Així, el Partit Comunista, en comptes d’acceptar que havia errat en l’estratègia, culpava els guerrillers de no haver sabut aprofitar l’oportunitat que havien tingut per estendre el moviment.

El desembre de 1947, “Pedro” va redactar una ordre en la qual s’observaven canvis tant en l’aspecte polític com en el militar. Limitava les ocupacions de pobles, les quals s’haurien de fer amb l’únic objectiu d’ajusticiar falangistes o desertors o quan haguessin d’aconseguir roba. A més, es volia acabar amb els cops econòmics, ja que donaven una visió negativa de la causa i, per tant, el menjar s’hauria d’aconseguir a canvi de pagaments impagables. S’insistia en la importància de presentar-se nets davant la població civil així com de preparar-se per al cru hivern que s’aproximava.

L’AGLA es va ficar dura amb les desercions, per això mentre abans demanava l’ajusticiament de les famílies dels delators, ara “només” es podia causar la mort als familiars majors de 14 anys a més de la crema de tots els béns.

Finalment, davant la nova conjuntura internacional i en conseqüència l’aïllament del PCE, es va optar per crear els Consells de Resistència. Aquests haurien d’impulsar les organitzacions de masses dependents del partit i organitzar-les dins dels pobles. Aquesta política va acabar amb els millors quadres polítics de la guerrilla, així com amb les xarxes de suport a causa de la gran repressió.

La Guàrdia Civil continuava amb els seus operatius, desarticulant en dos dies els campaments més importants dels sectors 11 i 17. Així aquestes operacions van acabar amb la seu de l’EM i amb l’Escola de Captació Guerrillera, i en conseqüència es va obtenir una gran quantitat d’informació. A més a més, van perdre

material d’impremta, ja que allí s’editava *El Guerrillero*, a més de dinamita, fusells, pistoles, explosius i una gran quantitat de menjar. Aquest va ser un cop molt important per a la guerrilla, que va veure com la seguretat dels seus campaments perillava i la moral dels seus combatents es diluïa encara més.

Aquesta situació de desesperació va obligar la cúpula comunista a dirigir-se a la resta de països marxistes per tal d’aconseguir ajuda tant econòmica com militar. En la seua visita a Iugoslàvia, Carrillo no va aconseguir de Tito l’ajuda logística que precisava tot que sí que va aconseguir una mica de diners. L’URSS, per la seua banda, preferia ajudar els països que estaven sota la seua òrbita, ja que la Guerra Freda acabava de començar i per tant havien d’abandonar temporalment l’expansionisme comunista per via militar. Amb tot això, Stalin va instar el PCE a abandonar l’activitat bèl·lica per centrar-se en la política.

A principis de 1948, l’AGLA tenia a “Antonio” al capdavant amb quatre sectors subordinats: el sector 5 amb 50 homes, l’11 amb 60, el 17 amb 49 i el 23 amb 64.

3.3.13 L’AGLA s’enfonsa

Durant el 1948, Pizarro va seguir amb la seua tàctica de terra cremada i igual que Robespierre va seguir infontent el terror en la població. Va prendre dos decisions: seguir acabant amb les xarxes d’enllaços i realitzar batudes massives en zones on s’haguessin dut a terme accions per tal de crear un clima de terror entre la població i allunyar-la de qualsevol intenció d’ajudar a l’AGLA. En menys de 3 dies, 27 persones van ser detingudes.

En un intent de recuperar-se, la guerrilla va intentar donar cops de caràcter més important. El 31 de gener,

tres homes es van endur 54 caps de ramat d'una masia de la Pobleta de Morella. Tot i l'espectacular operatiu muntat, no es va aconseguir detenir cap dels guerrillers, però es va recuperar la rabera. No obstant, el cop més important es va produir la nit del 21 al 22 d'abril. Alguns guerrillers s'havien desplaçat cap al litoral per tal de buscar nous punts de suport i zones per poder acampar. "Carlos" va encarregar la missió a "Deseado" i a altres cinc homes que van ser descoberts a la masia de Cap i Corp a Torreblanca (Castelló). L'enfrontament va causar la mort de quatre guerrillers, el masover i el comandant Hernández Ríos.

Tot aquest cúmul de circumstàncies va fer que les desercions foren cada vegada més habituals, incloses les de caps de batalló, com és el cas, a finals d'abril, de "Cintorrà", que va marxar cap a França acompanyat d'homes igualment importants, com ara "Conill de Cintorres". La seua marxa es deu a diferents factors com són la falta de perspectiva, l'evacuació de masies o la gran repressió. Però probablement una de les causes principals van ser les directrius dictades pel PCE. Es tractava d'una zona amb poca implantació comunista, on les partides eren formades per gent principalment autòctona, i era molt difícil fer-los partícips d'una disciplina tant fèrria i d'unes ordres cada vegada més cruels contra una població que coneixien. És molt il·lustratiu el testimoni de Fidel Guimerà en una entrevista el passat agost; en referència a la manera de lluitar contra el maquis, explica que va propiciar que en sorgissin de nous:

"Allò no eren guerrillers, va haver molta gent que es va haver de tirar al monte perquè estaven implicats i si els hagués agafat la Guàrdia Civil els hagués matat, i per tal de salvar-se havien d'unir-se a la guerrilla, però no eren maquis. Els maquis eren una gent que va viure una guerra, que lluitaven per una causa, però estos ni sentien la política que

*el maquis volia difondre, ni coneixien res de res, lluitaven per sobreviure"*¹⁰.

Un altre exemple és el testament polític de "Cintorrà" quan es va negar a assaltar un autobús que es dirigia de Morella a Castelló: "el autobús iba con guardias civiles y si disparábamos hubiésemos hecho una carnicería, y podíamos matar a gente que conocíamos. A partir del incumplimiento de esta orden, la cosa empezó a marchar mal".

Un cop dur per a la guerrilla va ser també la deserció de "Negro". Aquest era un infiltrat de la Guàrdia Civil que va abandonar la guerrilla i va denunciar tots els punts de suport que coneixia, acompanyant la policia en la detenció dels enllaços i pegant pallisses als que estaven dins la presó. Tot això va crear un clima de desconfiança entre els propis guerrillers, que es va convertir en paranoia: els guerrillers van arribar a disparar-se els entre ells i a fugir per temor a les bales dels seus propis companys i davant la generalització de les purgues.

3.3.14 "Caradesena", el guerriller canareu

Joan Baptiste Fabregat va néixer a Alcanar (Tarragona) l'abril del 1908, fill de jornalers, i es va afiliar a diversos moviments d'esquerra des de jove. Després d'allistar-se voluntari a la guerra, va participar en diverses batalles de destacada importància fins que es va exiliar a França, on va estar en diversos camps de concertació.

Després d'entrar en contacte amb "Manso", durant la invasió de la Vall d'Aran, va entrar en un grup de 60

¹⁰. Testimoni de Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c. Fidel Guimerà, com a víctima del període, és un gran coneixedor del fenomen maqui a la zona de Vallibona.

homes, dels quals solament en van arribar disset. “Caradesena” es va dirigir al seu poble, on va establir un campament a la serra del Montsià, juntament amb altres homes. Aquest s’ha convertit en una llegenda a les Terres de l’Ebre, on asseguren que va tindre un tràgic final; un Divendres Sant, segons conta un dels seus millors amics, en la processó sempre anaven dos guàrdies civils però aquesta vegada no anaven ells sinó diversos sometents. Era una nit de llamps i trons, i després d’una delació, la Guàrdia Civil el va matar.

Tot i això, “Caradesena” no va morir el 1945 sinó que hi ha informacions posteriors que el situen treballant com a enllaç per a l’AGLA fins a 1949, quan escapa juntament amb “Carlos” cap a França.

3.3.15 Els enllaços de “Caradesena”

El 9 de maig de 1948 la Guàrdia Civil va detenir en una finca de Vinaròs “Peret de les llums”, el qual després de ser interrogat va acceptar tindre contactes amb Josep Fabregat. Aquesta detenció va permetre desmantellar una xarxa de suport, operació que va acabar amb 26 detinguts. Aquests, davant els insuportables interrogatoris, van delatar 29 persones a la zona de Morella i van causar la detenció de 19 més el setembre següent.

Aquesta sèrie de detencions van permetre concentrar efectius de quatre comandàncies diferents, amb 127 homes, per tal de localitzar i assaltar el campament de Rafalgarí, a la Sénia, el més important del sector 23, el qual havia estat abandonat quinze dies abans.

A partir d’aquest moment, el 1948, es produí l’evacuació dels masos a tota la zona dels Ports, fet que va tindre un gran impacte en aquestes poblacions..

3.3.16 La massacre al mas de Guimerà i la detenció de “Manolete”

El dia 26 de maig de 1948 va ser un dia molt tràgic per a l’AGLA, “Antonio” i tres homes van ser trotejats per la Guàrdia Civil. Aquests es dirigien des del campament del Turmell (Vallibona) fins a Mosquerola. Per la nit, desorientats es van haver de refugiar al mas de Guimerà, del Portell de Morella, que en aquell moment hauria d’haver estat evacuat. El masover i el seu fill, al dia següent se’n van anar a treballar però a mig matí es van presentar 15 guàrdies morellans. Després de tirar una bomba de mà es va iniciar un tiroteig i ho ha haver diversos intents d’escapar. “Niето”, “Andrés” i “Antonio” van anar fugint de manera esglaonada, però tots tres van acabar morts. L’últim guerriller, “Manolete”, sense bales, es va veure obligat a rendir-se.

La mort d’“Antonio” va ser un cop duríssim per a la guerrilla, ja que com afirma Sánchez Cervelló: “la muerte fue muy dolorosa, no solo por su condición de máximo dirigente, sino porque también era uno de sus fundadores. Al mismo tiempo perdían a su mejor estratega, en un momento en que no había un recambio con garantías”.

Però potser pitjor va ser la detenció de “Manolete”, que curiosament era conegut per la Guàrdia Civil pel nom de “Rodolfo”. Aquest va resistir els primers interrogatoris i només va confessar la ubicació del campament del Turmell. El campament va ser assaltat per 140 homes, usant una vintena de masovers vallibonencs i morellans com a escuts humans, tot i que ja havia estat abandonat. El detingut, però, es va enfonsar amb l’arribada del SIGC (Servei d’Informació de la Guàrdia Civil), i es va posar totalment al servei de la Guàrdia Civil. Els va explicar on estava situat el campament del barranc de Vallibona, el principal del sector 23, després del desmantellament del de La Sénia, assaltat també per les forces repressores, que també el van trobar deshabitat. Les declaracions de

“Manolete” van permetre també conèixer tota l’estructura política de l’AGLA, així com les restants xarxes de suport, i va permetre la detenció de 71 persones per tota la comandància de Morella. Totes les ajudes prestades per “Manolete” van ser fins i tot recompensades i reconegudes per la Benemèrita, però finalment ja no era una despesa, sinó que anava vestit de Guàrdia Civil.

3.3.17 La nova tàctica de la Guàrdia Civil i l’intent de reestructuració de l’AGLA

El sector 23 va quedar molt afectat després de la primavera de 1948, quan en tres mesos havia sofert 26 baixes. Al mateix temps les tasques realitzades per la Guàrdia Civil van acabar de desmantellar les xarxes de suport: només en el mes de maig van caure 90 enllaços. Davant aquesta situació, moltes persones van intentar “tirar-se al monte” però amb les dificultats per les quals passava la guerrilla aquesta situació era molt difícil.

Així, al llarg del mes de juliol la Guàrdia Civil va intentar captar aquells homes del sector 23 que, desmoralitzats, eren susceptibles de canviar de bàndol. Trobem a partir d’aquest moment un canvi en la forma d’actuar de la Benemèrita: ja no optaven per l’ús indiscriminat de la força, sinó que prometien un bon tracte als guerrillers a canvi de la seua rendició i col·laboració.

Amb la mort d’“Antonio”, la guerrilla s’havia quedat sense un cap visible, i per tal d’evitar l’enfonsament total de l’AGLA, el PCE va enviar “Ricardo”. Aquest havia estat un dels responsables de seguretat del Kremlin durant la Segona Guerra Mundial i, per tant, era un home de plena confiança per al PCE.

Una vegada va ser nomenat cap de l’AGLA, va intentar endurir la lluita contra la Guàrdia Civil. En un intent

d’entrar en contacte amb els guerrillers, “Ricardo” i diferents pesos pesants de la guerrilla van visitar alguns campaments, els quals van trobar deshabitats. Així, sense aliments, van cometre l’error de comprar dos corders a uns masovers, moment en el qual les forces de l’ordre els van rodejar i van haver de fugir. “Ricardo” i un altre van fugir per una banda i els altres dos combatents per l’altra. En un moment donat, el company de “Ricardo” va perdre el seu cap, que havia estat ferit, no coneixia el terreny i va morir sota un pi. Tot i això, el PCE mai es va acabar de creure aquesta versió i va posar diversos homes en el seu punt de mira.

Després de la mort de “Ricardo”, “Pepito el Gafas” es va fer amb el control de manera provisional, i per tal de veure en quina situació es trobava la guerrilla, es va fer una reunió entre els caps a Conca. Allí, es va analitzar la situació de desmembrament de l’AGLA, i es van adoptar diferents mesures per tal de combatre-ho. Entre aquestes trobem noves normes de seguretat com ara impedir les desercions, controlar de més a prop els subordinats i que els dirigents, durant les marxes, anessin al centre del grup.

3.3.18 La repressió continua

TTot i que a finals de 1948 les accions dutes a terme pel maquis s’havien reduït de manera substancial, les forces públiques no van baixar el ritme pel que fa a la repressió. Així es començava a detenir aquelles persones que havien tingut un contacte esporàdic amb la guerrilla però molt temps enrere. Per tant, podríem dir que intentaven eradicar qualsevol punt de suport per evitar el ressorgiment del moviment en qualsevol moment.

Durant la tardor de l’any 48, la Guàrdia Civil va acabar amb el que quedava de les xarxes de suport, detenint

més de 131 persones acusades de donar suport a la guerrilla. Aquestes accions comportaren el repartiment de condecoracions i compensacions econòmiques entre els efectius de la Benemèrita i destrossaren, una vegada més, la fràgil moral dels guerrillers, en les files dels quals començaren a haver suïcidis.

3.3.19 Els nous objectius de l'AGLA

Després de la reunió amb Stalin, de la qual se'n va remarcar la importància de la resistència política per sobre de la militar, es va veure un canvi substancial en les ordres del PCE. Així, en un informe de Carrillo de l'agost de 1948, en el qual es feia balanç de les accions des de 1946 fins a 1948, s'obvia l'activitat guerrillera. Per contra, es considera que els veritables revolucionaris s'havien d'integrar en els Consells de Resistència i els que no ho fessin serien considerats col·laboradors de la dictadura.

A principis de 1949, es va tornar a replantejar la reconversió de la guerrilla en una força política. Aquest fet s'evidencia en un article del Mundo Obrero, en el qual es diu: "los guerrilleros de nuestra Patria van comprendiendo que su papel no es solo pelear contra la Guardia Civil y los falangistas asesinos del pueblo. Ellos saben y cada vez lo practican con más intensidad, que son algo aún más valioso: son y deben ser propagandistas, instructores políticos, organizadores del pueblo y de los campesinos (...) Estos ven en los guerrilleros en muchas ocasiones a los hombres que les instruyen, que les orientan, aconsejan y protegen (...) Existe una estrecha y firme ligazón entre campesinos y guerrilleros (...) por eso cada vez es más fuerte el movimiento guerrillero"¹¹.

11. "Los guerrilleros, instructores políticos y organizadores de los campesinos". Mundo Obrero, núm. 155, 3 de febrer de 1949, p. 1. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

No obstant, aquesta nova orientació política era difícil d'aplicar en uns campaments on el PCE no existia, on no hi havia reunions, ni hi arribava material polític i on la repressió impedia que la gent s'impliqués en el moviment. Així, la creació dels Consells Nacionals de Resistència va seguir sent una quimera en la ment d'un PCE que feia anys que estava en llista d'espera per operar-se de cataractes i no veia amb claredat.

A principis de l'any 1949 la situació de l'AGLA era desastrosa pel que fa, entre d'altres coses, al nombre d'efectius. El sector 23, comanat per "Carlos" i que fins fa res havia tingut 64 homes, ara només en comptava amb vuit. El sector 17, amb "Manoso" al capdavant, disposava de vint-i-set homes. Finalment, els sectors 11 i 5 comptaven amb 32 homes cadascun, essent els sectors menys colpejats per la repressió. Les baixes produïdes ja no es podien cobrir amb noves incorporacions: només l'any 1948 havien perdut 160 homes i només s'havien produït onze incorporacions.

3.3.20 La suposada nova orientació política de l'AGLA

Com ja s'ha dit, el PCE volia que la guerrilla deixés de banda la via militar per centrar-se en la política. Per això, volia demostrar la inviabilitat de la guerrilla i aconseguir que els guerrillers es convertissin en una mena de guardaespalles dels militants polítics amb problemes. Així, els campaments s'havien de convertir en una mena de santuaris on els que actuessin a les ciutats podrien descansar sense cap perill. En aquests enclavaments també s'establiria el Comitè Regional del PCE, així com les impremtes clandestines.

Però el problema eren els suposats guardaespalles, com indica Sánchez Cervelló:

“(…) se habían especializado e incluso mimetizado con las montañas, les era imposible reciclarse en otra cosa. Era evidente que para el maquis la actividad política había pasado a ser secundaria, ante la necesidad primordial de continuar vivos, lo que era extremadamente difícil, y obviamente la mayoría de ellos lo único que sabían hacer y de la única manera que se sentían seguros, era apretando la culata de su arma.”

La situació dels sectors continuava sent igual de dolenta: el 1949 hi va haver vint-i-nou incorporacions, setze al sector 5, tots enllaços que temien ser arrestats per la Guàrdia Civil, igual que sis dels set nous guerrillers del sector 11. Només el sector 23 va tindre dos altes més, una de les quals “la Pastora”. Aquests nous combatents solien ser analfabets, sense formació política i dedicats a l'agricultura i la ramaderia. Per això la transformació d'aquesta força militar en una política era una cosa impossible.

En una reunió entre Carrillo i els representants de l'AGLA que es va produir a França, es va poder evidenciar aquesta divergència respecte a la realitat de la guerrilla. El dirigent comunista insistia en que l'única funció actual de la guerrilla seria mantenir la seguretat dels santuaris, evitant qualsevol enfrontament amb la Guàrdia Civil i els cops econòmics. Per això, des de França es van comprometre a enviar homes i material. Tot i les peticions dels guerrillers de crear grups més mòbils per fer front a la Guàrdia Civil i incrementar les operacions de gran importància, Carrillo es va mostrar tossut en la reconversió de la guerrilla.

Així volia crear Consells de Resistència en tots els pobles on fos possible, amb la creació de Grups de Reserva Guerrillera, és a dir, obrers i camperols armats, a l'espera d'una nova insurrecció. Per al canvi polític era necessari també canviar la nomenclatura de l'EM, per

tant, el propi Estat Major s'anomenaria Comitè Regional del PCE de Llevant i Aragó, els sectors es passarien a dir Comitès de Grup i el cap de la guerrilla, secretari general. Tot i aquesta nova nomenclatura, el funcionament de la guerrilla va ser pràcticament el mateix.

3.3.21 El mas del Cabanil i “la Pastora”

El 31 de gener de 1949, “Cedacero” va fugir de la presó de Morella. Aquest guerriller, natiu d'Ares del Maestrat, tot i que no era una persona destacada dins del grup, tenia molta informació. Durant els interrogatoris va ser apallissat amb tanta violència que li van tindre que enguixar el pit. Deduint que no sortiria viu d'allí, va fer un forat a la paret i, des de l'altre costat, es va despenjar per un balcó i va fugir cap a les muntanyes.

Com que el comandant Roldán estava a Castelló, el temut tinent Mangas, acompanyat de “Manolete”, es va posar al capdavant de l'operatiu de recerca i captura el 4 de febrer. Els guàrdies van deduir que “Cedacero” hauria fugit cap a la Pobla de Benifassà (Castelló), ja que era un dels únics reductes on la guerrilla encara tenia punts de suport. Després de registrar diversos masos, van veure que del mas del Cabanil sortia fum. Una vegada preses posicions, “Manolete” es va apropar a la porta i li van disparar al cap. Ràpidament les forces de seguretat es van adonar que dins no estava “Cedacero” sinó un grup de guerrillers, i es va iniciar un fort tiroteig. Dos guerrillers, “Cristino” i “Ventura”, van morir, mentre que “Tio Pito” es va entregar. Tot i que el detingut va col·laborar amb la Benemèrita i va indicar la posició d'alguns campaments, va ser afusellat a Paterna (València).

Al dia següent va ser detingut el marit de la propietària del mas del Cabanil, que acusat d'ajudar a la guerrilla,

va ser mort el 9 de març. Abans de morir, però, va des-tapar tota la xarxa de suport del sector 23, causant la detenció de vint-i-cinc persones a la Tinença de Benifassà¹².

El mateix dia de l'assalt al Cabanil, el tinent Mangas i el sometent Pep d'Herbesset van passar pel mas de la Pastora, on treballava Florencio Pla Messeguer, conegut com "la Pastora". Aquest va néixer amb pseudohermafroditisme masculí, fet que en aquella època causava una gran curiositat però alhora la marginació d'aquest personatge. Aquesta mateixa curiositat la van saciar els esmentats falangistes quan el van obligar a despullar-se, fet que li va causar una grandíssima humiliació. Aquest fet, unit a que ell tancava el ramat al mas del Cabanil, la posterior detenció del masover del Cabanil i les promeses de "Carlos" de portar-lo a França, el van portar a entrar a la guerrilla. Així, es va incorporar al sector 23 format aleshores per cinc persones.

3.3.22 El tren que no va arribar a l'estació

L'11 de febrer de 1949, va haver un accident ferroviari entre Móra la Nova i els Guiamets (Tarragona), quan un exprés Barcelona-Madrid, en un revolt molt tancat, va descarrilar i un dels vagons va caure a la riera.

El sinistre, va causar la mort de vint-i-nou persones i més de setanta ferits. La presència de víctimes de diferents nacionalitats, unit al fet que Espanya estava començant a obrir-se i davant la possibilitat de rebre ajudes dels EUA per evitar el col·lapse de l'economia, va fer que s'evités parlar d'un accident ferroviari a causa

del mal estat de les vies, per atribuir l'accident a un sabotatge comunista.

Aquesta causa de l'accident es va contradir a la versió oferta pe *La Vanguardia* i per la pròpia Guàrdia Civil els dies següents. El diari deia:

"El expreso Barcelona-Madrid descarrila entre Mora y Guiamets. El accidente se produjo al salirse tres vagones de la vía, considerado el lugar como uno de los peores de la línea (...). El siniestro ha sido debido a la rotura de un carril y las unidades más afectadas han sido las primeras, si bien ha descarrilado todo el convoy"¹³.

Al mateix temps el coronel cap del 32 Terç de la Guàrdia Civil i el tinent en cap de la 232 Comandància de Tarragona exposen que es tractava d'un accident causat per l'excés de velocitat i pel desgast del material ferroviari. Tot i les pressions dels seus superiors perquè canviessin l'informe, ells es van negar, raó per la qual van ser cessats.

Així, el *Diario Español de FET y de las JONS* indicava: "las investigaciones practicadas en el lugar del suceso han llevado a la convicción de que el trágico accidente ha sido producido por un sabotaje, por un acto de terrorismo perpetrado por una banda de rojos infiltrados en España a través de la frontera francesa"¹⁴.

Les forces policials necessitaven un responsable per a demostrar l'eficàcia de les forces de l'ordre, i amb això Leandro Saún, dirigent històric del PSUC

12. Comarca històrica del País Valencià, integrada actualment dins de la comarca del Baix Maestrat, i formada pels pobles de Castell de Cabres, la Pobla de Benifassà, el Bellestar, el Boixar, Coratxà, Fredes i Bel.

13. *La Vanguardia Española*, 13 de febrer de 1949, p. 1.

14. *Diario Español de FET y de las JONS*, núm. 3241, 15 de febrer de 1949, p. 1.

Diari falangista del dia posterior a l'accident de Guàrdies.
Font: Hemeroteca Ajuntament de Tarragona

i responsable del maquis a França, va ser acusat, tot i trobar-se a la presó, de ser l'organitzador del sabotatge. En una entrevista realitzada per Sánchez Cervelló, l'acusat diu: “Existió una clara voluntat por parte de los sectores más reaccionarios para eliminarme físicamente, suerte del director de la cárcel, Manuel Fernández, sostuvo que yo no podía salir de

allí sin autorización del juez, y eso me salvó la vida, porque si me llegan a sacar de la prisión me hubiesen matado”.

3.3.23 L'intent de la CNT de crear una guerrilla

Sánchez Cervelló escriu:

“El cansancio de los confederales por el prolongado exilio francés, el temor a establecerse definitivamente en Francia y dejar perpetuamente a Franco en el poder, la nostalgia de sus casas y del universo sentimental que habían defendido y perdido en el año 1939 provocó que muchos sectores de la CNT se planteasen, en unos momentos en que la guerrilla comunista estaba prácticamente derrotada, coger el relevo.”

Així, el sector polític de la CNT, en una reunió a Toulouse el febrer de 1949, va aprovar un relançament de la lluita armada contra el franquisme al marge dels grups que ja actuaven aquí.

José Pascual Palacios, dirigent de la Comissió de Defensa, va dissenyar un pla per tal d'organitzar una guerrilla que operés en la mateixa zona que ho feia l'AGLA, aprofitant els enllaços que ja tenien. Durant els mesos següents van aconseguir llançar diverses partides cap a Espanya, totes dissoltes per la Benemèrita. Aquesta ofensiva es va saldar amb un complet fracàs a causa de diverses raons. La primera és la falta de preparació dels guerrillers, sense experiència militar i incapaços de mantenir llargues marxes a peu per terreny muntanyós. A més, no coneixen la zona en la qual actuaven, ni des del punt de vist geogràfic ni sociopolític, una zona que feia deu anys que era víctima d'enfrontaments.

3.3.24 L'expansió cap a les Terres de l'Ebre

La incessant presència de les forces repressives a la zona d'actuació de l'AGLA va fer que la guerrilla s'expandís cap a les Terres de l'Ebre. El 16 de juliol, una partida formada per 6 guerrillers, tots vestits de soldats, va fer un control a Camp-redó, prop de Tortosa. En total, van detenir unes 20 persones, de les quals van obtenir 16.000 pessetes i van cremar dos cotxes. Cal destacar que tot i la visió de delinqüents comuns que volia donar la Guàrdia Civil, durant el control van parar un taxi. Allí hi viatjava una xica de vint-i-dos anys, la qual anys després va explicar que, en veure que estava atemorida, els guerrillers li van explicar que eren soldats de la República. La noia assegurava que eren molt educats i anaven molt nets. A més, el cotxe en què viatjava ella era un taxi. El taxista li va dir que es guanyava la vida d'aquella manera, evitant així que els maquis li cremessin el cotxe.

A mitjans del 1949, "Barbero", "València" i "la Pastora" es van instal·lar en una petita cova al terme de Benifallet, on tenien el suport de tres masos del costat. Al setembre, sis membres de la Guàrdia Civil van realitzar una batuda per la zona, durant la qual van disparar a totes les cavitats que van trobar amb l'objectiu d'alertar els maquis i evitar l'enfrontament. Tot i això, no van trobar rastre de vida.

L'estada a la cova va acabar de manera tràgica quan un dia després de la batuda de la Benemèrita, durant la nit, mentre es dirigien cap a un dels punts de suport, "Barbero", que anava al capdavant, va ser confós com a guàrdia civil i els seus propis companys li van disparar.

3.3.25 El sector 23 es rebel·la

AA finals de 1949, un partida comanada per "Caradesena" va sortir de França. Aquesta portava 500.000 pessetes per poder realitzar el gir cap a força política i permetre que la guerrilla sobrevisqués sense realitzar cops econòmics. Tot i això, les ordres de començar a realitzar tasques defensives no van ser acceptades per cap dels guerrillers del sector 23. Tots aquests, excepte "la Pastora", portaven a la muntanya des de 1944, intentant fer perdurar el somni de la República. Per tant, veien aquest canvi d'orientació com un insult al paper realitzat durant tots aquests anys i a la memòria dels companys caiguts.

Així, en un intent de donar continuïtat a la via militar, durant la festa de la patrona de la Guàrdia Civil, van atemptar contra un guàrdia destacat a Rosell (Castelló), causant-li la mort. La Benemèrita va anunciar que aquesta mort tindria represàlies, i així va ser. "Rubén", autor de l'assassinat, va ser detingut i executat, igual que dos enllaços de Sant Rafel del Riu i la Pobla de Benifassà, assassinats també pel suposat contacte amb la partida que va donar mort al guàrdia civil.

La indisciplina a les ordres comunistes va fer que "Carlos" fos citat a França per a donar explicacions, i va ser cessat poc després com a cap del sector 23. "Lucas" va substituir "Carlos", eliminat per comprometre's sentimentalment amb un enllaç, fet que era considerat de gran perillositat. Finalment, "Carlos", "Caradesena" i el "Abuelo" van fugir a França, juntament amb Cinta Solà, la promesa de "Carlos". Allí, va haver de donar explicacions, però no va ser inculpat per l'enllaç amb Cinta ni pel desastre operacional del sector 23. Amb això, després de casar-se amb la seua promesa, va treballar per al PCE fins la seua mort el 1976. La decisió de la cúpula del PCE de prescindir de tres guerrillers experimentats va ser

alimentada per la falta de coartada durant el seu viatge des d'Espanya fins a França després d'haver sigut detinguts per les forces de l'ordre i haver pogut fugir, fet que va donar més raons al Partit Comunista per adonar-se que el sector 23 era un desastre, raó per la qual es va prohibir qualsevol tipus de contacte amb aquest reducte.

3.3.26 Els últims alés de l'AGLA

A principis de novembre de 1949, les forces repressives van localitzar a Santa Cruz de Moya el campament on estava destacat el Comitè Regional de Llevant. En una espectacular operació en la qual van prendre part uns 600 guàrdies civils de les comandàncies de València, Conca i Terol, es va assaltar el campament a les set del matí. Els guàrdies que avançaven des de la zona de Terol es van trobar un guerriller fent les seues necessitats, el qual va ser abatut, fet que va alertar els altres guerrillers. Aquests van fugir en direcció al riu, on es van trobar amb les forces manxegues i valencianes, que van abatre un altre home abans que el comandant en cap ordenés foc a discreció. Després de quinze minuts buidant carregadors, un grup de voluntaris va avançar-se per tal d'acabar amb qualsevol rastre de vida. En acabar l'operatiu, dotze guerrillers havien mort, quedant desfigurats pel gran nombre d'impactes que havien rebut.

El SIGC va tindre dificultats per identificar els guerrillers, els quals en alguns casos van ser confosos amb altres: ni els seus propis ex-companys detinguts van ser capaços de reconèixer-los. Un guàrdia civil va dir: “a uno de ellos le faltaba media cabeza y solo tenía un trozo de mandíbula. Otro tenía un boquete enorme de unos 20 cm. en el estómago, por el que asomaban las vísceras. Pero debo decir que no usamos bombas de mano como se ha dicho; solo fusiles ametralladores,

mosquetones y pistolas. Tampoco teníamos balas explosivas”¹⁵.

L'assalt al campament va tindre una gran repercusió en l'AGLA, on després de la caiguda dels seus tres màxims responsables, “Antonio”, “Ricardo” i “Andrés”, mort durant l'últim assalt, no es va poder recuperar el Comitè Regional. A més van decomissar molts de diners, la multicopista amb la qual s'editava el *Mundo Obrero*, la ràdio, armament i documentació. Sánchez Cervelló afirma: “después de Santa Cruz de Moya, en definitiva, el monte se volvió más peligroso que nunca para los guerrilleros”. “Antonio el Català” destaca que va ser a partir d'aquell moment quan “el Partido decidió desmontar la guerrilla, a consecuencia del asalto”.

A partir d'aquell moment els homes que van formar el nou Comitè Regional van paraitzar tota activitat bèl·lica, preparant-se per al cessament de les hostilitats i per la intensificació del treball polític. Aquesta parada tan brusca va intrigar la Guàrdia Civil, que cada vegada en grups més grans, va intensificar els reconeixements i les patrulles, per tal d'obligar els guerrillers a moure's.

El 7 de gener de 1950, un grup de guàrdies apostats a Canet lo Roig (Castelló) va ser tirotejat per un grup de maquis del sector 23, els quals tot i que els havien ordenat només disparar en cas de necessitat, no podien viure amb tal passivitat operativa.

El sector 23, sense “Carlos” i davant la falta d'efectius, va deixar d'operar a principis dels anys 50, i els seus 5 integrants van ser absorbits pel sector 17. Poc després, dos d'aquests guerrillers van ser morts per la Guàrdia

15. Entrevista a Alejandro Monleón, citat per Sánchez, 2003, *op. cit.*

Civil. El binomi format per “Francisco” i “la Pastora” va intentar venjar aquesta mort però: “entonces, con el amplio despliegue policial y la gran colaboración de la población civil, cualquier movimiento del maquis era rápidamente detectado”¹⁶.

3.3.27 L'arribada de Josep Gros

Tot i que Carrillo¹⁷ tenia informes que la guerrilla no es podia mantenir, coneixia la gran quantitat de baixes, que ja no tenien punts de suport i que qualsevol cosa que no anés uniformada era un objectiu de la Guàrdia Civil, en una reunió de la cúpula comunista es va sortir amb la seua de prosseguir amb la guerrilla.

Així, es va enviar a Josep Gros amb un grup de sis homes per tal, entre d'altres coses, de buscar una zona des d'on es pogués llençar material en paracaigudes. Aquests van sortir des de Marsella cap a les Cases d'Alcanar (Tarragona) en vaixell.

Uns vint dies després de desembarcar, van aconseguir contactar amb el sector 17. Allí Gros va procedir, com a nou cap de l'Agrupació, a reorganitzar els diferents sectors, posant a homes de confiança al capdavant i donant-los diners per pagar els deutes que tenien i aconseguir funcionar autònomament durant uns mesos.

A principis d'octubre de 1950 es van reunir els principals responsables i homes tant importants com “Pepito

el Gafas” o “Pedro”, a més de tots els guerrilles que feia anys que lluitaven, van qüestionar el lideratge de Gros. Després d'aquesta reunió, Gros va enviar “Pepito” i “Pedro” a França a discutir els seus punts de vista amb Carrillo. Com es pot deduir, ni l'un ni l'altre van creuar la frontera amb França, sinó que van ser executats pels propis enllaços.

3.3.28 El nou funcionament de la guerrilla

El Comitè Regional va centralitzar a partir de 1950 qualsevol decisió, i no es podia realitzar cap tipus d'acció sense una ordre directa d'aquest. Això va provocar malestar entre els guerrillers i alguns van desertar per tal de lluitar com una partida independent, com és el cas de “la Pastora” i Francisco Serrano.

A partir d'aquell moment, l'activitat bèl·lica es va reduir únicament a l'execució de delators, i es va prohibir estrictament robar menjar i diners als masovers, dels quals s'intentava tornar a aconseguir la confiança. Una de les raons a part de la salvatge repressió per la qual es van perdre els enllaços és per la gran quantitat de diners que els devien.

No obstant, qualsevol intent de reestructuració de la guerrilla es va eliminar novament amb la il·legalització de les organitzacions comunistes a França i la persecució dels seus principals dirigents.

Els maquis restants van anar sent aniquilats poc a poc. El 9 de maig va ser assaltat un campament a Conca a ple dia, fet que denota la seguretat de la Guàrdia Civil, que ja no necessitava la foscor. Durant l'operació i la posterior repressió morien set guerrillers.

16. Sánchez, 2003, op. cit.

17. Santiago Carrillo Solares (Gijón, Astúries, 18 de gener de 1915 - Madrid, 18 de setembre de 2012) va ser un polític espanyol. Carrillo va ser una de les figures clau del comunisme espanyol des de la Segona República Espanyola fins al final de la Transició. Va combatre en la Guerra Civil espanyola junt al bàndol republicà i va esdevenir una figura rellevant de l'oposició al franquisme i durant la Transició. Així mateix, va ser Secretari General del Partit Comunista d'Espanya (PCE) des de 1960 fins a 1982.

3.3.29 L'evacuació de l'AGLA

La Guàrdia Civil va comptar a l'abril de 1951 57 guerrillers, deu que pertanyien al Comitè Regional i al Buró Polític, catorze del sector 5, vint-i-cinc de l'11, quatre del 17 i quatre més del 23.

Va ser a partir d'aquella primavera quan Carrillo es va adonar de la inviabilitat de la guerrilla, el control de la qual se li havia escapat de les mans (ja s'assemblaven més a delinqüents comuns que a soldats de la República). Carrillo va decidir que havia arribat el moment d'enretirar-la, i per això "Teo", en aquell moment responsable polític de l'Agrupació, va ser cridat a França per organitzar l'evacuació.

Aquesta operació seria difícil, no només perquè s'havia de facilitar informació a tots els guerrillers per creuar la frontera, sinó perquè també s'havia de convèncer aquells que no volien fugir. Així, a partir de 1951, es va començar a evacuar alguns homes en grups de dos o tres per rutes noves, per evitar les conegudes ja per la Guàrdia Civil. Altres ho van fer pel seu propi peu i van aconseguir arribar a França, però alguns van caure pel camí.

A la primavera de 1952 es va produir l'última evacuació, tot i que aquesta va ser en part frustrada per la Guàrdia Civil, que va atacar el campament d'aquests guerrillers, va matar a "Emilio" i va detenir el "Manco de la Pesquera", que va delatar més punts de suport i la ruta que tenien previst utilitzar. Tot i això, vint-i-set homes van poder emprendre la fugida i arribar a França després de 35 nits (cal remarcar que tot i que amb aquesta evacuació es dona per dissolta l'AGLA, va haver diversos guerrillers que, reticents a marxar, van seguir lluitant per les muntanyes de Llevant, com és el cas de "Saturnino", "Maquinista", "Manco de la Pesquera", "Maño", "Francisco" i "la Pastora").

L'any 1950 la Guàrdia Civil emetia un informe en que s'indicava que entre 1943 i 1950 s'havien registrat 8.054 delictes relacionats amb la guerrilla, 1.558 dels quals es van realitzar durant el 1946. En tota la península van morir 2.036 guerrillers i 3.211 van ser detinguts mentre que les forces repressives van sofrir 243 morts i 341 ferits. Finalment 17.861 persones van ser detingudes per col·laborar amb la guerrilla ¹⁸.

Així s'acabava un llarg camí que havia començat el 1939, quan un grup d'homes i dones es van negar a acceptar una derrota injusta. Molts diran que van fer molt de mal i que eren un il·lusos, coses que són certes. També diran que com podia ser que quatre guerrillers desorganitzats pretenguessin acabar amb un règim instaurat, en què la repressió era el pa de cada dia, si un exèrcit de veritat no havia pogut durant la guerra; també es cert. Però també se'ls ha de recordar com aquells que, quan les condicions eren desfavorables, quan la Guàrdia Civil els aniquilava i ja ni el poble els podia ajudar, van seguir lluitant per tal de fer perdurar aquest somni d'una República d'esquerres.

3.4 La vida a la muntanya

3.4.1 Els campaments

Tots els sectors solien tindre diversos campaments de variada importància, els quals s'usaven en funció de la zona on s'actués, de la presència de la Guàrdia Civil o de les condicions meteorològiques. Aquests estaven situats en zones abruptes, amb molta vegetació i una gran visió. Ahora, se solien apostar prop de roques amb cavitats,

18. SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis. Franco. Los años decisivos. 1931-1945. Barcelona. Ariel. 2011.

per tal d'amagar armament, explosius o vivers i fins i tot poder encendre fogueres de manera més imperceptible.

La dificultat per trobar aquests campaments i la inseguretat que sentia a vegades la pròpia Guàrdia Civil s'evidencien en l'atac al campament del Turmell a Vallibona, en el qual segons afirma Sánchez Cervelló es van usar 20 masovers de Vallibona i Morella com a escuts humans, versió que des de Vallibona no m'han confirmat, o en l'assalt al campament de Rafalgarí, a La Sènia:

"Partimos de Fredes, único punto de donde se tiene acceso al campamento, a unas tres horas por caminos de cabras que desaparecen en el último tercio, siendo obligados a marchar por terreno tan abrupto, de exuberante vegetación, maleza y riscos que suben a la altura de los pinos confundiéndose con ellos y haciendo desaparecer toda orientación, siendo preciso andar y desandar el terreno para encontrarlo, pues encontrábamos precipicios y puntos de muy difícil paso, máximo teniendo presente que no había que usar las sendas, por tener información de que pudieran estar minadas"¹⁹.

Per tal d'evitar que les forces repressives descobrissin la situació dels campaments, tant des del PCE com des de l'EM, es van donar una sèrie de directrius per tal de passar desapercebuts. Així, el PCE exposava:

"No se corte leña ninguna cerca del campamento. Cuando se guisa de noche, se hace en sitios adecuados; bien el hueco de una roca o en una hondonada y tomando las medidas para que el resplandor del fuego no se vea desde lejos. Mucho

cuidado con los desperdicios de las comidas, papeles u otros objetos que puedan señalar pistas. Para esto hay un rincón donde se arroja todo minuciosamente, y se entierra o se quema. Inclusive hay que observar un cuidado con los papeles que se utilizan después de hacer una necesidad, hay que taparlos con una piedra o quemarlos, y nunca hacerlo con sobres que lleven direcciones."

Per la seua banda l'EM escrivia:

"(..) para dar un fuerte escarmiento al enemigo e impedir en lo posible el asalto rápido a los campamentos, se procederá a minar todos los campamentos de esta agrupación. El objetivo de estas minas será el estallido en el momento del asalto. Empleándose el procedimiento de percusión a cepo con doble seguro ensayado en la Escuela de esta Agrupación (...), aparte el campamento debe estar dotado de otras medidas de Seguridad, como trucos o sistemas de aviso, que pudieran consistir en bramantes alrededor del campamento con campanillas o botes con piedrecitas, que sonasen al tropezar cualquiera con el bramante (...)"²⁰.

Tot i això, cal destacar que la guerrilla ja sabia amb antelació de l'assalt als campaments a causa de la gran quantitat de forces que es concentraven per realitzar-lo.

Per a fer-se una idea de com havien de ser els campaments és un bon exemple un document escrit per "Medina":

"Nuestros campamentos deben constar como mínimo, con barracas para 25 hombres, aunque

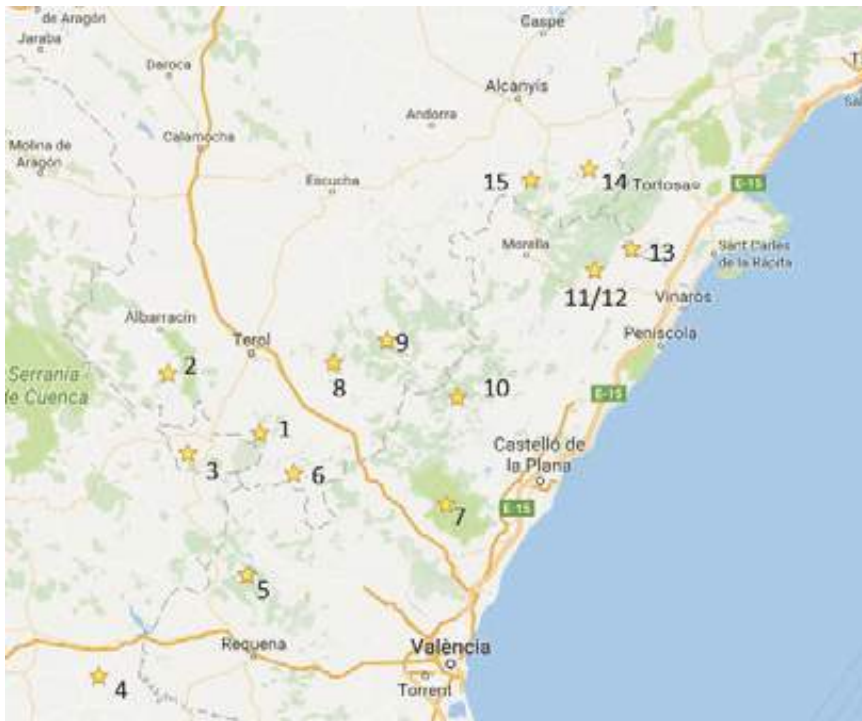
19. "Estudios Históricos de la Guardia Civil. Asalto a un...", s/l, 24 de mayo de 1948. 4 pp. Mecanog. AHGC, Madrid. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

20. "Al objeto...", s/l, 1 p. Mecanog. AHGC Madrid. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

de continuo no se empleen todas. Cada una debe tener la capacidad para cinco hombres aun cuando continuamente duermen menos. El techo con abundante tierra, hojarasca o rama, es necesario que sea lo bastante resistente a la lluvia. Las barracas un poco altas de techo y con la puerta muy ancha, hecha por los pies con objeto de no molestar la entrada y salida y poder salir con toda rapidez, con un pequeño espacio para

macutos, calzados y fusiles. Una barraca especial que se pueda emplear si hay necesidad también para dormir, para oficina y cosas más delicadas (...). Por último, la cocina, y cuevas o barracas para guardar leña seca, cuyo problema, el humo, es uno de nuestros enemigos hasta tal extremo que los campamentos tenían que tener reservas de carbón bien seco para evitar el humo que nos ha causado graves consecuencias."

Principals campaments de l'AGLA.

Font: Google Maps

1. Coves del Regajo (Camarena, Terol)	5. Benaixeve (Benaixeve, València)	11. Mont Turmell (Vallibona, Castelló)
2. Mont Rodeno (Valdecuencia, Terol)	6. Torrijas (Torrijas, Terol)	12. Del Carbó (Vallibona, Castelló)
3. Turó del Gorrino (Vallanca, València)	7. Espadà (Espadà, Castelló)	13. Rafalgarí (La Sénia, Tarragona)
4. Turó Moreno (Santa Cruz de Moya, Conca)	8. Mont Carramacho (Cabra de Mora, Terol)	14. La Tosca (Vall-de-roures, Terol)
	9. Valdelinares (Valdelinares, Terol)	15. Pineda de la Sorollera (La Sorollera, Terol)
	10. Penyagolosa (Penyagolosa, Castelló)	

A la zona de l'AGLA hi havia 15 campaments principals repartits en cinc províncies diferents. Tot i això, com s'ha dit, hi havia campaments de menor importància. Per exemple, al terme de Vallibona i als seus voltants, en trobem dos de principals com el del Turmell i el del Carbó, però també de provisionals: als Cocons, prop de Serra Plana, al mas de Serrà, mola de la Cameta, a la font Donzella...

3.4.2 Estafetes

La falta de mitjans de comunicació entre els guerrillers, com ara ràdios o transmissors portàtils (que s'havien inventat recentment i, per tant, encara no se n'havia popularitzat l'ús), va fer que la comunicació entre els guerrillers o els punts de suport fos difícil. Per acabar amb aquest problema es va generalitzar l'ús d'estafetes, que consistien en petits senyals o fins i tot indicacions amagades en roques o troncs que donessin als guerrillers un missatge concret. Aquestes salvaven moltes vides, ja que podien indicar si un lloc havia estat vigilat per la Guàrdia Civil o on estaven els companys que havien hagut de fugir. Un exemple n'és el testimoni de "Celia" en una entrevista de Sánchez Cervelló: "incluso en las casas de los puntos de apoyo había consignas como tener la ventana abierta, o ropa colgada; cada día se cambiaban las consignas de diferente modo porque las cosas se estaban poniendo muy mal".

Evidentment, les estafetes es van convertir en l'objectiu de les forces de seguretat, que intentaven intervenir-les, cosa que era perillosa per als guerrillers, ja que si algun apareixia en una estafeta vigilada per la Guàrdia Civil podia acabar mort o detingut. La mateixa Benemèrita va arribar a obligar els detinguts a deixar notes falses als guerrillers per tal d'emboscar-los, cosa a la qual la major part dels arrestats es van negar

3.4.3 La fam

La vida a la muntanya va ser sinònim de gana i així ho demostren diversos testimonis en referència a la seua dieta:

"(..) gachas hechas con harina, agua, un poco de aceite, no mucho porque teníamos muy poco, queso, embutidos y latas de conserva, pero sobre todo gachas. Eso era lo que teníamos, incluso a veces las metíamos en garrafas bajo tierra y cuando pasábamos por allí las sacábamos y las comíamos. Hemos estado a veces cinco días sin comer nada porque no se podía ir a suministrar porque nevaba y si salíamos dejábamos muchas huellas, entonces hervíamos hierbas del monte y nos tomábamos el caldo. No podíamos cazar porque los disparos hubiesen alertado a la Guardia Civil."

El problema de la fam va ser tan gran que a vegades es barallaven els guerrillers entre ells o fins i tot van arribar a prendre menjar de la boca d'animals com raboses o de les urpes d'una àguila. Moltes vegades intentaven anar als punts de suport o a qualsevol mas per tal de demanar menjar, el qual intentaven pagar tot i que finalment resultava impossible. Aquest fet va ser la perdició dels masovers, que havien d'alimentar la Guàrdia Civil, els maquis i la contrapartida sense saber qui eren de tots i jugant-se la vida. Fidel Guimerà em va remarcar: "nosaltres el dia que es van presentar havíem enforat i s'haguessin emportat tot lo pa que vam fer i també s'hagueren emportat el pernil. Eren tres grups que teníem que mantenir, la Guàrdia Civil venia a raberes i després de dinar no pensaven de dirte quan valia i si alguna vegada t'ho preguntaven *ojo* de cobrar-los"²¹.

21. Testimoni de Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

Grup de maquis del Grup de Recreació Històrica "Ejército del Ebro" durant les jornades de "La Pastora" al mas del Cabanil.
Font: Pep Donate

3.4.4 La roba i la higiene

La direcció del PCE sempre va remarcar la importància de la higiene en els seus guerrillers quan hi havia contactes amb la població, així en un document s'exposa:

"El aspecto de un guerrillero en operaciones y sobre todo cuando hemos de ponernos en contacto con la población civil es sumamente interesante y es el mejor o peor medio de propaganda para nuestras guerrillas".

Per això, havien de donar una bona imatge i presentar-se sempre nets, tot i viure a les muntanyes. La higiene, a part de donar un plus de confiança els permetia distanciar-se de la delinqüència comú i marginal, dintre de la qual els havia col·locat el règim. El problema va arribar amb les últimes fases de la guerrilla, quan els cursos d'aigua estaven més controlats, i va dificultar la seua neteja i va impossibilitar l'ús del sabó, ja que deixava rastre.

Amb tot això, l'obtenció de roba es va convertir en un dels objectius principals. Davant la falta de recursos econòmics, un mètode comú a l'hora d'obtenir roba va ser la "recuperació" de la dels sometents o falangistes.

Un bon exemple sobre la uniformitat d'un guerriller, així com de les seues pertinences, és el testimoni d'un guerriller i l'informe de la Guàrdia Civil sobre el guerriller mort "Barbero": "llevaba como ropa interior solamente la puesta, consistente en camisa a listas, camiseta y calzoncillos, perfectamente limpios como recientemente cambiada dicha ropa, cuya limpieza se apreciaba en la vestimenta anteriormente descrita con excepción de la boina y la cazadora que hallaba en mal uso algo sucia y raída". Per la seua part la Benemèrita diu:

"Iba vestido con un mono azul de tirantes, cazadora de pana marrón, abarcas blancas y boina negra, con un corraje de cuero y cinco cartucheras, en cada una de las cuales había 20 cartuchos de fusil máuser, y en una funda una bomba Lafitte. En una mochila de lona azul, vieja y sucia, llevaba una piel de cordero curtida (servía per evitar la humedad quan plovia), un trozo de tela preparada para usar como tienda de campaña con las iniciales AGL, una bufanda, una toalla, una bolsa que contenía los instrumentos de peluquero, un cepillo de dientes, un cuchillo con funda de cuero, un par de abarcas de goma de neumático, una cuchara, un trozo de jabón, una bolsa de almendras, una de sal, un peine de asta, un lápiz, una bolsa con 30 cartuchos de fusil, un paquete de ejemplares de El Guerrillero, cerillas, y un par de alpargatas muy sucias. En el cinturón llevaba colgada una ganzúa y en el bolsillo una cartera con diferentes billetes de la República, una moneda de plata de Alfonso XII de dos pesetas, y una de plata de cincuenta céntimos."

Un altre exemple sobre la vestimenta del maquis és també un informe de la Guàrdia Civil posterior a l'assalt al Cerro Moreno:

“Iban muy mal vestidos, con pantalones de pana o de paño llenos de rasgaduras. Llevaban abarcas sin calcetines, y los pies muy sucios, llenos de roña. Se veía que eran gente de pueblo. Sólo había uno, que sería el jefe, que iba bien vestido, con un pantalón de tela de buena calidad, una cazadora de piel, botas de media caña.”

Com es pot veure, en aquest la higiene no era molt bona i la roba no estava en molt bones condicions, tot i això cal remarcar que aquest assalt es va produir en els últims temps de la guerrilla i les condicions ja eren pèssimes.

3.5 La lluita contra la guerrilla

3.5.1 Origen de la Guàrdia Civil i el seu paper durant la Guerra Civil

La Guàrdia Civil és un cos policial que neix el 13 de maig de 1844 davant la necessitat d'un cos de seguretat pública nacional, fort i professional, la falta del qual era la raó dels problemes de seguretat pública que hi havia durant la primera meitat del segle XIX al territori espanyol.

La Benemèrita va quedar subscripta pel Real Decret del 13 de maig de 1844 al Ministeri de Guerra pel que fa a l'organització, personal i disciplina, i al de Governació en relació als serveis que presta a la ciutadania, esdevenint per tant un cos policial de caràcter militar, a l'estil de la Gendarmeria francesa o els *Carabinieri* italians. En la seua fundació, l'Institut Armat disposava de 5.759 guàrdies, 232 oficials i 14 caps, agrupats en 13 terços.

Aquest cos militar va tindre una gran transcendència durant la Guerra Civil: al 1936, la Guàrdia Civil constava de 33.500 homes, que conformaven una tercera part dels

efectius de les Forces Armades. Els seus integrants eren professionals, coneixedors del terreny i desplegats per tot el territori, i per això, és pot afirmar que l'aixecament va triomfar allà on la Guàrdia Civil es va posicionar del costat dels aixecats, mentre que va fracassar on es va mantenir fidel a la República. Així, el mateix cap de la Benemèrita es va mantenir fidel i va emetre una sèrie d'ordres de mantenir-se lleials al poder legalment constituït.

La lluita dels efectius de la Guàrdia Civil s'evidencia quan en la defensa de l'Alcàsser de Toledo van participar 690 guàrdies civils, el 60% dels efectius de la Comandància. Amb l'acabament de la guerra, 2.714 guàrdies havien mort i 4.117 van resultar ferits, el que suposava el 20% de la seua plantilla a l'inici del conflicte.

3.5.2 L'època del maquis

El 15 de març de 1940, el govern va promulgar una llei que li adjudicava els serveis de “policía, orden y vigilancia en los casos y lugares del territorio nacional” i afegia que els corresponia “la vigilancia y guarda de los campos, pueblos, aglomeraciones rurales, factorías, centros industriales y mineros aislados de las poblaciones, la de costas y fronteras, la persecución del contrabando y fraude, la previsión y represión de cualquier movimiento subversivo, y, en todo momento y lugar, la persecución de delincuentes”²². Amb això es pot comprendre que la Guàrdia Civil ja tenia les competències perfectes, abans del sorgiment de la guerrilla, per tal de combatre-la.

El sorgiment d'alguns grups de *huidos* que amenaçaven la pau franquista va fer que el director general de la Guàrdia Civil dictés:

22. BOE-A-1990-24419.

“La presencia en los campos de algunas partidas de huidos dedicadas al bandolerismo, obliga a adoptar medidas de carácter excepcional como las que se dictan en esta orden, para conseguir, en el menor tiempo posible, su total desaparición. Para lograrlo han de emplearse cuantos medios estén a nuestro alcance y sean precisos”²³.

Al principi de la lluita contra la guerrilla, l'exèrcit va tindre un paper destacat; això es deu al deteriorament de l'Institut Armat després de la guerra i a que els grups de *huidos* es consideraven restes de l'exèrcit republicà. Amb la reorganització que va sofrir el 1944, la Benemèrita va ser l'encarregada de neutralitzar la lluita armada contra el franquisme, que era considerada un problema d'ordre públic. A partir de llavors, l'exèrcit va començar a realitzar tasques de suport. Tot i això, la complicitat entre els dos cossos no era molt bona. “Rubio” fa referència a això quan diu: “cuando salían de batida los soldados junto con los guardias, los primeros iban rompiendo las ramas de los pinos, lo que a distancia se oye, y se llamaban unos a otros a voces diciendo ‘ten cuidado’, provocando las quejas de la Guardia Civil por el ruido que hacían”. També afegeix que la relació va arribar a ser tant dolenta que es van enfrontar a trets: “(...) un día estando en los montes de Forniche Alto y Bajo oímos un tiroteo, pensamos que era un grupo de guerrilleros del sector 11 que había traspasado los límites y habían tenido un encuentro con la Guardia Civil; tratamos de recabar información sobre el suceso ya que nosotros no teníamos ningún grupo por la zona (...)”²⁴.

23. “La presencia en los campos...” BOC. Madrid, septiembre de 1941. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

24. Autobiografía de Manuel P. Pérez Cubero “Rubio”. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

La Guàrdia Civil disposava d'armament de baixa qualitat, de procedència diversa i en conseqüència amb problemes de municionament. Per tal d'acabar amb això, es va dotar a totes les forces amb fusells mausi-ne que després es va substituir pel famós *naranjero*. A més se'ls va facilitar morters, explosius, granades de mà i metralladores.

Sánchez Cervelló afirma: “si bien al principio tuvieron problemas para afrontar el crecimiento de una lucha que se apoyaba en la población civil, dotada de una gran movilidad y que utilizaba tácticas de guerrilla, pronto aprendieron de sus errores y carencias”.

Així, a través de la confiscació de cases i finques als derrotats o mitjançant l'acusació de col·laboradors de la guerrilla o a través de mètodes més legals, la Guàrdia Civil va començar a omplir la geografia espanyola i sobretot aquelles zones amb més activitat subversiva, de casernes, construint-se 465 de noves.

3.5.3 El general Pizarro i la maquinària repressiva

Una de les primeres coses que va fer Pizarro va ser l'agrupació dels efectius de les comandàncies de Terol, Castelló, València, Conca, Albacete, Saragossa i Tarragona. Introduint un nou esquema de comanament on Terol va esdevenir la capital, va crear una sèrie de sectors interprovincials sota les ordres de comandants. Aquesta idea de centralitzar les diferents comandàncies radicava en que les unitats de la Guàrdia Civil es podien moure lliurement creuant els límits d'una província a una altra.

Pizarro també va disposar de les tropes militars destacades en aquestes zones, les quals van ser les encarregades

de tasques de vigilància en llocs fixos. Aquesta tàctica coneguda com “de quadrícula” consistia:

“(..) en el despliegue de dos tipos de fuerzas: una fija, encargada de estabilizar las tropas enemigas e impermeabilizar el perímetro de ataque, y otra móvil, destinada a exterminar al adversario dentro de la zona de operaciones. Esta estrategia sería posteriormente aplicada por las tropas norteamericanas en la guerra de Vietnam”²⁵.

Va implantar un sistema de millora de les transmissions i de les comunicacions telegràfiques i telefòniques a través de la creació de xarxes de ràdio i del desplegament d'unitats de transmissions de l'Exèrcit. A més va generalitzar la utilització de pistoles de senyals, que a partir del llançament a l'aire d'una bengala, en funció del color, indicaven contacte amb maquis, ajuda o si hi havia personal ferit²⁶.

Un altre aspecte important en la lluita contra la guerrilla va ser el control de la informació. Inicialment aquestes tasques les va realitzar el Servei d'Informació i Investigació de FET i de les JONS, però no va ser fins l'arribada de Pizarro que va esdevenir un mètode eficient. Aquest va centralitzar la informació a través del SIGC, al qual arribaven totes les informacions que enviaven els ajuntaments, l'Església i FET i de les JONS. Amb aquestes dades es realitzava un informe personal on constaven: el nom i l'àlies, lloc de naixement, data en la que abandonaren el seu domicili habitual, descripció personal i observacions sobre familiars o amics. A més es parlava de la seua tasca durant “el Glorioso

Movimiento Nacional”. Finalment es qualificava la persona de: “regular, malo, malísimo, pésimo, peligroso o peligrosísimo”.

El general va potenciar l'ús d'agents de paisà per obtenir informació, així com la recerca de fotografies dels guerrillers per a un millor reconeixement. No obstant, la millor font d'informació van ser els interrogatoris, on les tortures van estar a l'ordre del dia i les delacions d'antics guerrillers van esdevenir clau per a la lluita contra-subversiva.

Així, la centralització de la informació, la potenciació de l'ús de contrapartides, les execucions extrajudicials, les evacuacions de masies, l'ús de sancions i recom-penses als guàrdies o el gran nombre de detinguts i empresonats sotmesos a tortures i abusos va acabar amb els maquis que no van poder suportar, com indica Sánchez Cervelló “la política de tierra quemada”.

3.5.4 La Ley contra el Bandidaje y el Terrorismo y la Ley de Fugas

Dins del marc legal, van recórrer a un decret llei del 18 d'abril de 1947, la famosa *Ley contra el Bandidaje y el Terrorismo*. Així, en el precepte s'estableix:

“Los delitos de terrorismo y bandidaje, que constituyen las más graves especies delictivas de toda situación de posguerra, secuela de la relajación de vínculos morales y de la exaltación de los impulsos de crueldad y acometividad de gentes criminales e inadaptados, requieren especiales medidas de represión, cuya gravedad corresponda, a la de los crímenes que se trata combatir”²⁷.

25. Sánchez, 2003, op. cit.

26. GONZÁLEZ, Raül. *Tragèdies silenciades: repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià*. Castelló de la Plana. Publicacions de la Universitat Jaume I. 2016.

27. OE, núm. 126, 6 de maig de 1947.

Aquesta, bàsicament establia la competència de la justícia militar en els delictes contra la seguretat de l'Estat (és a dir l'òrgan militar adopta funcions policials) i establia dos tipus de penes: la mort i la cadena perpètua. Així serien penats amb la primera condemna els que atemptessin contra l'ordre establert i causessin alguna mort i a presó si no havien causat víctimes, incloses les temptatives d'atemptat. De la mateixa forma els delinqüents que es fessin passar per maquis per realitzar delictes serien castigats també amb cadena perpètua.

L'article quint donaria lloc a la famosa *Ley de Fugas*, ja que:

“Los que apartándose ostensiblemente de la convivencia social, o viviendo subversivamente en los núcleos urbanos, formaran partidas o grupos de gente armada para dedicarse al merodeo, el bandidaje o la subversión social serán castigados:

Primero. - Con la pena de muerte:

- a) El jefe de la partida en todo caso.
- b) Los componentes de la partida que hubiesen colaborado de cualquier manera a la comisión de alguno de los delitos castigados en esta Ley.”

Aquest decret llei va fer molt de mal al maquis, ja no simplement pels articles que facilitaven la mort de guerrillers, sinó per altres com el sisè o el vuitè, que establien que: “Los que presten cualquier auxilio que no constituya por sí complicidad ni encubrimiento a los componentes de los grupos o partidas a que se refiere el artículo anterior serán castigados con la pena de prisión menor o de destierro, al arbitrio del Tribunal, que podrá imponer además una multa de cinco mil a cien mil pesetas” i “los que hallándose comprometidos a realizar alguno de los delitos castigados en esta Ley lo

denuncien antes de comenzar a ejecutarse y a tiempo de evitar sus consecuencias”. La primera llei acabaria amb els punts de suport i tenia l'objectiu d'aïllar totalment al maquis. Per contra la segona permetia l'indult a aquells que denunciessin les activitats guerrilleres o que en ser detinguts “cantessin”. Tot i això, els delators moltes vegades no es salvaven de les tortures o fins i tot de la mort.

La *Ley de Fugas*, com molts altres mètodes repressius, no era una cosa nova del franquisme, sinó que ja s'havia utilitzat el segle anterior a Cuba, Filipines i al Marroc. Dintre del franquisme i específicament dintre de l'època maqui, es va començar a emprar amb l'arribada del general Pizarro. Segons *Mundo Obrero*, al gener de 1947, es va produir a Madrid una reunió entre els alts comanaments de la Guàrdia Civil en la qual van demanar que “se les concediera carta blanca para poder disparar sin previo aviso contra cualquier grupo de personas que parezcan sospechosas”²⁸.

“Clar, que màxim rigor (en referència a l'aplicació màxima de la Ley contra el Bandidaje y el Terrorismo) i no fer presoners equivalia a la incitació a la mort irregular, encoberta i impune de detinguts a l'efecte que poguera reduir judicis sumaríssims i condemnes a morts, amb la intenció d'amagar de cara als representants diplomàtics i l'opinió internacional, les irregularitats processals i l'absència de garanties dels detinguts i dels sumaríssims”²⁹.

Així es va obrir una via per eliminar de manera “justificada” i encobrir morts intencionades.

28. González, 2016, op. cit.

29. González, 2016, op. cit.

Els informes posteriors de la Guàrdia Civil solen tindre sempre una mateixa estructura, l'intent de fugida del presoner, el qual no obeeix a l'ordre d'alto, i la consegüent resposta a trets de la Benemèrita. Tot i això, aquests informes presenten moltes inversemblances. En primer lloc, com indica González en la seua obra, és difícil de creure que tanta gent detinguda, emmanillada i rodejada de guàrdies armats intentés fugir. Després, totes les morts són per trets al cap i mai hi ha ferits i, a més a més, sempre es produeixen en llocs inhòspits o poc transitats per evitar testimonis. Tot i això, si aquesta situació era possible, és perquè les investigacions posteriors a les morts irregulars es limitaven a l'acceptació de la versió dels guàrdies i fins i tot a la condecoració d'aquests pel seu “gran” servei.

Segons testimonis de la Guàrdia Civil, es va donar l'ordre de no fer detinguts i de donar l'alto a una persona i si no contestava, disparar. Un altre testimoni indica que a Morella hi havia un grup de guàrdies encarregats de realitzar tals accions, davant el rebuig de la resta de guàrdies a fer-ho.

Amb tot, es calcula que 84 persones van morir a la zona de l'AGLA a causa d'aquesta llei, tot i que aquestes representen les morts documentades i això indica que n'hi pot haver moltes més sense documentar.

3.5.5 Contrapartides i grups mòbils

Després de parlar amb diversos testimonis del fenomen maquis o persones que havien rebut informació directa de les pròpies víctimes, m'he adonat que hi ha una paraula que en les entrevistes surt més que maquis o guerrillers, i és contrapartida. Aquesta unitat de la Guàrdia Civil va crear el pànic entre masovers i pobladors dels petits municipis rurals afectats pel fenomen maquis.

La contrapartida era un grup de guàrdies voluntaris que, encoratjats per les recompenses econòmiques, es feien passar per guerrillers per tal de detectar qui col·laborava amb la guerrilla i qui no. Per això, després d'haver menjat o haver demanat subministres, deien als masovers que no els denunciessin o vindrien i els matarien. Així, el masover, entre l'espasa i la paret, havia de decidir si anar a denunciar els fets a la Guàrdia Civil o callar per sempre i esperar que realment no fossin la contrapartida i que els guàrdies no vinguessin a detenir-los. A més, la possible presència d'ex-guerrillers coneguts, com és el cas de “Manolete”, podia despistar més els masovers. Els propis maquis van haver d'advertir que si es presentava un grup dient que eren guerrillers i no coneixien a ningú, que denunciessin els fets.

L'objectiu de la contrapartida era infondre el terror entre la població i evitar així que ajudessin el maquis, recollir informació i desprestigiar la guerrilla amb accions realitzades per la contrapartida. Així, en el llibre de Raül González és present el testimoni del guerriller “Chaval”, que explica que la contrapartida, després d'haver amenaçat de mort i agredit membres d'una família, es va emportar les restes de la matança del porc. A més, varen violar una dona a la serra d'Enguera. Tot això ha causat que diverses accions siguin atribuïdes alhora als dos grups i que la contrapartida hagi fet servir la seua posició per fer actes molt allunyats de la legalitat. Així un ex-guàrdia civil explica: “los de la contrapartida no eran muy integrales, se creían con derecho a hacer y deshacer todo... Pegaban unas palizas de muerte (...) las formaban voluntarios. Era una gente especial. No tenían corazón. Era gente desalmada”³⁰.

La contrapartida es va crear el gener de 1948 a la Comandància de Castelló, amb dos grups, un destinat a

30. González, 2016, op. cit.

Mas de l'Hostalàs a Vallibona. Font: Manuel Serret.

la serra d'Espadà i l'altre a la zona de Morella. Aquest últim estava instal·lat a l'asil i posteriorment a la fonda d'Elias. Amb la intensificació de la presència guerrillera al barranc de Vallibona, a la fi de 1948, es va traslladar el quarter al mas de l'Hostalàs, enfront de dos masos amb alt trànsit guerriller i a la falda del principal campament de la zona dels Ports.

A partir de gener de 1949, davant la disminució d'efectius guerrillers que va fer més difícil la seua localització, es va decidir reorganitzar el dispositiu antiguerriller. Així, es van potenciar els grups mòbils, que eren unitats que no estaven ubicades en un destacament estable i realitzaven tasques de reconeixement i persecució de guerrillers durant un període de vuit o deu dies en una zona delimitada. Aquestes les formaven un sergent, un caporal i uns vuit guàrdies que s'abastien i pernoctaven a les masies de la zona i feien tasques semblants als cinc grups anteriorment esmentats.

El servei als grups mòbils es va fer obligatori, ja que degut a la seua duresa no hi havia suficients efectius. Periòdicament, els efectius eren rellevats i tenien dos dies de descans, tot i que generalment mai els podien complir, perquè empalmaven un servei amb un altre.

Dintre dels grups mòbils trobem cinc grups o unitats especialitzades que feien unes tasques concretes i amb diferents nombres d'efectius: 1r. Servei de correus i vigilàncies de la demarcació, 2n. Servei d'observació i pernocta en pobles i masos, 3r. Apostadors, 4t. Servei de vigilància de població i 5t. Servei de vigilància de carreteres, ferrocarrils i escorta de cotxes.

El primer grup estava format per una patrulla reduïda que es dedicava a vigilar punts clau com masos abandonats o coves per evitar que s'hi instal·lessin guerrillers. Els destacaments tornaven a casa abans que es fes fosc i aquest servei es feia diàriament en grups rotatoris.

El següent estava format per grups de 3 o 4 homes que s'instal·laven en llocs estratègics per controlar els moviments de la població i la guerrilla. Els llocs es decidien sense previ avís, s'apostaven allí durant tot el dia i dormien en algun mas proper. Aquests serveis eren ocasionals i depenien de l'afluència guerrillera.

El tercer servia per vigilar vies de comunicació, ponts, rius, camins i aquells punts probables de retirada de la guerrilla.

La vigilància de poblacions era realitzada per un binomi en aquelles poblacions conflictives en caure la nit. Amb l'increment d'activitat guerrillera i la necessitat de disposar de tots els efectius, aquesta tasca era realitzada per persones afins al règim.

Finalment l'última tasca era realitzada per una parella que es dedicava a vigilar aquests punts susceptibles, i aquestes tasques comptaven ocasionalment amb l'ajuda de l'exèrcit.

Per tal de no confondre les contrapartides i els grups mòbils, es va crear una reglamentació molt estricta on

es marcaven les hores d'actuació, a més d'una sèrie de marques per tal d'evitar caure en el foc amic. Així, la contrapartida sempre havia de portar als “macutos” les guerreres o saharianes i el barret per tal d'identificar-se davant la Guàrdia Civil quan fes falta. A més, en cas que dormissin en masos, haurien d'anar vestits amb l'uniforme per tal d'evitar ser confosos. Finalment, els moviments els haurien de realitzar de matinada, a les 3 o les 4, per tal d'evitar topar-se amb els grups mòbils que estaven de servei.

3.5.6 Els integrants de la Guàrdia Civil

Després de la Guerra Civil, l'ingrés a la Guàrdia Civil, va esdevenir una sortida a les difícils condicions de postguerra. Així, els nous integrants eren gent de procedència diversa, sobretot de zones deprimides com Andalusia i Castella. Tot i això, els sous eren baixos, amb un alt nivell de perillositat i unes condicions difícils.

Per tal d'ingressar, havien de tindre informes favorables de l'alcalde, el capellà i el comandant, els quals demostraven la seua afiliació al *Movimiento Nacional*, que no tenien antecedents penals, a més d'experiència militar de la guerra o l'estada de mínim dos anys a l'exèrcit franquista. A part d'això, els nous guàrdies, només havien de saber llegir i escriure i memoritzar els articles de la quartilla, fet que dona una idea de la simplicitat de la prova, amb nul·la preparació formativa i cultural. Davant d'aquesta situació, es va impulsar la creació d'acadèmies regionals d'instrucció per tal d'absorbir el gran nombre d'efectius, al 1946 hi havia 56.000 homes i a la dècada dels 50 ja eren 90.000.

Els guàrdies solien viure a les casernes de les respectives localitats amb les seues famílies, però els constants canvis de destins va fer que la seua relació amb els veïns no

fos gaire fluïda, a excepció dels molts que es van casar amb dones de la zona, els qual sí que van arrelar.

Tot i aquesta mala relació amb els veïns, el seu poder mai va ser qüestionat ni posat en perill. Ja que com diu Raül González: “L'abús d'autoritat i l'ús i l'amenaça de la força i de càstigs o sancions va ser, en molts casos, suficient per assentar el sotmetiment a les seues ordres”³¹. Amb això, no tots van rebutjar la seua presència, sinó que alguns com els sometents, falangistes o simples pobladors, van veure la seua complicitat com una manera d'obtenir favors i poder.

Com s'ha dit, durant els primers anys de la guerrilla (1945-1947), les accions del maquis van resultar poc castigades per les forces de l'ordre a causa de la falta de material humà. Aquest fet s'evidencia en el testimoni d'un ex-guàrdia civil: “antes de salir a patrullar por la montaña, tirábamos unos tiros al aire para avisar a los maquis que nosotros íbamos por aquel camino”. La inseguretat dels guàrdies es veia encara més afectada amb algunes cartes anònimes: “tal guardia civil había estado en tal fuente, se había fumado un cigarrillo, y los maquis estaban detrás suyo, pudiendo dispararle, pero lo habían dejado marchar sin hacerle nada”³².

Els propis guerrillers van arribar a afirmar que eren gent bona i les mostres de convivència s'evidenciaven, per exemple, amb la venda de munició. Cal destacar que els guàrdies només rebien ordres i com s'ha dit eren persones que buscaven una sortida a la difícil situació de postguerra, així molts eren gent sense una ideologia formada. Per contra, els fidelíssims al règim, dintre de la Guàrdia Civil van ocupar càrrecs d'oficials i eren els que

31. Entrevista a Raül González, expert en el maquis a les comarques del nord de Castelló i present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat f.

32. Sánchez, 2003, op. cit.

realment donaven les ordres, com ara el propi Pizarro, el comandant Roldán o el tinent Mangas, famosos per la seua crueltat i aguerrida lluita contra la guerrilla.

Tot i això, aquesta falta d'ímpetu en la lluita contra la guerrilla es va traduir en càstigs i execucions sumaríssimes, com el cas de Mesas de Ibor, en el qual tres guàrdies van ser assassinats per “cobardía ante el enemigo”. Aquest sistema de sancions va tindre els seus efectes, al mateix temps que “el sistema variat de recompenses econòmiques, condecoracions i ascensos per premiar l'èmfasi i l'eficàcia en la persecució i aniquilació de la guerrilla”³³. Així com afirma J.A. Vidal Castaño van esdevenir “cazadores de recompensas, que los asimilaba más a profesionales del crimen que a agentes de la ley y el orden, aunque este orden fuera el franquista”³⁴.

3.5.7 La presó de Morella

“De la presó de Morella se'n parlava molt malament”, així contestava Fidel Guimerà quan li vaig preguntar per les garjoles de Morella. Però la veritat és que aquesta mala fama se la va guanyar a pols: maltractaments, tortures i morts irregulars. Els comandants Hernández de los Ríos i Roldán, ajudats pel tinent Mangas, van seguir al peu de la lletra les normes manades des de Terol per Pizarro.

Segons Raül González, la major part dels morts es produïren en els moments en els quals la lluita contra-guerrillera estava en el seu punt més àlgid; tot i això, la primera mort es produeix el 1946. Així, un veí d'Ares

Interior de la presó de Morella, avui en dia, dependències municipals. Font: Pep Donate

va morir d'asfíxia, després d'haver-se penjat. Dos anys després, un home d'important trajectòria esquerrana, després d'haver passat dotze anys en una presó i d'haver tornat a estar detingut, durant la detenció i l'interrogatori es pega cops contra una pedra i mor dos dies després a l'hospital de Castelló.

Amb l'arribada de Roldán, les morts s'incrementen. En tan sols tres dies de diferència, dos homes d'important relació amb l'esquerra que havien estat posats en llibertat després d'haver estat empresonats pel tribunal de responsabilitats polítiques, van ser traslladats a Morella per ser interrogats. Davant la duresa de l'interrogatori, els dos van aparèixer morts, un per una suposada cirrosi hepàtica i l'altre es va penjar. Per aquesta mateixa raó se suïcidaria un altre detingut, dos dies després de la mort de l'últim empresonat.

“Evidentment, l'habilitat en els interrogatoris no derivà de la capacitat de persuasió dels agents i del suposat penediment sincer dels acusats: l'ús de tortures, físiques i psicològiques, va determinar el final tràgic de molts dels detinguts”³⁵. A més, és d'estranyar que

33. González, 2016, op. cit.

34. VIDAL CASTAÑO, J. A. *La memòria reprimida. Historias orales de maquis*. València. PUV. 1999.

35. González, 2016, op. cit.

davant de tantes morts per asfíxia no fessin res per remeiar-ho, i això fa pensar que ja dins de la mateixa cel·la disposessin de tals elements per induir-los al suïcidi. Aquestes irregularitats en les morts van fer que el mateix jutge de Morella s'interessés per la situació, i que fos tallat pel mateix Roldán davant l'amenaça de ser víctima del mateix procediment.

Testimonis com el següent demostren la duresa del penal:

“Al mas de Redon del terme de Morella, anant pel camí, es veu que baixaven de cara al mas cinc o sis homes armats, i arriba l'amo i una criada li diu que havia vist gent armada que no sabia qui eren, al que l'amo va contestar que ja dirien ells el que volien. Acudeixen al mas i els diuen que eren maquis, i que volien que els fessin el dinar; total que els ho van fer conill amb patates fregides. Mentre pelaven l'animal, feien xerrar l'amo i un maqui li va preguntar què faria si ell agafés a Franco, al que el masover va respondre que li trauria la pell com a este conill. Els van fer lo dinar i van deixar la cassola allà on havien dinat, que posteriorment ja la vindrien a buscar i alhora els van avisar que no els denunciessin o els matarien. Ja de nit van anar a buscar la cassola i la van trobar trencada, les cames li feien figa. Quan va arribar al mas va dir: ‘Me sembla que mos ha caigut lo món damunt’. Al cap de pocs dies va vindre la Guàrdia Civil i se'l van endur detingut al quarter. Uns familiars que teníem a Morella me van dir que el baixaven de dalt de la caserna cap a la presó i anava agarrat de dos guàrdies civils i amb els peus arrossegant. Li van xafar les ungles amb la culata. Mos pensàvem que el matarien, però afortunadament no. Tenia mala fama la presó de Morella. Qui entrava no sortia igual”³⁶.

36. Testimoni de Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

La presó de Morella es trobava a la part inferior de la mateixa casa de la vila, on avui dia es poden trobar diferents dependències municipals com la policia local i fins i tot l'arxiu.

Detall d'una de les xicotetes entrades a una de les cel·les.
Font: Pep Donate

Detall de la porta d'entrada a la presó de Morella.
Font: Pep Donate

4. EL MAQUIS A LES NOSTRES TERRES

4.1 Els episodis més destacats

4.1.1 Les mines de Castell de Cabres

El 30 d'agost de 1945 es va produir un dels primers cops realitzats pel maquis, englobat dintre de les operacions de tipus econòmic. A la una de la matinada d'aquell mateix dia, quatre maquis es van personar a la Mina Guadalupe de Castell de Cabres.

En el canvi del torn de nit, el ferrer de les instal·lacions es va veure encanonat per un guerriller, que el va obligar a acompanyar-lo a les oficines. Allí, havent-s'hi unit tres maquis més, obliguen el treballador de l'oficina a obrir i s'apoderen de l'escopeta propietat del cap i de pagues endarrerides.

En poc més de quinze minuts, els guerrillers es van apoderar de 6.000 pessetes a més de l'arma anteriorment mencionada, i van marxar amb total impunitat. Al dia següent la mina es va omplir d'efectius policials, i es va obligar els treballadors a declarar davant el Govern Militar de Castelló, que va dictaminar que el cop no havia tingut cap ajuda per part dels obrers. En aquestes

mines, a canvi de vuit pessetes diàries, es podia realitzar el servei militar, opció que va aprofitar molta gent de la zona.

4.1.2 Guerrillers no identificats

El 8 i 9 de setembre de 1947 el servei d'informació de la Guàrdia Civil comunica als destacaments de la zona dels Ports l'existència bé a Vallibona, Rossell o Bel d'un mas amb importants contactes amb el maquis. Aquesta masada és la de La Joquereta, al terme de Vallibona, el propietari de la qual, Manuel Mestre Querol, conegut al poble com Nelo està relacionat amb "Cinctorrà".

Així es procedeix a muntar un gran operatiu amb forces de tota la comarca a més d'algunes de Castelló, que assalta el mas però el troba buit. L'absència de Nelo fa que s'iniciï una batuda pels voltants amb la finalitat de trobar-lo. Manuel estava al mas d'En Serrà, on el propietari el va acompanyar al notari de Morella per uns problemes amb unes particions. Mentre estava a la capital dels Ports, s'assabenta que el busca la Guàrdia Civil i "es tira al monte". A més, va comptar amb el

Il·lustració n.19: Mas de La Joquereta, Vallibona.
Foto cedida per: Ramon Segura i Manuel Serret

suport d'algú que va punxar les rodes de l'únic cotxe que hi havia a Vallibona, el del mas de La Costa, per tal d'evitar l'arribada de les forces a Morella. Nelo va fugir amb els maquis amb el sobrenom de "Vicente" i poc després va marxar a França amb alguns d'aquests.

A les 9 hores del dia 8, un grup de guàrdies descobreix un suposat grup de maquis que, en veure's atrapats, obren foc contra les forces repressives. No van causar baixes entre aquests però dos bandolers van caure morts pels trets dels guàrdies.

Tot i això, la versió oficial difereix de la real, en la qual segons alguns testimonis, la Guàrdia Civil portava dos detinguts, els quals van ser assassinats prop del mas de La Joquereta, al pla de la Bassa, al costat del mas de les Vives.

La identitat dels morts no està del tot clara, tot i que s'afirma que es tractava de José Pla Vives, conegut com "Pepet de Simó", natural de Canet lo Roig, i Josep

Erasmé Ortí Orenga, nascut a Ares. Aquests van ser detinguts en poques hores de diferència per agents de paisà i van ser carregats a diversos cotxes de camuflatge. Tot i això, aquestes detencions no consten en cap document i van ser fetes amb total secretisme. Les famílies poc tornarien a saber d'ells; "Pepet" va ser traslladat a Castelló, on la seua dona el va poder veure d'amagades, tot i que cap guàrdia va acceptar que l'home hagués estat allí. Ortí va ser internat a la presó d'Albocàsser, on va poder ser vist pel seu fill i la seua dona, que el van trobar tirat a un racó i amb el rostre desfigurat. Tot i que les causes de les detencions no estan clares, és evident que l'important passat esquerrà dels detinguts hi va tindre molt a veure. A més, en el cas de "Pepet", es va produir un mes després de l'ocupació maqui del poble de Canet.

Segons fonts orals, la Guàrdia Civil va obligar dos veïns del mas del Bosch, Vicente Pla Gamundi i José Sebastià Puig, a recollir els dos cadàvers i amb dos muls baixar-los cap al cementiri del poble. L'enterrador hauria estat cridat a altes hores de la nit per les forces policials i l'alcalde i el van obligar a enterrar els cadàvers. Segons afirma Fidel Guimerà, aquest fet va tindre un gran impacte en el poble, era una advertència a tots aquells que prestaven algun suport al maquis. Això ho ratifica González en el seu llibre: "tampoc es pot dissociar de la propagació d'una atmosfera de terror per evitar tota mena de contacte amb els guerrillers i disminuir els fonamentals punts de suport de les partides"³⁷. La temor ocasionada es palpa en el testimoni del propi enterrador, que ja en plena democràcia, es va negar a explicar el que va passar sense tindre un notari davant. Tot i això, també va tindre un efecte contrari en els vallibonencs: el propietari de la Joquereta es va unir al maquis, igual

37. González, 2016, op. cit.

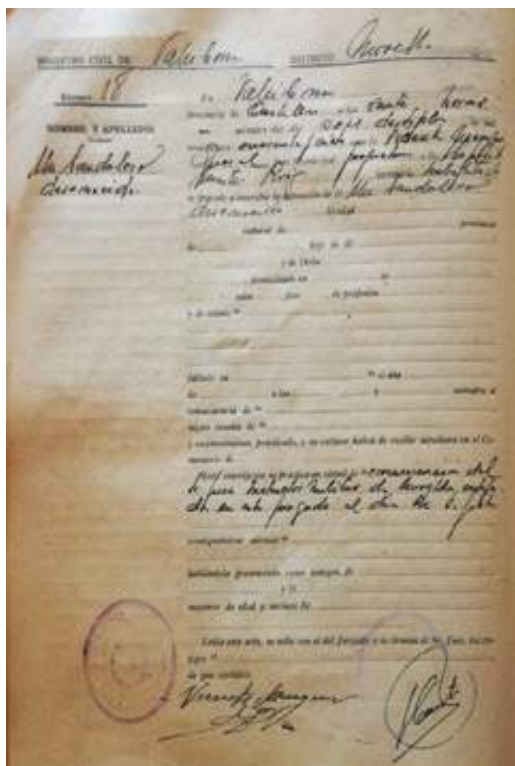

Foto de la partida de defunció al Registre Civil de Vallibona de “Pepet de Simó” o Josep Erasme, en el qual, a part de la poca informació omplerta, es pot observar a “NOMBRE Y APELLIDOS, el nom de “un bandolero desconocido”.
Font: Arxiu de Vallibona

que un dels homes que va transportar els cadàvers, a més de Domingo Vives Segura, José Manuel Pla Miró i Dionisio Pla Querol, els quals desertaren a la primavera del 48 i fugiren a França.

La mort dels dos homes va ser inscrita al Registre Civil simplement com a víctimes sense identificar, amb el nom de “bandolero desconocido”. Això, va fer que

l'única informació que van tindre les famílies va provenir dels testimonis directes i dels rumors que corrien per la comarca. A més, la viuda de “Pepet de Simó” va ser estrictament vigilada per la Benemèrita, que fins i tot va voler que signés un paper conforme ella no havia vist el seu home a la presó de Castelló. Tot i el misteri que envolta les morts, la família de Josep Erasme va aconseguir gràcies a la descripció proporcionada per l'enterrador, inscriure el 1980 la defunció del seu familiar al registre vallibonenc. El pas a una Espanya democràtica tampoc va tindre un gran efecte en les famílies, així com afirma González: “ni s'ha donat resposta a les peticions familiars, ni s'han permès exhumacions, ni s'han intentat fer reparacions, ni s'ha pretès reconèixer i, encara menys, demanar perdó”³⁸. Així, l'any 2000, es va denegar la pensió de viudetat a una de les viudes perquè no s'havia demostrat el caràcter polític de la mort.

4.1.3 Assassinat de sis morellans

La turbulenta mort d'aquests sis morellans va venir donada per uns fets ocorreguts tres dies abans. El 18 de novembre de 1947, després d'haver-se albirat, suposadament, una partida de guerrillers al voltant d'una masia de Cincorres, es va crear un ampli dispositiu policial per donar caça a aquest grup.

Un dels guàrdies que participava en aquest operatiu, en el moment de l'assalt a una masia del terme de Cincorres, va rebre un tret per part d'un bandoler. El ferit, de 29 anys, tot i ser traslladat a l'hospital militar de Castelló, va morir a causa de les ferides. Els guerrillers, per la seua part, van aconseguir fugir. Després de la mort del

38. Entrevista a Raül González, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat f.

guàrdia, es van afegir a les forces de 13 llocs diferents d'arreu de la zona, sis grups nous provinents de Castelló.

Durant les posteriors hores, tot i l'espectacular desplegament, no es va aconseguir detenir els culpables. Això va portar les forces de la Benemèrita a buscar un cap de turc en aquelles persones que podien haver tingut qualsevol contacte amb el moviment o li haguessin donat suport. Així, sis morellans van ser detinguts sota el pretext d'"auxili a bandolers".

Després de durs interrogatoris, els sis arrestats van "confessar" haver tingut contactes amb el maquis i haver-los donat, entre d'altres coses, menjar. Això, va ser suficient per traslladar-los a la Presó Provincial de Castelló per posar-los a disposició judicial. Segons la versió oficial, a la carretera que uneix Benicarló i Càlig, va parar el comboi com a conseqüència d'una petita avaria, moment que van aprofitar els detinguts per baixar i fer les seues necessitats i per fugir. Al no obeir les ordres d'alto, als fugitius els van disparar mortalment.

Tot i això, pareix que les coses no van anar així i, segons apunta Raül González en la seua obra, a meitat camí entre les dos poblacions, els guàrdies baixaren per fer les seues necessitats i després feren baixar els arrestats, que emmanillats de dos en dos van ser morts el 21 de novembre de 1947.

Els fets, novament, van resultar impunes i tan sols es va sancionar amb càstigs menors els dirigents del trasllat. Aquest és un nou exemple de la temuda *Ley de fugas*, "va ser una mort indiscriminada, irregular, sense judici previ i fruit d'una possible represàlia que pagaren, novament, persones sense (suficient) culpa"³⁹.

39. González, 2016, op. cit.

A més, la mort no va ser comunicada als familiars, que es van assabentar a causa dels rumors que corrien per la zona. Tot i això, com indica González, els fets van tindre també una repercussió en la guerrilla. El propi "Cinctorrà" escrivia en les seues memòries:

"Cuando me mataron a los masoveros del término de Morella, eso ya, me mató a mí. Y dije pues, esperemos al comandante de la Guardia Civil, que cada semana iba dos o tres veces de Morella a Vinaroz. Lo esperamos una semana y no pasó. Que si pasa lo matábamos. Estábamos allí todo el batallón. Ya después, al no poder coger a este comandante, ya marchamos para Francia."

Com es pot veure, el que va ocòrrer va commocionar al maquis que probablement es va poder arribar a sentir culpable.

4.1.4 Morts i traicions al mas de Guimerà

El cap de l'AGLA, "Antonio", acompanyat de "Nieto", "Andrés" i "Manolete", establerts al campament del Turmell, a Vallibona, va marxar a fer una sèrie de visites d'inspecció a altres campaments. Anant en direcció a Mosquerola, i després de passar la nit al camp i en algunes masades de Morella, van passar la nit del 24 de maig de 1948 a una roureda de Cinctorres, d'on van sortir a les 20h direcció a la població aragonesa. Tot i això, en perdre el camí, van decidir pernoctar al mas de Guimerà, al Portell de Morella.

Ja de matinada, es van trobar amb el masover, el qual els va oferir menjar i els va allotjar al paller. Aquest va marxar pel matí a llaurar i aprofitant que els guerrillers dormien, després de bloquejar la porta, va anar a donar part a la Guàrdia Civil. Aquest fet mostra la gran

imprudència i l'excessiva confiança dels guerrillers, inusual en un home amb tanta experiència com “Antonio”, tal com indica González⁴⁰.

14 guàrdies i dos caporals, dirigits per Roldán Écija, cordovès que havia estat assignat a Morella després de la recent mort a Cap i Corb del comandant Hernández de los Ríos, van arribar al mas sobre les 10:30 hores. Rodejant el complex i dominant barrancs i llocs de fugida, inicien l'assalt el dia 26.

Primerament, llencen una bomba de mà però, en no notar-se moviment dins la pallissa, en llancen una altra a la porta, destrossant-la. Amb això, comença un fort tiroteig entre els dos bàndols.

Davant l'imponent foc, els guerrillers es traslladen a la zona sud de la casa. Poc després un maqui surt per la porta, intenta fugir en direcció al barranc i cau abatut pels guàrdies (el cos sense vida correspon al de “Nieto”, que rep l'impacte de múltiples bales que li destrossen el cap). Minuts després, un altre guerriller surt pel mateix lloc, amb el mateix final (presenta tres trets al tòrax i un a l'ull esquerre, amb buidament). El tercer, “Antonio”, correria la mateixa sort que els seus companys, amb impactes al crani.

L'últim home, “Manolete”, és incitat per Roldán a rendir-se, al que contesta amb ràfegues de metralladora. Tot i això, quan s'amenaça amb incendiar l'immoble surt rendint-se amb un mocador blanc.

Segons Calvo⁴¹, a través de l'informe de la Guàrdia Civil, exposa que es realitzaren 2870 trets per parts dels maquis i es llançaren deu bombes de mà. Per contra, la

Benemèrita hauria realitzat 1109 trets de subfusell, 500 de fusell, a més de quinze bombes Lafitte i 22 Breda. Tot i així, González afirma a través d'un testimoni que aquesta xifra podria ser molt exagerada, ja que un dels masovers propers al mas de Guimerà, diria que ell mai hauria vist restes de metralla i bales ni tampoc impactes de bala.

Després de l'assalt, les restes mortals dels guerrillers van ser transportades, pel mateix masover, que confirma l'exageració de les xifres de la Guàrdia Civil, i enterrades en una fossa comú al cementeri del poble. El masover del mas de Guimerà va disposar de protecció policial durant les setmanes següents, fins que va decidir baixar a viure a Castelló. A més, aquesta operació va comportar un gran repartiment de condecoracions entre els soldats, com la Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc a Roldán i als guàrdies més destacats.

La mort dels tres guerrillers va tindre una gran repercussió en l'AGLA, que estava vivint una situació difícil després de les importants desercions que havien ocorregut en poc temps. A això, cal afegir la mort d'“Antonio”, el dirigent de l'organització, a més de maquis de gran importància i trajectòria dins l'organització. Tot i això, probablement el problema més gran va ser la captació de “Manolete”, el qual es va posar totalment al servei de l'enemic i va estar involucrat en l'assalt als diversos campaments on va estar, així com en la detenció de múltiples enllaços de la zona.

4.1.5 Mas del Cabanil i “la Pastora”

El 31 de gener de 1949 s'escapava de la presó de Morella el guerriller “Cedacero”. Aquest home, natural de Canet, i conegut amb aquest sobrenom a causa de la

40. González, 2016, op. cit.

41. Calvo, 2009, op. cit.

Foto de l'estat actual del mas del Cabanil. Font: Pep Donate

seua feina ambulant, era un guerriller integrat en el sector 23 des del 1945, induït per "Cincorrà". Tot i no ser un membre destacat de l'organització, sí que coneixia perfectament el terreny així com l'organització interna de la guerrilla, motiu pel qual va ser en diverses ocasions objectiu de les forces repressores.

Degut al seu mal estat de salut, va ser evacuat a finals de 1946 a València. Posteriorment, va residir a Santa Eulàlia (Terol), on va ser detingut al setembre del 48, buscat per la policia de València en haver millorat el seu estat de salut. La detenció el portà a les presons de Castelló i de la capital valenciana fins que va ser reclamat pel comandant Roldán al gener de 1949. Davant les sospites de rebre tortures i a raó dels "suïcidis" ocorreguts en la presó morellana algunes setmanes abans, va aprofitar el coneixement del territori per escapolir-se. Per a això, va haver de fer un forat a la paret adjacent a la casa de l'algutzir i arrancar-se l'enguixat que portava al pit després de que li haguessin trencat diverses costelles. Ja fora de la cel·la, va saltar des del balcó i va fugir cap a les muntanyes. La fuga de

"Cedacero" va portar a l'organització d'un ampli dispositiu de recerca i captura, centrat en la zona de la Pobla de Benifassà on, tot i que les masies havien estat evacuades, se sabia que hi havia hagut presència guerrillera. Aquesta informació es va corroborar quan els propietaris del mas de Sinfores⁴², a la Pobla, avisaren al tinent Mangas que sortia fum del Cabanil. En l'operatiu es van organitzar dos controls, un format per forces de la contrapartida i situat entre Coratxar i el Boixar, i un altre encapçalat per Mangas i quatre guàrdies civils més, entre ells "Manolete" i dos sometents. Després d'escorcollar diverses masies, arriben a les 17:30 del dia 4 de febrer al mas del Cabanil.

Els tres guerrillers, que havien anat a buscar farina a un dipòsit pels voltants del Cabanil i que es van refugiar al mas a causa de les inclemències meteorològiques, en adonar-se de l'arribada de la Guàrdia Civil, es posen en posició defensiva. "Cristino" i "Ventura" se situen a la part davantera de l'edifici i "Tio Pito" al paller, i tot seguit s'escolta un tret. Aquest mataria *in situ* a "Manolete", que vestit de guàrdia, s'havia apropiat a la masia al crit de: "Cedacero, sal, que soy tu amigo"⁴³.

Seguidament, el tinent Mangas dona l'avís immediat que totes les tropes de la Benemèrita es dirigeixin al Cabanil, on arriben a concentrar-se prop de 90 guàrdies. Els guerrillers, per la seua part, intenten fugir diverses vegades per la part posterior de l'edifici sense èxit, repel·lits per l'intens foc. Així, veient la difícil situació, decideixen destruir totes les seues pertinences i juren no rendir-se i lluitar fins al final.

42. Aquesta delació portaria molts problemes als masovers de Sinfores, que varen ser segrestats pels maquis, els quals van exigir una important suma de diners per al seu alliberament. Després d'aconseguir el capital i d'una forta pallissa, els propietaris van ser alliberats, després que els advertissin que no diguessin res a ningú.

43. Sánchez, 2003, op. cit.

Forat que permet l'entrada a la cisterna on hi havia el guerriller. A la dreta es poden observar les bigues carbonitzades.
Font: Pep Donate

El segon dia, els guàrdies inicien un atac amb morters i amb granades de mà, sense resposta per part dels guerrillers. En adonar-se de la inutilitat del foc de morter davant la resistent estructura del mas, el comandant Roldán ordena portar gasolina per tal d'incendiar el paller. Això, sí que produeix l'efecte desitjat i "Tio Pito", amb ferides a l'ull, una cama i el peu dret, produïdes per la metralla, decideix rendir-se. Entrada la tarda, l'explosió de diversos explosius fets de dinamita, derrueix bona part de l'edifici i enterren el guerriller mort, "Cristino", que s'havia suïcidat. El mal temps obliga les forces a retirar-se i a continuar amb l'operatiu el dia següent.

El dia 6 de febrer s'inicia un registre amb l'objectiu de trobar el maqui que faltava, el qual es trobava dins de la cisterna del mas. En obrir la porta, el guerriller dispara diversos trets que són contestats amb un altre que fereix el guerriller. Aquest es rendeix i demana que no el matin i l'ajudin a sortir. El mètode usat per rescatar el guerriller provoca certa controvèrsia. Tot i que probablement s'utilitzés una corda per treure'l per l'obertura de la cisterna (versió present en les fonts

documentals), altres indiquen que es faria un forat en el lateral del dipòsit per extreure'l. La dificultat per poder fer el forat a la paret posa en qüestió aquesta versió, tot i això, el forat sí que existeix i és utilitzat actualment per entrar a la cisterna del mas i probablement va ser fet pel masover de la Caseta dels Bous per tal de refugiar la rabera. Tot i això, després de ser extret pels guàrdies, "Ventura" mor en cinc o sis minuts a causa de les ferides. Els cossos dels dos guerrillers i de "Manolete" es dipositarien a la Caseta dels Bous, on serien fotografiats i posteriorment transportats i enterrats al cementiri de la Pobla.

Les conseqüències de l'assalt al Cabanil serien diverses: d'una banda la detenció i tortura de "Tio Pito" va portar a la delació de l'emplaçament dels campaments Mosquerola i el de la Pobla de Benifassà. Finalment, el guerriller va ser transportat a la capital del Túria, on va ser condemnat per un consell de guerra i executat a Paterna el 12 de novembre de 1952. Les informacions donades portaren a Roldán Écija a ordenar: "Procedan a la detenció de carboneros, leñadores, pastores y masoveros, en un radio de diez kilómetros del Mas de Jacinto (lloc del campament)"⁴⁴. Així, 25 persones procedents de la Pobla, Vallibona i Ulldecona foren detingudes, entre elles els propietaris del mas de Sinfores, Cabanil i La Pastora. La importància d'aquest assalt rau també en la incorporació de "la Pastora" a la guerrilla, aquesta que havia estat humiliada pel tinent Mangas poc abans de l'assalt al Cabanil en haver estat obligada a despullar-se, ja no va tornar al mas on treballava (el de La Pastora), doncs els propietaris del Cabanil eren familiars dels de La Pastora i sabia que els pròxims objectius de la Guàrdia Civil eren ells.

44. Sánchez, 2003, op. cit.

4.1.6 Altres històries de maquis

Aquest apartat no exposa cap episodi en concret sinó que és un petit recull d'extractes de les diferents accions relacionades amb el maquis, obtingut a través de les diferents entrevistes que he realitzat.

Fumadors (Alejandro Segura⁴⁵):

"A Torre Miró, els maquis van robar a l'estanquer d'Herbés⁴⁶ tota la càrrega de tabac, ja que en aquella època el tabac estava restringit a uns 'cupos' setmanals, i el van deixar allí tirat. Després es van endur el tabac a la base i estant jo pels masos el vaig provar."

Burreta dels maquis (Alejandro Segura):

"Al campament del Turmell tenien una 'burreta' i per la nit al del Molinet (mas de Vallibona) el feien anar a buscar els encàrrecs i pujar-los. Jo estava al mas de la Basseta i havent plogut, pujava i baixava la 'burreta', es veïen les marques al terra i jo pensava què deuen fer a estes hores? I al final vaig adonar-me que era la dels maquis que els hi pujava coses."

Cartes (Alejandro Segura):

"Al mas de la Deveseta hi havia dos cases i a una jugava la Guàrdia Civil al burro i a l'altra jugaven els maquis, el dia que van adonar-se que estaven tant junts van fugir. Finalment els amos van haver de marxar."

45. Testimoni d'Alejandro Segura, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat a.

46. Normalment aquests tipus de negocis, tals com els estancs, solien estar regentats per fidels al règim.

La contra-partida (José Guimerà⁴⁷):

"Un dia estava caçant i hi havia alguna persona entre les herbes, total que li giro l'escopeta i li vaig dir que si se movia el matava i vaig mirar al meu company a veure què fèiem, i va dir que mos n'anéssim. Després li vaig dir: 'Hem d'anar a donar avís als civils que això és un espia i mos desgràcia la vida'. Total que el cap me va preguntar què qui era el que havia vist, que si era 'la Pastora' i li vaig dir: 'Vatros ja sabeu qui era, un altre dia si me'l trobo li fotré una escopetada que no es recupera'".

El fals atac del maquis (Fidel Guimerà i altres iaies⁴⁸):

Fidel: "Los fills dels que havien guanyat la guerra eren los més penes del poble, i un fill li va dir a sa mare que allà dalt hi havia una montonera de maquis que esperen a que es faci de nit per entrar i agafar a l'alcalde i el capellà. Sa mare avisa a l'alcalde i s'arma la marimorena, surt la Guàrdia Civil allí a la plaça, tiren tres trets a l'aire, apaguen totes les llums del poble, l'església estava plena de dones que estaven al rosari i la Guàrdia Civil acompanyant-les a casa, tot un panorama. I no era veritat, era tot mentida".

iaies: "El sastre (que era l'alcalde), quan va sentir que el venien a buscar, va pujar pel balcó i va entrar dins de casa, i natros dormíem les tres en un llit perquè com buscaven el sastre i això teníem temor. La mare el va sentir i li va preguntar que qui era. Ell va dir: 'No tingues temor que sóc lo sastre', i la mare li va dir: 'I a ca nostra a què vens?' Ell va contestar que el

47. José Guimerà, com a veí de Vallibona, va viure en primera persona l'època maqui.

48. Aquestes senyores van viure l'episodi maqui quan eren molt menudes, tot i això es pot veure la temor que acompanyava el tema.

perseguien i que entrava a refugiar-se i ma mare li va contestar: 'Per on has entrat ix, que aquí no tens cap faena'. El sastre li va dir que el deixés sortir pel terrat i ma mare li va dir que anés però que no tornaria a entrar. Això devia ser sobre les 11 i fins a les tres del matí no va baixar. A la teulada del costat se veu que va sortir l'amo amb l'escopeta i de poc no el mata, menys mal que la dona li va dir que no li disparés que era el sastre. Finalment la Guàrdia Civil li va dir: 'Baixa, que no passa res, falsa alarma'".

Visites inesperades (Vicenta Llopis⁴⁹):

Natros ja no estàvem aquí al poble (Vallibona), mos en vam anar a viure a un mas al terme de Xert i des del maset que estàvem mos en vam anar a la casa llogada que teníem al poble. Me'n recordo que mos vam fer bastant en l'alcalde de Xert i li dèiem que volíem anar-mon, que teníem temor, i ell mos deia que tranquils que no mos anava a passar res. La Guàrdia Civil, per casualitat, que sempre que venien se quedaven a dinar, un dia anava el sergent que estava de guàrdia quan jo vivia a Vallibona i ara ja era sergent a Vallivana, va passar alguna vegada i mos va dir que no tinguéssim temor però que ja començava a haver moviment per allí dalt a la muntanya i després vam saber que a una hora d'on estàvem natros estava el campament del Turmell. Més avant mos van tornar a dir que podíem estar tranquils però no ho podíem estar del tot perquè los sabia mal que mos passés alguna cosa, ja que ja havien tancat molta gent a Vallibona, que va ser quan van agarrar a "Manolete" i va descobrir tots los masos. I llavors va ser quan mos va començar a agafar temor. A més a més mos va vindre una partida i els

vaig dir que quan anaren a molestar, que molestessin a uns altres, no a natros, que mos coneixien i érem de la zona. Al meu home li van dir que havia d'anar a acompanyar-los que havien de passar el Cérvol direcció Rossell, i va haver d'acompanyar-los, clar, què havia de fer? En son demà va tornar i mos vam quedar: què fem? Ja no els havíem vist més i vam decidir quedar-nos, i al cap de dos o tres dies mos torna a vindre una altra vegada, que volien que els acompanyés a creuar la carretera de Morella, i vaig pensar: què tornarà? Finalment, quan va tornar que devia ser la revetlla de sant Josep li vaig dir: "s'ha acabat, agafa el carro que mos n'anem al poble". Així ho vam fer, i un altre veí que vivia al costat nostre allí a Xert va dir que també baixava, que no en volia saber res, i el de l'altre costat va dir que ell no volia marxar, perquè vivien al mas de les Ferreres i estava fart de maquis, però no va voler marxar i en poc el va agafar la Guàrdia Civil i el van tancar.

4.2 "La Pastora"

4.2.1 Naixement i joventut

Florencio Pla Messeguer va néixer el dia 1 de febrer de 1917 al mas de la Pallissa a Vallibona, Castelló. Florencio presenta en el moment de nàixer pseudohermafroditisme masculí. En paraules del metge Manel Monfort, membre de l'Associació Amics de Florencio Pla Messeguer i gran coneixedor del quadre mèdic de Florencio, sobre la malaltia de "La Pastora":

"El presentava pseudohermafroditisme masculí, que consistia en que quan tenim el fetus al final del procés de gestació, hi ha una influència hormonal que fa que te tires cap a un dels sexes. La mare de 'la Pastora'

49. Vicenta Llopis va viure al mas fins que es va veure obligada a abandonar-lo com a resultat de les visites dels maquis, com s'explica en les següents línies.

va tindre una alteració en este procés i se va quedar entre Ares i Benassal, tenia cos d'home i genèticament i cromosòmicament era un home. Tanmateix els testicles en comptes de tenir-los en la bossa escrotal els tenia a l'abdomen i no tenia un penis llarg, sinó curtet, no estava completament desenganxat i el meat urinari el tenia davall del penis"⁵⁰.

A grans trets implica que no presenta uns genitals completament desenvolupats. Davant aquesta situació d'incertesa sobre el seu sexe i en una societat rural de principis de segle XX, decideixen inscriure'l com a Teresa al registre de Vallibona. Les raons que els poden portar a registrar-lo com a dona anaven des d'evitar fer la mili o que fes tasques d'home que podien ser més perilloses o simplement necessitaven una dona més a casa. El problema va arribar quan Florencio anava creixent i es desenvolupava com un home, amb barba, pèls, li canvia la veu i a més és molt robust. Tota aquesta situació que avui se solucionaria amb simples intervencions quirúrgiques en aquella època va condicionar la seua vida.

Florencio és el menor de set germans, fill de José Pla Abella, llaurador de la Pobla de Benifassà, i de Vicenta Messeguer Gil, de Vallibona. Durant la infància, ell és criat amb la seua família com una dona, al qual oposa certa resistència. Dintre del poble, la relació no és dolenta i tots el recorden per la seua bona voluntat i predisposició a ajudar. Allí és coneguda pel nom de Teresa mentre que a les poblacions del voltant és anomenada "Teresot", malnom despectiu que també utilitzen alguns dels xiquets del poble com recorda Alejandro: "Venia aquí al poble i les dones del seu temps, com

50. Entrevista a Manel Monfort, metge rural i gran coneixedor del problema de "La Pastora", present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat d.

Mas de la Pallissa, on va néixer "la Pastora".
Font: Ramon Segura i Manuel Serret

Original de "la Pastora" en el que se'l pot veure vestit de dona i recuperat per l'Arxiu Pascual de Morella.
Font: *El Periódico Mediterráneo*

pareixia un masclot, vestida amb un vestit negre fins a baix i amb un mocador al cap, no la volien. Els homes tampoc la volíem i se ficava a jugar amb natros, i això que teníem 8 o 9 anys menys. Per fer-la enrabiari natros li diem ‘Teresot’ i ella corria darrere nostre i mos agafava i mos deia ‘la pròxima vegada vos estiraré les orelles’, no tenia mala idea”⁵¹.

Durant un temporal molt fort que duraria set o vuit dies, el pare de “La Pastora” passava per davall d’una paret que va cedir i li va caure damunt, matant-lo. La viuda es quedava amb sis fills al seu càrrec i això, més la mala relació que tenia Florencio amb les seues germanes, que el maltractaven, va obligar-la a ficar el seu fill a treballar de pastor al mas d’En Tena. Posteriorment passaria al mas de Baix Santa Àgueda, al dels Cocons, al del Ferré i finalment al mas de “La Pastora” a la Pobla, i on es guanyaria el malnom pel qual seria conegut per la Guàrdia Civil i posteriorment per l’opinió pública. Durant la seua estada als masos, no només feia de pastor, sinó que també feia tasques agrícoles i cuidava els xiquets, degut a la seua bona relació amb ells.

La Guerra Civil marcaria “La Pastora” a causa de la mort del seu germà José Vicente. Aquest havia anat a allistar-se juntament amb altres vallibonencs a les files republicanes a Castelló, però en arribar allí es troben amb un fort bombardeig de l’aviació franquista. Davant això pensen que ara ja no sabran si estan morts o vius i se’n tornen al poble esperant l’avanç dels nacionals fins a Vinaròs. El 12 d’abril de 1938, tres soldats de la República descobreixen un home darrere unes mates, al qual probablement varen confondre amb un desertor i li van disparar causant-li la mort. José Vicente era el

germà que més estimava “La Pastora” i que l’entenia, per això amb la mort d’aquest es podria dir que es quedava sense ningú.

4.2.2 “La Pastora” en l’assalt al Cabanil i l’entrada a la guerrilla

“La Pastora” comptava amb 32 anys quan treballava al mas de La Pastora. Els masovers necessitaven algú més a causa de la gran quantitat de terres que hi havia per treballar, a més del ramat d’ovelles, ja que els homes de la casa estaven a la presó. És durant aquesta època que Florencio entra en contacte amb els maquis, que anaven a fer-li companyia pels voltants del Cabanil i molt prompte va començar a fer-los petits encàrrecs. Així, els feia arribar tot allò que precisaven, ja fora menjar o qualsevol article que necessitessin, situació que es manté fins que la Guàrdia Civil localitza tres guerrillers al mas del Cabanil.

A aquest fet se li va sumar la humiliació del tinent Mangas. Aquest, en un intent de satisfer la seua curiositat i acompanyat per dos sometents, va obligar Florencio a despullar-se per veure que tenia realment, al que va contestar: “Bueno, a hacer bondad”. Després d’això, “La Pastora” seguirà vestint com a dona diversos dies i decidirà marxar amb la guerrilla quan es deté els amos del Cabanil, conscient que ella era la següent, degut a la relació familiar entre els masovers del Cabanil i del mas de La Pastora. José Calvo afirma que aquesta agressió a “La Pastora” va ser totalment gratuïta, ja que la Guàrdia Civil no tenia constància que tingués contacte amb els guerrillers.

El dia 4 per la nit, “la Pastora” s’acomia de Roseta, una de les ames del mas de La Pastora, i marxa cap a la seua casa a la Pobla, on no arribarà, advertit que forces de la Guàrdia Civil l’esperaven. Marxarà amb Carles “el

51. Testimoni d’Alejandro Segura, present en l’entrevista situada a l’annex IV apartat a.

Català”, cap del sector 23, que havent seguit des de les muntanyes l'episodi del Cabanil, es presenta al mas de La Pastora per demanar a Florencio que el segueixi per incorporar-se a la guerrilla.

Així comencen els passos de “la Pastora” pel maquis, potser com indica Raül González, “excessivament mitificats”. A partir d'aquest moment, es vestirà d'home, es tallarà el pèl com els homes, pentinat cap endarreja i serà rebatejat com “Durruti” en homenatge al líder anarquista, fet curiós dintre d'una cúpula comunista com era la de l'AGLA.

Cal destacar que Florencio s'uneix a la guerrilla en el moment de decadència d'aquesta, amb pocs efectius, persecució extrema dels enllaços, i cops principalment econòmics dirigits a la supervivència. Tot i això, com explica José Calvo en la seua obra, “impossible determinar quién enseño más a quién. Ciertamente que en las interminables horas en el campamento José González López, ‘Rubén’, le enseñó a leer, mientras que de Francisco Serrano Irazo, ‘Francisco’, aprendería su orientación ideológica. A cambio, ‘la Pastora’ les enseñará a no ser detenidos y a sobrevivir mientras ello fuera posible”⁵².

4.2.3 “Francisco” i. “la Pastora” formen una partida independent

El 7 d'octubre de 1950, després d'un any i vuit mesos a les files guerrilleres, “Francisco” i “la Pastora” decideixen desertar i formar una partida independent. La causa de la fugida està relacionada segons Calvo amb l'acusació de contactes amb la Benemèrita per part de “Francisco”. Aquest fet rau en la mort de “Ricardo”, el qual segons els caps de sector seria abandonat a la seua sort durant un

enfrontament amb la Guàrdia Civil. Així, “Gros”, per tal de provar la seua lleialtat a la guerrilla, és invitat a transportar uns documents a un altre campament.

En el moment de marxar, “Rubio”, cap del sector i del campament, ordena als homes que es preparen en disposició de marxa, argumentant que: “No van a volver. Les habéis invitado a desertar y así no tener que responder de sus actos respecto a la muerte de “Ricardo”⁵³. Efectivament, “Francisco” i “la Pastora” deserten i es basen en el coneixement dels dipòsits d'armes i de queviures per sobreviure a la vida a la muntanya.

Durant el seu temps a la muntanya, la nova partida es dedica a realitzar cops econòmics per tota la zona d'actuació de l'AGLA per tal de poder subsistir. Entre aquests cops, destaca el realitzat al mas del Catre, a La Ginebrosa (Terol). “Francisco” entraria amb la seua metralladora dins la masia, mentre “la Pastora” es quedaria fora fent guàrdia com era habitual. Dins la casa, el guerriller, emmordassaria les 5 o 6 persones que hi havia i exigiria un rescat. En un moment donat un dels fills del mas demana permís per recollir alguna cosa de l'exterior i Florencio l'acompanya. El xiquet aprofita un moment de descuit per fugir i donar part a la Guàrdia Civil. Això fa que “Francisco” obri foc contra tots els de l'interior i sense poder aconseguir els diners, emprenen fugida.

Aquest cop era una acció de represàlia, doncs aquella família havia avisat la Benemèrita de la presència d'una partida pels voltants de la masada, fet que havia provocat un enfrontament entre les forces repressores i la partida i la mort de “Rubén”. Durant gran part del temps d'actuació, els guerrillers van tindre base a la Cova de l'Àliga, al terme de Xert, que per la seua difícil localització era un lloc perfecte.

52. Calvo, 2009, op. cit.

53. Ibídem

Cova de l'Àliga a Xert. Font: Manuel Serret

Després de l'última evacuació de l'AGLA a l'abril de 1952, "Francisco" i "la Pastora" són els únics guerrillers que queden a la província de Castelló, fet que ocasiona que tots els efectius se centren en la seua captura. Per això, els dos guerrillers decideixen que han de fugir d'Espanya, però descarten França, on temien trobar-se amb altres antics guerrillers i on serien perseguits per la seua traïció. Finalment, el 18 de juny de 1952, abandonen la cova de Xert i fugen cap a Andorra.

Durant la seua estada al Principiat, es dediquen a fer diversos treballs com segar l'herba, preparar tabac o guardar-lo. Però, amb l'arribada de l'hivern i quan

comença a escassejar el treball, decideixen tornar, creuant la frontera el 10 o el 15 d'octubre de 1952.

Amb la tornada al territori espanyol, els dos guerrillers segueixen en la tònica d'assalts i segrestos per tal d'aconseguir queviures i efectiu, sense arribar en la majoria d'ocasions a les armes. Amb aquest objectiu, assalten un mas pròxim a Reguers, a Tortosa, propietat d'una família molt rica de la ciutat, allí, es troben els pares, els tres fills i els criats. A les 22.30 hores, l'agricultor que cuida la finca avisa el senyor Nomen que dos homes volen parlar en ell. Aquests dos homes són els dos guerrillers que en aquell moment entren a la casa a punta de pistola. "Francisco" s'emporta l'home a la recerca d'armes, mentre Florencio encanona a la resta de la família.

Així, comencen les negociacions, que es fixen en 200.000 pessetes, que després d'una hora i mitja discutint i en no disposar dels diners, es redueixen a 50.000. El pare al·lega també que no disposa de tal quantitat de diners, al que els guerrillers responen amb el segrest d'una de les filles de la família, que no serà posada en llibertat fins al dia següent, quan hagin lliurat els diners. Amb l'objectiu de relaxar la situació, els amfitrions ofereixen pastissos als guerrillers, que morts de fam, devoren amb rapidesa. Un dels fills aprofita aquest moment per tal d'anar a buscar l'arma que guarda per haver servit en l'exèrcit. De tornada, "Francisco" s'adona que està muntant l'escopeta i s'inicia un tiroteig. Els guerrillers fugen i responen al foc durant 15 minuts, mentre la família es manté amagada i amb els llums apagats fins la matinada. Ja sortit el sol, pare i fill inicien una batuda pels voltants de la finca on troben el cos sense vida de "Francisco" que havia estat ferit per diversos trets als ronyons i abandonat per "la Pastora" en adonar-se que no hi havia res a fer.

4.2.4 La solitud “la Pastora” i la seua detenció

Amb la mort de “Francisco” molts creuen que “la Pastora” ha mort amb ell, però la realitat és que s’iniciarien dos anys molt durs per a ell. Florencio fugí en direcció contrària a la del seu company fins arribar a Castell de Cabres, des d’on passa a Castellote i Pitarque en cerca d’una garrafa d’oli. Carregat amb ella torna al seu amagatall a la cova de l’Àliga a Xert, on residirà dos anys, des de l’agost de 1954 fins al mateix mes del 1956.

Durant aquest temps sobreviu a base de petits robatoris en els quals roba patates, bajoques, nous i altres aliments per tal de poder resistir l’hivern i que amb l’oli fregeix. A més, no va menjar carn ni pa i el poc vi que bevia el robava d’algunes bodegues de Xert o Vallibona. Tampoc va fer ús dels enllaços ni va parlar amb ningú, ja que com ell mateix indica, “era preferible passar hambre antes que enfrentarse a la Guardia Civil”⁵⁴. Per tant, va estar dos anys sense parlar amb ningú, va arribar a perdre’n l’hàbit i mostrava certa dificultat quan ho va haver de fer.

Després de dos anys de solitud decideix tornar al Principat d’Andorra, cosa que farà el 19 de setembre de 1956 pel mateix camí que ho havia fet amb “Francisco”. Estant allí residirà al mas de Las Pardinias a Sant Julià de Lòria, on realitzarà tasques agrícoles a més de fer de pastor. A més, es dedicarà al contraban especialment de tabac i niló. Tot això fa que pugui arribar a reunir un petit capital que li permet fer petits préstecs, però un dels deutors fugí amb tots els diners, fet que obliga a “la Pastora” a demanar a un altre deutor que li restitueixi el crèdit. Aquest es nega també a pagar-li,

54. T.M.T. Tretzè. “Declaración de la detenida Teresa Pla...” València, 9 de juny de 1960. Font: Calvo, 2009, op. cit.

Foto de “la Pastora” del 1960 quan estava a la presó i on ja es pot observar el seu aspecte masculí. Font: Sánchez Cervelló

al·legant que no tenia cap document que demostrés el préstec, al que Florencio respon que li tallaria el coll.

“La Pastora” creu que va ser aquest últim el qui el va denunciar a les autoritats. Per això, el dia 5 de maig de 1960 pel matí es presenten al mas tres policies que el detenen i el porten fins Andorra la Vella, des d’on serà expulsat poc després a territori espanyol. Aquest mateix dia Florencio és detingut per la Guàrdia Civil i

transportat fins a la Seu d'Urgell on serà interrogat. La identificació del detingut va ser difícil degut a la inversemblant descripció que donaven els guàrdies de la comandància morellana d'un dona més o menys masculina vers l'home que tenien davant els guàrdies lleidatans i que es feia dir Florencio. En la identificació va ser crucial la intervenció d'un guàrdia civil de Castelló que indicaria el tall que tenia a la part central del llavi superior, resultat d'una intervenció de llavi leporí.

Des de la Seu d'Urgell passa a la presó de Lleida, on residirà 20 dies, per passar a la de Tarragona i finalment a la de València, sempre en presons femenines. El dia 9 de juny de 1960 Florencio surt de la presó per què se li faci un reconeixement mèdic que determinaria que era un home amb una condició defectuosa dels seus òrgans genitals i classificable dintre del quadre de pseudohermafroditisme masculí. D'aquí en surt la resolució que certifica que és un home i que per tant ha de sortir del penal de dones doncs podria ser perillosa la convivència amb individu del sexe contrari.

A finals de maig del 1960 s'inicia la causa contra "la Pastora" per suposats delictes de "bandidaje y terrorismo" dels quals es defensa al·legant que no havia comès cap assassinat ni havia participat de manera directa, ja que la seua missió era la de quedar-se a la porta, sense demanar ni rebre res. El 21 de febrer de 1961 s'iniciaria una altra causa contra Florencio a València per la participació en la mort d'un guàrdia civil a Rossell i l'actuació en diversos masos de la zona realitzant atracaments i altres actes delictius. Així serà condemnat a mort però atenent a les circumstàncies que envolten "la Pastora" i la duresa de la pena se li concedeix un possible indult. Finalment, "la Pastora" veurà commutada el 2 de maig de 1961 la seua pena de mort per la de trenta anys de reclusió major.

Després de vuit anys a la presó de València, on faria molta amistat amb el funcionari Marino Vinuesa, serà traslladat a la presó del Dueso, a Santoña, on passaria la resta de la pena. En aquesta presó també havien residit els presos polítics detinguts a Vallibona però ja no s'assemblava per a res a la dels anys 40. La seua bona conducta i el seu comportament excel·lent faran que gaudeixi de diversos avantatges. A més els treballs realitzats dins el penal faran que la pena es redueixi sis anys i vuit mesos. En darrer terme, el 22 de setembre de 1977 després d'haver complit vint-i-tres anys i vint-i-tres dies de pena, "la Pastora" queda en llibertat.

El 25 de març de 1980, a partir dels diversos informes cedits per les autoritats militars, el Jutjat de Districte de Sant Mateu insta el Jutjat de Pau de Vallibona a redactar una inscripció marginal per la qual, on consten les paraules "hembra", "niña" i "nieta", es canvien pels mots masculins "varón", "niño" i "nieto", i Florencio Pla Meseguer en comptes de Teresa Pla Meseguer.

Per acabar, després d'una vida tan convulsa i plena de contratemps, Florencio pot gaudir de la seua autèntica identitat i de la tranquil·litat amb la que viu juntament amb el funcionari Marino Vinuesa a Marines. A l'agost de 1978 visitaria el seu poble natal, Vallibona, que afirmaria trobar molt canviat i causant gran revolt al poble:

"Natros estàvem aquí a la cooperativa i va entrar i estava ma mare. Va preguntar si tenia espartanyes de goma (avarques) i ma mare li va dir que no, al que ell va respondre que a casa fulano tampoc i allí tampoc. És a dir, deia els malnoms i ma mare va pensar que devia ser d'aquí. Ell va dir que era 'La Pastora' i ma mare va dir 'Sí i jo Rita la Cantaora'. L'home li ensenya el DNI i ho ficava, clar de veure-la amb pèl llarg de dona a veure-la amb vestit d'home i bigot... després va entrar mon pare i la

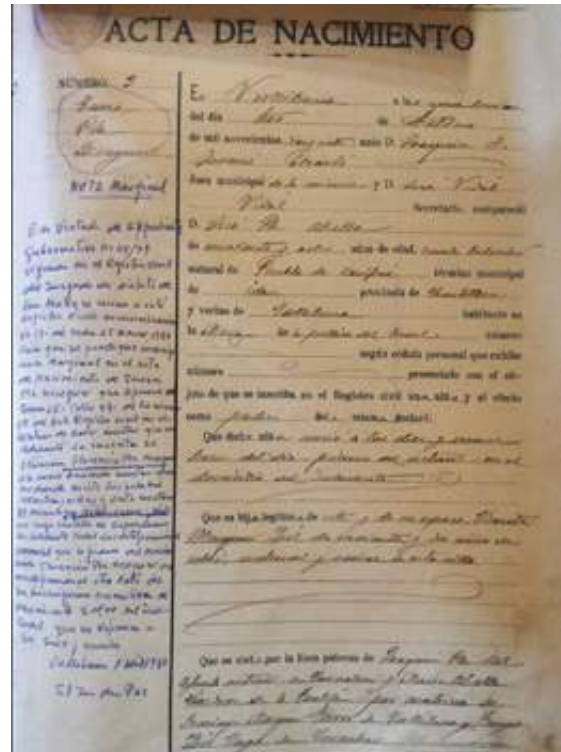
mateixa història i a continuació a casa el Garxo (bar del poble). L'amo del mas del Garxo no s'ho creia perquè havia estat de pastor al mas d'ella. Florencio va dir: ara te contaré una anècdota que has de recordar, tu i la dona pujàveu de sant Domingo de festa i en passar pel maset de l'Hostal que hi ha una creu, la teua dona te va dir: 'dóna'm els diners que a una dona no la registren mai com a un home, amb els maquis que hi ha per aquí mos fotran los diners i mos quedarem sense paga'. Doncs jo estava dins de la mata quan passàveu pel costat i t'hagués pogut agafar els diners amb la mà, però en conèixer que éreu vatros vaig passar i no vaig dir res."

Gent de tots els masos i de totes les cases vindrien a veure el mític guerriller maqui, gent que pràcticament no el coneixia, ja que quan va marxar del poble era una xiqueta. Florencio visitaria Vallibona una vegada més el 2002 per tal d'obtenir un certificat que li permetria accedir a una pensió o indemnització. Finalment moriria tranquil·lament a la casa del seu protector i per causes naturals l'1 de gener de 2004 i va ser enterrat al cementiri de València.

4.2.5 "La Pastora": vida i mite

La vida i accions de "la Pastora" han anat carregades de cert misticisme fins a crear un veritable personatge mític en les nostres terres i especialment en el seu poble natal, Vallibona i els seus voltants. Aquest caràcter mític ha estat encoratjat pel desconeixement real del personatge, que fins i tot avui dia s'intenta combatre.

"La Pastora" es podria catalogar com una víctima del sistema i de la societat, que va néixer en el moment i el lloc inadequat, amb una malformació que avui podria ser solucionada fàcilment però que "en una societat

Acta de naixement de Florencio Pla Meseguer en la qual es pot observar la nota marginal a la part esquerra. Font: Pep Donate

amb manca de sanitat i d'educació i, per tant, és molt elevada la ignorància", aquesta situació es va traduir en molts problemes socials i es tracta per tant "d'un supervivent a l'horror que patia el seu entorn"⁵⁵. Això s'entén pel fet que la malformació no era el seu únic problema, sinó que van ser una sèrie de factors els que van complicar i dificultar la lluita de Florencio, com el fet d'haver

55. Entrevista a Juanjo Vegué, historiador i president de l'Associació Amics de Florencio Pla Meseguer, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat e.

estat registrada com a dona, la mort del seu pare o la mala relació amb alguns dels seus veïns dintre del marc de la postguerra espanyola. A més, la humiliació que va rebre per part del tinent Mangas causa en Florencio una set de revenja i el fet d'haver tingut contacte amb el maquis durant la seua estada al mas de La Pastora i els episodis ocorreguts al Cabanil el fan entrar a la guerrilla davant la temor a ser detingut. Per tant, trobem “la Pastora” com una víctima del sistema repressiu creat per Pizarro, però a diferència de tots els altres homes que es van “tirar al monte”, Florencio se sent a gust per primera vegada, acceptat per un grup d'homes entre els quals es pot comportar per primera vegada amb naturalitat, com un home, i dels quals aprèn política i a llegir.

En el moment de la seua detenció, trobem un guerriller que havia aconseguit sobreviure al sistema repressiu i a la vida a la guerrilla, però conegut per la opinió pública espanyola per la seua imatge irreal i distorsionada que van portar a la criminalització d'aquest personatge. Així, en la mort de “Francisco” a Reguers trobem que José María García Langelaa escriu: “...una mujer de entrañas de pedernal con una siniestra historia de crímenes”⁵⁶ o al 1960 quan Enrique Rubio⁵⁷ escriu: “Esta es la única fotografía que existe de La Pastora, la cruel mujer que durante seis años sembró el crimen y el terror desde Sierra de Caro” o “...ocultando con una tarjeta un lado de la cara, sucesivamente, en sentido vertical, hay una perfecta diferenciación entre los rasgos de ambos sexos”⁵⁸.

56. Diario Español, Tarragona, 4 d'agost de 1954. Pàg. 4

57. Enrique Rubio va ser un periodista espanyol especialitzat en temes de successos. Durant la seva trajectòria, va fer carrera tant en televisió, com en ràdio, com en mitjans escrits, essent impulsor de publicacions com El Caso o ¿Por qué?. Tot i tindre certa fama, en alguns articles com els referents a “la Pastora” en destaca el sensacionalisme. Per a més informació sobre Rubio, consultar l'entrevista a Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

58. Setmanari Por qué, núm. 5. Barcelona.

Així, en els successus judicis es troba acusat d'una sèrie d'assassinats que ell no ha comés i que l'agafen per sorpresa, ja que creu que no ha matat ningú directament. A Florencio se l'acusa de tots aquells crims que han estat sense resoldre i esdevé per tant un cap de turc, així és acusat a part de participar en diferents assalts, de 27 morts succeïdes des dels inicis de la guerrilla, com la mort de l'alcalde de Mosquerola al 1945 o la de l'ermità de Vallibona, quan ell realment no es va “tirar al monte” fins al 1949. Fins i tot se l'acusa de causar avortaments en diverses embarassades com a conseqüència dels seus assalts quan ella realment es quedava sempre a la porta. Una prova de la seua innocència en els crims dels quals està imputat és el que va succeir al mas del Catre, quan s'escapa un xiquet de dins del mas mentre estava “la Pastora” a la porta, en comptes de disparar-li corre darrere d'ell sense enxampar-lo. El xiquet acaba donant part a la Guàrdia Civil, fet que posant en perill la integritat de “la Pastora” i la de “Francisco”. Una altra prova és el testimoni del funcionari que després l'acolliria, Marino, quan se li pregunta per què es va fixar en Florencio quan hi havia 2000 interns més, contesta:

“Cuando yo leí lo de los veintinueve asesinatos, me eché las manos a la cabeza. ¿Cómo es posible que pueda disimular de esta forma? Pensé. Con veintinueve asesinatos había de ser un depravado o un loco. Así que comencé a estudiarlo. Y lo estudié por espacio de unos seis meses. Hasta en la forma de dormir, por si tenía sueños agitados, o remordimientos de conciencia. Lo que descubrí en él, es que se trataba de un introvertido, era un bonachón. Pero ¿cómo es posible que este hombre haya podido cometer veintinueve asesinatos?”⁵⁹

59. Testimoni de Marino Vinuesa Hoyos. Font: Calvo, 2009, op. cit.

Per tant, trobem una persona que durant la major part de la seua vida va haver d'enfrontar-se a multitud de problemes, sortint-ne victoriós a tots fins i tot quan les condicions eren les més adverses possibles. Per això, avui dia s'ha de fer justícia al seu personatge i recordar-lo pel que realment era: “un supervivent que mai tingué cap mala fe, que va haver d'enfrontar-se als diferents obstacles que se li posaren per davant: aquest fou l'únic atac que, segons la meua opinió, va efectuar: el de respondre a tot el que li plantejava el seu voltant amb pacifisme i ganes de viure”⁶⁰.

---

60. Entrevista a Juanjo Vegué, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat e.

5. IMPACTE DE LA PRESÈNCIA DEL MAQUIS EN LA POBLACIÓ

La presència del maquis, però també de les forces repressives, va tindre un impacte molt gran en tota la població rural que es va veure afectada per aquest fenomen. Bàsicament, la seua estada es va traduir en problemes per aquests ciutadans que van veure com molts aspectes de la seua vida quotidiana van haver de canviar arran d'això. Així, durant els primers temps en els quals la repressió era molt dèbil, podem trobar algun avantatge en la seua presència, però una vegada el dispositiu contra-subversiu es va ficar en marxa, tot van ser desgràcies.

5.1 Conseqüències socials i demogràfiques

La població de la zona dels Ports es caracteritzava, com totes les altres societats rurals, per la seua forta solidaritat. Això es donava a causa de l'aïllament vers els altres pobles, especialment les grans ciutats, i que les relacions amb aquestes es limitessin a enllaços comercials o a causa dels serveis dels quals aquestes disposaven. Així, en aquests pobles es coneixien tots i les

relacions amb els altres nuclis dels voltants, fora de les naturals picabaralles entre ells, solien ser de cordialitat. Tot això creava un clima de germanor i ajuda mútua.

Aquesta solidaritat va ser present també en el món maqui: les partides del sector 23 solien estar formades per gent autòctona i amb vincles amb molts pobles. Això va permetre a l'inici la creació de molts punts de suport, disposats a impulsar el somni d'esquerres i ajudar els seus veïns, moltes vegades amb l'encobriment de les accions. Aquest fet és present en diferents testimonis; així unes senyores em contaven: “Una vegada als corrals hi havia dos maquis i una dona li va dir que allí hi havia dos xics que eren de Rossell, i l'altra li va contestar: ‘Pos ja està bé’, i se'n van anar”. Per la seua part, Alejandro em va contar alguns dels seus contactes mentre estava als masos:

“Jo no me vaig veure amenaçat i mira que vaig estar entre ells, l'única cosa que els deia era no foteu cap barbaritat al poble perquè mos mataran a tots, no perillareu vatros, perillarem tots los que estem aquí. Sempre van tindre coneixement i al poble no van fer res. Una nit a les festes majors li van dir: ‘Mira

com ballaves anit!', i vaig dir: 'On estàveu?', i va dir: 'al del Ferratxar de Llosa (dalt del quarter de la Benemèrita), dalt a les roques'⁶¹.

Finalment, molts eren alhora conscients del perill que suposava tindre contactes amb el maquis: "Una vegada vaig sentir com un carboner que tenia la barraqueta a dos-cents metres del mas li contava al meu padrastrre que allí venien uns homes i xarraven i feien *cigarros* i tot això, i el meu padrastrre li va dir que anés en compte que aquells homes de cosa bona no li'n podien portar cap"⁶².

Tots aquests contactes es van convertir ràpidament en problemes quan Pizarro va prendre les regnes del joc. Va ser a partir d'aquell moment quan la presència de la Guàrdia Civil va esdevenir un símbol de terror. La intensa repressió i el gran nombre de detinguts van fer que la població visques en un clima tens i alhora perillós: "Te donava temor perquè clar, vivíem al poble i justament al costat de la Guàrdia Civil i tant de moviment de guàrdies...". Aquestes detencions van fer que molts dels caps de família passessin per la presó durant aquest període, i això va causar el trencament de l'estructura familiar. La cadena de treball va ser interrompuda i va fer que la resta de familiars haguessin d'absorbir el buit causat per aquesta detenció: "ens vam quedar jo, la mare⁶³ i ma germana. Ma mare se'n cuidava dels horts i de la terra i ma germana era modista i guanyava un dineret, però jo, que tenia dotze o tretze anys, havia de

61. Testimoni d'Alejandro Segura, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

62. Testimoni de Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

63. En aquest moment, la dona va cobrar molt de protagonisme pel fet d'haver de portar la família, però també eren més bones com a enllaços. Això es deu al fet que elles passaven més desapercebudes davant les forces de seguretat ja que suposadament estaven subordinades al poder de l'home.

treballar i guanyar-me el menjar i em van ficar de pas-toret al mas de Jovani"⁶⁴. Una vegada havien quedat en llibertat, el fet d'haver estat detinguts podia causar la marginació dins del poble, sobretot per part de les forces i dels simpatitzants franquistes.

Tot i això, la relació amb la Guàrdia Civil no era completament dolenta, sobretot amb el pas del temps, era un cos que era millor tindre de cara. El fet que molts guàrdies fossin joves sense contactes ni família en el lloc de destinació va fer que s'arribessin a casar amb la gent del poble. Així, un guàrdia civil que es deia "Barbero" es va casar amb una de les filles del mas de la Clapissa. Un fet curiós és la detenció de "Punta", veí de Vallibona. Aquest, tal com em conta un dels entrevistats, va ser detingut per les forces destacades al poble i se'l van endur a Morella dalt d'un camió i sense manilles, després de passar la tarda a la presó i demostrar-se que havia sigut un error, va ser posat en llibertat i després de sopar amb els propis guàrdies van tornar cap al poble.

No obstant, com remarca Raül González el mètode usat per la Guàrdia Civil va crear alhora més guerrillers:

"La duresa i arbitrietat de la repressió, amb morts irregulars, tortures i presó, va generar que molts masovers, amb (mínim) contacte amb els guerrillers decidiren incorporar-se a la guerrilla per evitar caure en mans de la Guàrdia Civil. Per això, les operacions repressives o les detencions solien generar incorporacions, en algun moment, massives."

Molts guerrillers, com és el cas dels vallibonencs José Manuel Pla Miró, Domingo Vives o Dionisio Pla

64. Testimoni d'Alejandro Segura, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat a. Tot i que el seu pare va ser detingut immediatament després de la guerra, la situació va ser la mateixa.

Querol, davant la persecució de la Benemèrita es van unir a la guerrilla sota la promesa de que fossin evacuats a França. Així com em contava Fidel: “Una xica i dos fills que vivien al costat de casa ma padrina van desaparèixer i després vam saber que havien marxat a França en uns camions de transport que des de Vinaròs entre la càrrega feien una espècie de caixons per transportar gent d'aquí a França, on se van retrobar amb l'home que s'havia *tirat al monte*.”

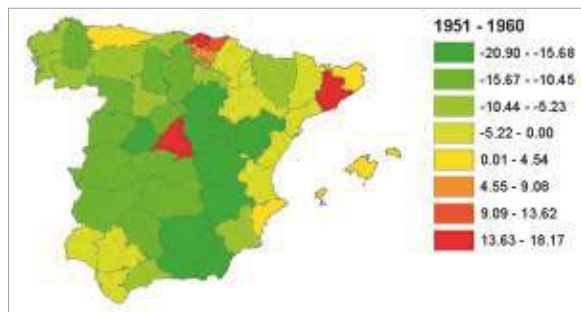
Eel fenomen maquis va anar acompanyat del despoblament del poble de Vallibona i dels Ports en general. En l'època franquista, es va viure un èxode rural sense precedents; així, gran part de la població que vivia a les zones rurals es va moure a la ciutat. Mentre Madrid i Barcelona guanyaren 2.800.000 i 2.400.000 habitants respectivament, les comunitats autònomes d'interior i dedicades al sector primari van perdre gran part de la seua població.

Les causes d'aquest gran moviment de població es deuen a diversos factors: primerament la falta de treball al sector agrícola i el desenvolupament tècnic de l'agricultura, la mecanització, que redueix el nombre de treballadors necessaris i porta a l'emigració. L'escassetat de serveis i la

intenció de buscar una vida millor a la ciutat fa que moltes persones decideixin marxar.

A Espanya, l'èxode rural es va intensificar amb l'establiment de la dictadura franquista però sobretot amb el Pla d'Estabilització Econòmica de 1959. En un context econòmic desastrós, aquesta política va permetre l'abaratiment de l'energia i una mecanització dels processos de producció. La gran oferta de treballadors sobrepassava la capacitat del desenvolupament a les zones industrials per absorbir-la, mentre que, a les ciutats, el creixement industrial continuava creant dèficits de treballadors.

Davant aquesta situació, la majoria d'emigrants eren gent jove tant homes com dones, que buscaven treball i una vida millor, mentre que la gent gran es quedava al poble. Tot això va produir un descens brutal en la població dels nuclis rurals i alhora un envelliment d'aquesta. Un exemple molt il·lustratiu és el del propi poble de Vallibona, on actualment només hi viuen dos persones menors de 18 anys en una població de 81 persones, on abans de la guerra vivien 1.282 persones.

Saldos migratoris per cada 1000 habitants per província entre 1951-1960. Font: despoblacionaragon.nl

Densitat de població a Espanya el 1950. Font: Viquipèdia

Variació del cens en la població de Vallibona des del 1900 fins al 1970. Font: INE

A Vallibona aquest èxode es va veure afectat i accelerat per la presència del maquis. Amb l'inici de la repressió maqui la vida al bosc es va fer insuportable degut a la sèrie de mesures aplicades per les forces de seguretat. Així, la possibilitat de que t'apareguessin els maquis o la Guàrdia Civil va posar en perill la vida als masos, com és el cas de Vicenta Llopis, que en una època on ja hi havia hagut detinguts a Vallibona i després de rebre la doble visita dels maquis, va decidir deixar el mas i anar a viure al poble. Altres que no ho van fer a temps, com el del mas de les Ferreres, van ser detinguts. Després, la decisió d'evacuar a la masoveria i obligar-los a passar la nit al poble i fins i tot a baixar el ramat, va causar un increment de la població als nuclis urbans. Però davant l'allargament d'aquesta situació, molts masovers van haver de traslladar la seua residència, i fins i tot la rabera, a nuclis de població més grans com La Sénia o a haver de deixar banda aquesta pràctica, ja que resultava insostenible, i emigrar a les ciutats en cerca de feina i una nova vida.

A més, la necessitat d'obtenir diners va fer que molts masovers malvenguessin o simplement abandonessin les seues masades i s'acabés així amb l'estructura social del poble tal i com havia funcionat durant tants d'anys.

Tota aquesta situació es reflexa en les dades del cens:

Anys	Població	Variació població(%)
1900	1708	
1910	1702	-0,35
1920	1418	-16,69
1930	1282	-9,59
1940	1202	-6,24
1950	1061	-11,73
1960	811	-23,56
1970	386	-52,40

La taula i el gràfic lineal mostren les dades del cens del poble de Vallibona recollides per l'INE (Institut Nacional d'Estadística) i la variació que es produeix en la població en el període que va des del 1900 fins al 1970. Com es pot veure, es produeix un decreixement de la població des de principi de segle, que no s'aturarà fins avui dia amb 81 persones censades. Alhora, a la taula es mostra el percentatge de variació en funció de l'any anterior, és a dir, entre 1900 i 1910 es perden sis habitants i per tant el 0,35% de la població. La disminució dels habitants correspon a factors de diversa índole que es van produir a la vila durant el període en qüestió. Les dades que ens interessen a nosaltres són les que comprenen les dècades dels cinquanta, seixanta i setanta.

La segona meitat dels anys 40 correspon al punt àlgid del moviment maqui i a la seua repressió, fet que es tradueix en un increment en la pèrdua de població, que es veu reflectit a les dades del 1950. De les 1202 persones que vivien al poble el 1940 es passa a les 1061 de 1950, cosa que suposa 141 habitants menys i una disminució percentual del 11,73%, quasi el doble que la dècada anterior.

El moviment maqui també va ser el causant principal de la pèrdua de població en la dècada dels 50, dades que surten reflectides al cens de 1960. És en aquest període quan es podrien veure amb més claredat els efectes de la repressió, com l'evacuada, que va portar moltes persones a abandonar el poble. Així, 250 persones deixen la vila, fet que suposa una pèrdua del 23,56% de la població.

Finalment les dades de 1970 mostrarien els canvis demogràfics de la dècada dels seixanta, en la qual el maquis ja no hi repercuteix però que tot i ser una època de creixement de la població en general, amb el baby boom, no es veuen els efectes d'aquest increment en el nombre d'habitants. Per contra, sí que es veuen els efectes del Pla d'Estabilització, que tot i implantar-se el 1959, va tindre els seus efectes en els 60. Això és tradueix en una pèrdua de població de 425 persones, és a dir, el 52,40% de la població.

Com es pot veure, tot i que no són dades concloents, sí que donen una idea de l'efecte de la guerrilla en la demografia de Vallibona, amb un increment en la pèrdua de població.

La següent taula mostra la variació de la població entre 1938 i 1955. Així, s'analitza la població de dret, és a dir, l'empadronada en un determinat lloc i que per tant exerceix allí els seus drets civils com ara el vot. Però la ubicació real d'una persona pot ser una altra quan es realitza aquest recompte i es parla llavors de població de fet i compta a totes les persones que hi ha al nucli, independentment de si estan empadronades o no al lloc en que es troben. Per això normalment les dues poblacions no coincideixen. Les altres variables mostren la variació en la població de fet i de dret en un mateix any i finalment l'última columna reflexa la variació percentual en la població de fet en funció de l'any anterior.

	Total		Variació població de fet i de dret	Variació població (%)
	Població de dret	Població de fet		
1955	1059	938	-121	-6,57
1954	1103	1004	-99	-2,33
1953	1099	1028	-71	-1,72
1952	1082	1046	-36	-1,13
1951	1130	1058	-72	-0,28
1950	1133	1061	-72	-8,61
1949	1209	1161	-48	-0,51
1948	1215	1167	-48	-0,43
1947	1220	1172	-48	
1946			0	
1945	1233	1187	-46	-1,49
1944	1313	1205	-108	-0,08
1943	1314	1206	-108	0,17
1942	1312	1204	-108	0,00
1941	1315	1204	-111	-7,46
1940	1312	1301	-11	5,00
1939	1385	1239	-146	5,00
1938	1318	1180	-138	

65.

La taula analitza la població des de 1938, en plena guerra civil fins al 1955 quan feia tres anys que s'havia produït l'última evacuació dels guerrillers maquis i teòricament havia acabat la repressió. En aquests anys la població va perdre 259 persones empadronades, el que suposa el 19,65% dels habitants. Pel que fa a la població de fet, 242 persones deixen el poble, el que suposa una pèrdua del 20,50%.

65. Per a més informació sobre la població de Vallibona consultar annex.

Com es pot apreciar, la població de fet és sempre inferior a la de dret, fet que evidencia la pèrdua de població. Així, només en tres anys es produeix un creixement de la població en funció de l'any anterior, el 1939 i el 1940, que es podria relacionar amb la tornada de combatents de la guerra i alhora amb un creixement de la natalitat, ja que cal recordar que el 1939 es produeixen les detencions dels 37 caps de família que foren jutjats i empresonats pels tribunals franquistes. Tot i això, en aquests anys es produeix un increment de la població de fet del 5%, igual que l'any 1943, quan la població creix un 0,17%. Cal remarcar que en la resta d'anys es produeix una pèrdua de població constant tot i que de diferent magnitud. L'any 1941 es produeix un decreixement en el nombre d'habitants del 7,46%; és curiós que mentre la població de dret creix respecte la de l'any anterior, la de fet es redueix vora 100 persones.

Els següents nou anys, fins a 1949, i exceptuant el 1946, del qual no hi ha dades, hi ha una pèrdua de població mínima, tot i que la diferència entre població de dret i fet continua essent bastant gran. Tot i aquest període d'estabilitat demogràfica, entre 1945 i 1949 els maquis tenen una gran repercussió. Tot i això, aquest fenomen no es constata en les dades, ja que com s'ha dit, els moviments van ser pràcticament entre els masos i el nucli urbà amb l'evacuada. Al 1950 es produeix una pèrdua de població important, del 8,61%, el que suposa que 100 persones deixen el poble. Durant els anys següents, els residents de Vallibona continuen baixant a ritmes majors, perdent un 1,13% de la població el 1951 (any de l'última evacuació de maquis) fins un 6,57% el 1955.

Realment, costa d'apreciar la influència directa del maquis en els canvis de la població en espais tan curts de temps. Vertaderament les variacions es perceben amb les dades de cens, quan es parla de períodes de 10 anys i en funció d'altres dècades.

Durant la realització del treball de camp em vaig adonar de l'important trauma generacional present en la població. Un gran silenci envolta el tema dels maquis. Jo coneixia el trauma causat per la guerra civil, present també en tots els combatents de qualsevol conflicte bèl·lic, però a Vallibona, on com s'ha dit la guerra es va viure de relativament lluny, el trauma gira al voltant de la guerrilla. L'espectacular repressió duta a terme per les forces del règim va tindre un efecte molt negatiu en la població: el gran nombre de detencions, les tortures i els abusos, el perill al que estaven sotmesos, la temor a la contrapartida i als propis maquis va fer que la població quedés molt afectada. Però aquest efecte no es va produir només en els que van ser víctimes directes del conflicte sinó que es va estendre entre els veïns i les generacions següents. Així, 65 anys després de la fi de la guerrilla i 42 de l'acabament del règim franquista, moltes persones es neguen a parlar. El curiós és que moltes són persones que quan va ocórrer això eren molt menudes i bàsicament el que saben és a partir de qui els ho ha contat; d'altres sí que ho van viure directament i es pot comprendre el seu silenci, però fins i tot aquelles persones que veus valentes i poderoses quan els preguntes sobre el maquis s'afonen, s'autosilencien, al·leguen que fa molt temps, que no recorden res, que són massa vells o fins i tot que no saben res, en un intent de no reobrir aquelles ferides que s'han transmès de generació en generació i que intenten acabar de cicatritzar.

Un dia, a la plaça del poble, vaig anar a preguntar a un grup de senyores que estaven parlant en un banc, a veure quin tipus d'informació tenien, i es van negar a parlar, no sabien res, havien viscut tota la vida al poble, algunes sabien per altres persones que havien tingut contactes, però en aquell moment no recordaven res. Frustrat, em vaig haver de resignar i buscar altres testimonis. D'altres, veies que sabien però el "no sé res" sortia automàticament com les taules de multiplicar,

però notaves que per dins sentien ganes de contar-te la veritat i, amb petites preguntes que acabaven portant allí on volies tu, t'anaven responent. Finalment, en un intent de disculpar-se, em remetien sempre a les mateixes persones, Alejandro i Fidel, que ja fora per ideals o per valentia, s'havien convertit en els únics portaveus d'aquest període en el qual Franco va fer bé la feina.

El tabú continuarà per molts anys i probablement quan es comenci a aclarir serà massa tard, Fidel es quedarà sense poder escriure el llibre que vol fer sobre les vivències de la població durant aquest temps i amb les ganes de poder netejar el nom del veí de Vallibona que va ser acusat d'haver matat a un xiquet per Enrique Rubio ⁶⁶. De moment haurà d'esperar.

5.2 Conseqüències polítiques

Durant la Segona República i abans de la guerra, Vallibona estava governada per Esquerra Republicana i evidentment, això posteriorment va portar problemes. Un fet curiós és que els dos bàndols, franquistes i republicans, es reunien en dos llocs separats per pocs metres de distància, els primers ho feien a l'antiga cooperativa i els últims al Planet⁶⁷.

La major part dels vallibonencs coincideixen en que la postguerra va ser extremadament pitjor que la guerra. Això es deu a que el front bèl·lic va passar per les

66. Un xiquet va ser assassinat per un home i aquest va intentar fer parèixer que havia sigut un suïcidi. Enrique Rubio a "El Caso" va agafar una foto a l'atzar d'un veí del poble i el va acusar d'haver perpetrat el "horroroso crimen de Vallibona". Encara avui, no s'ha pogut netejar el nom d'aquest home d'aquesta brutal acusació.

67. Al final d'aquest apartat hi ha un mapa amb diversos llocs d'interès del poble marcats per tal de facilitar la comprensió del text.

Foto de la cooperativa a Vallibona, avui dia l'alberg municipal. Font: Pep Donate

munyanes de Vallibona durant dos o tres dies, pel costat de la carretera que ara va del mar fins a Morella, mentre els soldats baixaven d'Aragó per dirigir-se a Vinaròs i partir en dos la zona republicana.

Només acabar la guerra, 37 persones⁶⁸ de Vallibona van ser detingudes per haver "comés" diversos delictes i van ser jutjats a Vinaròs el 30 de juny de 1939 pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques. Aquest tribunal servia per acusar el bàndol republicà d'haver

68. Font: Portal de Archivos Españoles, pàgina web gestionada pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esport que ofereix un accés lliure i gratuït, no només a l'investigador, sinó a qualsevol ciutadà interessat en accedir als documents amb imatges digitalitzades dels arxius espanyols.

desencadenat la guerra en haver-se oposat a l'Aixecament. El seu objectiu principal era que totes aquelles persones que haguessin format part del Front Popular o hi haguessin simpatitzat havien de reparar els danys morals i materials provocats per aquest comportament polític. Amb això, 37 caps de família, com el pare de Fidel Guimerà o d'Alejandro Segura, van haver d'abandonar les seues famílies. Van ser jutjats entre d'altres coses, segons indica a l'informe franquista, per "la profanación, destrucción (sic) y quema de Santa Iglesia, ordenadas por el comité constituido en aquel entonces". Així en la sentència de Francisco Jovaní, pare de Fidel Guimerà, 2n tinent d'alcalde, secretari general d'UGT i secretari d'ER, acusat de "izquierdista destacado de carácter moderado", és condemnat a 30 anys de presó: "FRANCISCO JOVANÍ SEGURA Y OTROS en concepto de Autores de un delito de adhesión a la rebelión, (se le condena) a la pena de TREINTA AÑOS DE RECLUSIÓN PERPETUA y de interdicción civil e inhabilitación absoluta durante el tiempo de la condena"⁶⁹. Finalment, va complir 8 anys de presó en diversos penals i va haver de participar a les obres dels pantans de Barbastro i Santoña.

Aquestes reclusions van complicar molt la vida a les famílies afectades, però també va fer que durant l'època maqui fossin previnguts i no se'n volguessin saber res del moviment:

"Estàvem preparats per a sopar amb les portes obertes perquè feia molta calor i el gos se'n va anar corrent de cara al carrer lladrant i el meu padastre va anar a tancar els llums i les portes. Com els havia espantat el gos, van tardar un temps a arribar i colpejar la porta. Ell, no va contestar-los però com

picaven fort va preguntar: 'Qui va?' I van dir: 'Obrigue la porta, que no saben qui va?' I el meu padastre, que estava escarmentat de tot, no es va voler moure les mans i va contestar: 'Jo no obro a ningú, no vull saber res ni d'uns ni dels altres, si volen entrar tiren la porta'. Van callar i ell mirava per la finestra i va veure com 7 o 8 bultos marxaven. En son demà va vindre al poble, va denunciar els fets i ja no ens van molestar més, i no vam saber si eren contrapartida, a veure com responíem, o eren maquis."

Foto de la sentència del pare de Fidel Guimerà.
Font: Fidel Guimerà

69. A la pàgina següent podrà trobar una imatge de la sentència d'on s'extrau la informació exposada.

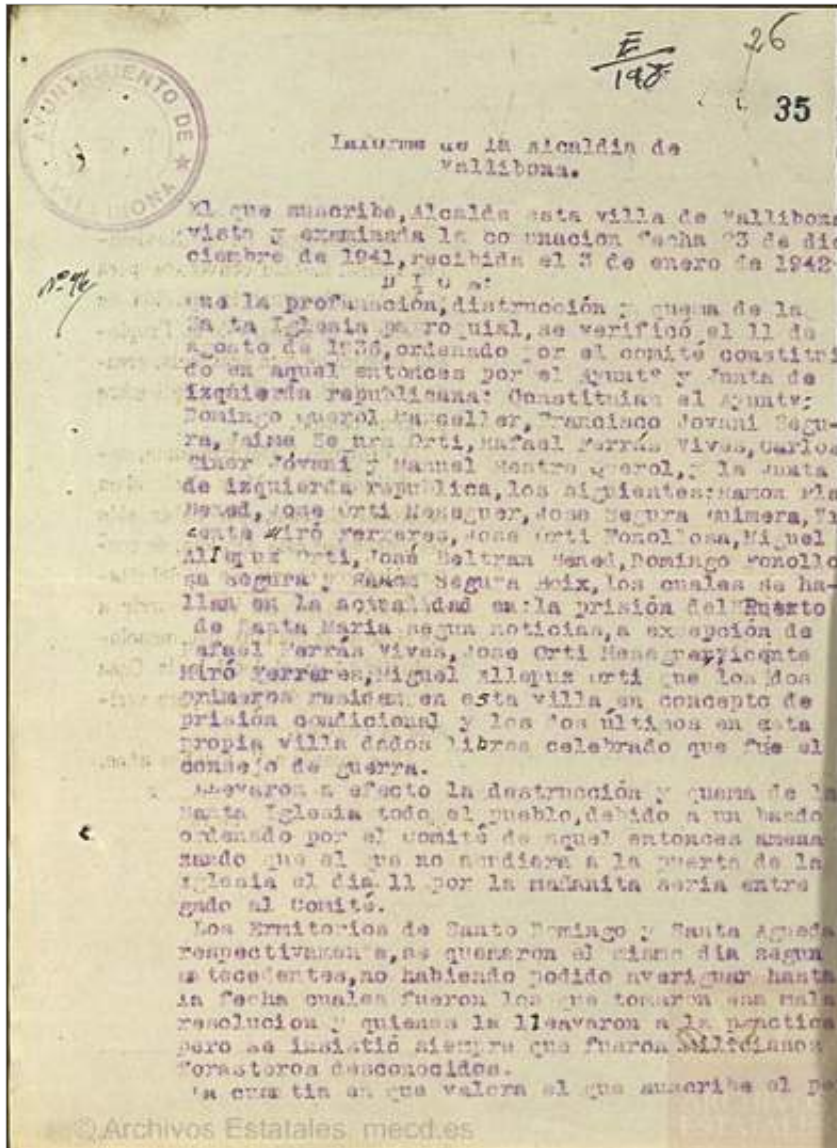

Foto sentència a diversos vallibonencs jutjats pel tribunal de Responsabilitats Polítiques.
Font: Portal de Archivos Españoles

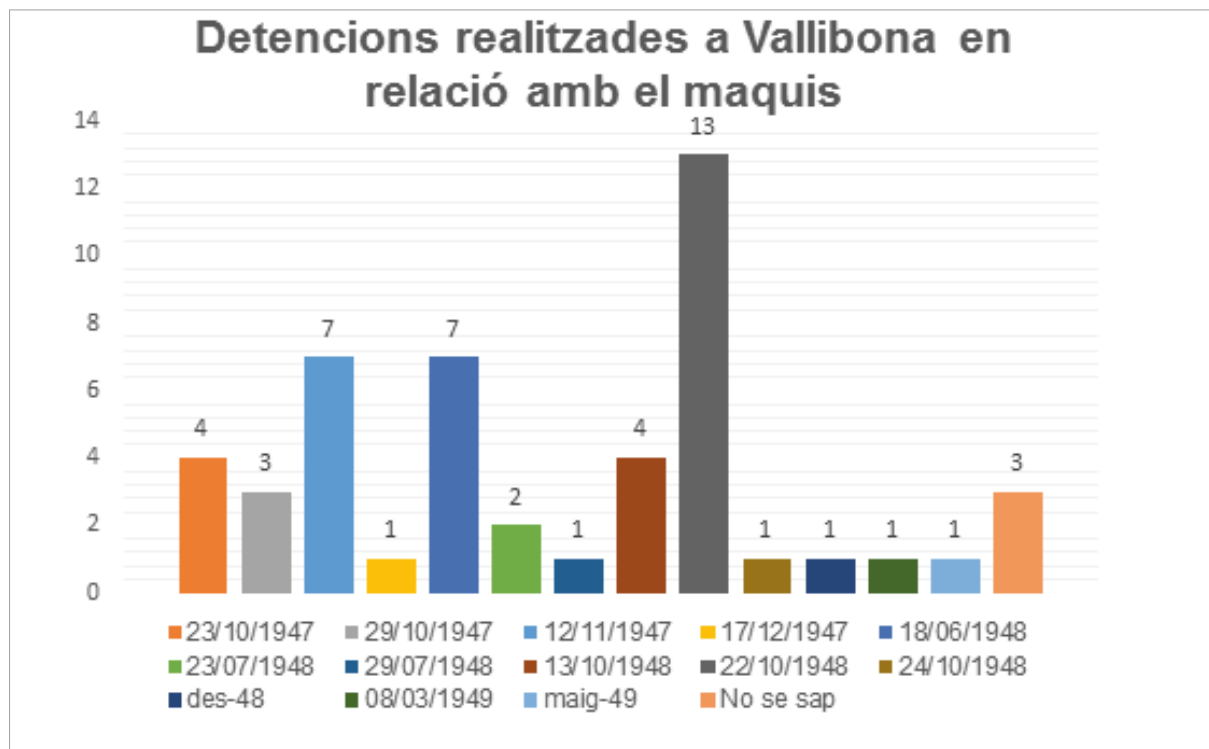
Tot i això, aquests no van ser els únics detinguts a Vallibona, després de la guerra, 49 persones⁷⁰ més serien detingudes acusades de col·laborar amb la guerrilla. Aquestes detencions es van produir generalment en diverses batudes entre els anys 1947, 1948 i 1949, en els quals es van arrestar 15, 29 i 2 persones respectivament⁷¹.

Data de detenció	Nom	Cognoms	Data de detenció	Nom	Cognoms
23/10/1947	José	Martí Adell	13/10/1948	Antonio	Allepuz Guimerà
23/10/1947	José	Pitarch Querol	13/10/1948	José	Allepuz Mestre
23/10/1947	Vicente	Pitarch Querol	13/10/1948	Carmen	Allepuz Mestre
23/10/1947	Vicente	Pla Gamundi	13/10/1948	José	Ferreres Segura
29/10/1947	Francisco	Centelles Gascón	22/10/1948	José	Bonet Barreda
29/10/1947	Miguel	Ibáñez Fenollosa	22/10/1948	Ramón	Ferreres Querol
29/10/1947	Francisco	Meseguer Vives	22/10/1948	Manuel	Fonollosa Guimerà
12/11/1947	Antonio	Allepuz Guimerà	22/10/1948	Juan	Guimerà Meseguer
12/11/1947	José	Bonet Barreda	22/10/1948	Joaquín	Guimerà Meseguer
12/11/1947	Francisco	Guimerà Meseguer	22/10/1948	Manuel	Martí Martí
12/11/1947	Juan	Guimerà Meseguer	22/10/1948	José	Meseguer Miró
12/11/1947	José	Ortiz Meseguer	22/10/1948	Juan	Meseguer Segura
12/11/1947	José	Segura Guimerà	22/10/1948	Marcelino	Miró Bel
12/11/1947	José	Ulldemolins Segura	22/10/1948	Vicente	Miró Guimerà
17/12/1947	Antonio	Blasco Sebastià	22/10/1948	José	Sebastià Sebastià
18/6/1948	Emilio	Querol Pla	22/10/1948	José	Segura Guimerà
18/6/1948	José	Meseguer Ferrer	22/10/1948	José	Ulldemolins Segura
18/6/1948	José	Mestre Guimerà	24/10/1948	Manuel	Segura Querol
18/6/1948	Ramón	Mestre Guimerà	des-48	Ramón	Querol Meseguer
18/6/1948	Juan	Ortí Meseguer	8/3/1949	Tomás	Meseguer Segura
18/6/1948	Vicente	Pla Gamundi	maig-49	Domingo	Beltrán Calasanz
18/6/1948	Juan	Sebastià Puig		José	Ortí Meseguer
23/7/1948	Margarita	Pla Miró		Francisca	Pla Miró
23/7/1948	Ramón	Pla Salom		Pedro	Pla Salom
29/7/1948	Antonio	Blasco Sebastia			

70. Sánchez, 2003, op. cit.

71. Per a més informació sobre les detencions com la data quan es va produir o la identitat dels arrestats, consultar annex II.

Detencions realitzades a Vallibona en relació amb el maquis. Font: Sánchez Cervelló

Com es pot veure, les detencions es produeixen a partir de l'inici de l'activitat de Pizarro i moltes són múltiples. Així, el major nombre d'arrests es va produir el 22 d'octubre de 1948 quan 13 persones van passar a disposició policial. Al novembre de 1947 i al juny de 1948 també es van efectuar múltiples detencions de diversos ciutadans. Finalment trobem detencions de quatre, tres, dos i una persones durant els anys mencionats.

La següent taula fa referència al nombre de detencions en funció dels mesos i dels anys. Així, es pot observar que el major nombre de detencions es van produir l'any

1948, en els mesos de juny (7), juliol (3) i octubre (18). El segon any amb més detencions va ser el 1947, i es van concentrar en els últims mesos de l'any, amb 7 arrests a l'octubre, igual que al mes següent i un al desembre. Finalment, el 1949 es produeixen només dos detencions, una al març i l'altra a l'abril.

	1947	1948	1949
Gener	0	0	0
Febrer	0	0	0
Març	0	0	1
Abril	0	0	0
Maig	0	0	1
Juny	0	7	0
Juliol	0	3	0
Agost	0	0	0
Setembre	0	0	0
Octubre	7	18	0
Novembre	7	0	0
Desembre	1	1	0
Total	15	29	2

Detencions efectuades a Vallibona durant el període maqui en funció dels mesos. Font: Sánchez Cervelló

	1947	1948	1949
Homes	15	27	2
Dones	0	2	0
Total	15	29	2

Detencions efectuades a Vallibona durant el període maqui en funció del sexe dels detinguts. Font: Sánchez Cervelló

D'aquestes detencions, 44 van ser d'homes⁷², fet que corrobora les declaracions de Fidel quan es referia a la detenció d'una part important dels caps de família de la població, que va comportar moltes dificultats en els problemàtics temps que es vivien. Així, comptant que cada família estigués formada per cinc membres, els arrestos haurien afectat al voltant de 230 persones del

72. Cal afegir que hi va haver tres detencions més, formant un total de 49, però d'aquestes se'n desconeix la data, tot i que sí que se sap que una era una dona i les altres dues corresponien al gènere masculí.

poble i, per tant, el 19% de la població, i van esdevenir també una conseqüència social.

Les detencions es van produir a partir de l'inici de la lluita contra el maquis. A Vallibona es va establir un petit quarter al mig del poble, actualment d'un particular. Segons Manuel Serret, abans el quarter estava a Vallivana, però amb la intensificació dels combats es va traslladar a Vallibona, que feia anys que no en tenia. Des d'aquí s'havia de repartir els serveis per tota la Tinença de Benifassà, fins a la construcció dels pertinents quarters a aquests pobles. Als anys 70, ja aniquilat el moviment, la caserna es va traslladar a la plaça del poble, i és actualment l'únic bar de la vila.

Antiga caserna de la Guàrdia Civil a Vallibona.
Font: Pep Donate

Principals llocs de la vila de Vallibona mencionats. Font: Google Maps

5.3 Conseqüències econòmiques

El maquis va tindre grans repercussions econòmiques en la societat rural de l'època. A la zona dels Ports, el municipi de Vallibona n'és un gran exemple. Aquest tenia una gran tradició carbonera, i aquest ofici era un dels tradicionals del poble.

Així grups d'homes es llançaven a diferents zones boscoses i es dedicaven a la tala d'arbres, generalment carrasca. Aquesta es col·locava en forma de bol invertit i es recobria amb pedres i terra, posteriorment es calava foc i la llenya s'anava consumint poc a poc, però sense arribar a una combustió completa, i se n'extreia el carbó vegetal. Finalment, aquest es transportava al poble en matxos i d'aquí es comercialitzava a les diferents regions d'Espanya.

La carboneria era un dels únics sectors productius que es combinava amb l'economia de subsistència que regia a la zona dels Ports. "El problema va vindre amb el petroli, que va fer baixar el preu del carbó, i després va vindre el gas butà i ja el va acabar de rematar", explica Alejandro Segura, carboner vallibonenc. L'arribada de noves fonts d'energia, unida a la perillositat del bosc en aquella època, va acabar amb aquest tradicional ofici.

Amb això, l'únic recurs per a la supervivència va continuar sent el cultiu de la terra i la ramaderia en el marc d'una economia d'auto-suficiència. Probablement aquest model econòmic és el més vell de tots, i a Vallibona va perdurar fins que el maquis i les autoritats franquistes ho van permetre. L'economia de subsistència es basa en l'autoconsum, és a dir, tot el que es produeix és consumit pels mateixos productors per tal de subsistir. Aquesta es basa en la combinació de diferents arts com serien l'agricultura, la ramaderia, la pesca, la recol·lecció i en general l'aprofitament al màxim de tots

els recursos naturals que es disposen. Amb això, els pocs excedents que hi ha són utilitzats per tal d'intercanviar-los o vendre'ls amb l'objectiu de satisfer aquelles necessitats no cobertes per la seua producció.

En el context de postguerra, probablement les societats rurals eren les que per primera vegada vivien en millors condicions, ja que eren capaces de produir el que necessitaven. A més, cal destacar que era l'època de l'estraperlo, durant la qual els preus estaven extremadament unflats i, en referència a això, Fidel Guimerà em va dir: "si allò s'hagués evitat (en referència al maquis), tots els masos de per aquí haguéssim sigut de lo més ric del món perquè era l'època de l'estraperlo i tot lo que produïem s'hagués venut molt bé i haguérem nadat en l'abundància". Aquest fet s'evidencia quan en el mercat negre de Barcelona, el pa havia augmentat un 647% el seu preu i les patates i l'oli sobre un 500%⁷³.

Tot i això, aquesta situació no es va poder arribar a donar mai. Amb l'arribada del maquis i en una societat rural on prima la solidaritat, els maquis van convertir ràpidament els masovers en els seus aliats. Aquests es van convertir en la seua font d'obtenció de menjar i de tot allò que necessitessin. Així, es va establir una situació de respecte i cooperació: en aquells temps el fenomen maqui disposava de capital suficient per poder pagar tot allò que compraven i sovint a un preu més alt per tal de garantir l'ajuda dels masovers. Aquests, ràpidament van veure el subministrament de queviures i de tot allò que necessitessin un mètode per aconseguir diners.

El problema va arribar quan la Guàrdia Civil va fixar els seu objectiu en aquells que ajudaven la guerrilla i que

---

73. Dades extretes del portal Barcelona en postguerra, de l'Ajuntament de Barcelona. Enllaç: <http://www.bcn.cat/bcnpostguerra/exposiciovirtual/es/6.3-miseria.html>

van ser marcats amb el nom de “enlace con Bandoleiros”. A més, els tres grups que es passejaven per les muntanyes havien de ser alimentats. Maquis, guàrdies civils i la contrapartida, passaven pels masos a agafar forces i els humils pagesos no podien fer més que ajudar-los en una època en la que ningú pagava, i resar posteriorment perquè la Guàrdia Civil no vingués a detenir-los o els maquis a matar-los per delators. En conseqüència, tots els punts de suport van anar caient ja sigui per les detencions o per l'emigració davant d'una situació insostenible.

Tots aquells que no van fugir de manera “voluntària” ho van haver de fer de manera forçada poc després. Les forces de l'ordre es van adonar que la pervivència del maquis depenia dels masovers, i si no n'hi havia no es podrien mantindre. Així, el 18 d'octubre de 1947 el Govern Civil de Castelló envia un comunicat en el qual es diu: “en determinadas zonas o comarcas de la periferia de esta provincia sean desalojadas total o parcialmente las masías en las mismas siempre que las circunstancias o características del problema lo exigieran”⁷⁴. Aquesta ordre, que inicialment només es referia a pobles al voltant de Castelló, es va estendre el dia 22 cap a quasi tots els pobles de la comarca dels Ports.

A Vallibona 102 masos van ser evacuats de cop⁷⁵. Això va crear un problema al propi nucli urbà pel que fa a l'allotjament d'aquestes persones, i es va haver d'habilitar la sala gran de la presó per a solucionar el problema. Aquest fet suposava un problema per als masovers, que cada dia havien d'anar i tornar del mas a

peu. Així, en un principi es van triar una sèrie de masos (L'Hostalàs, Mas d'En Bosch, La Clapisa, Mas de Boix i ermita de Sant Domènec), que servien com a punt de reunió: de matí els masovers podien anar-se'n quan volguessin però havien de tornar abans de la posta de sol. Posteriorment, es va acabar amb aquest mètode i tothom havia de baixar al poble i deixar les claus al quarter. Per acabar-ho de rematar, en un principi el ramat es quedava al mas, ja que els masovers preferien que els maquis els robessin algun animal abans que haver de baixar tota la rabera al poble. Però poc després la policia, en assabentar-se'n, va fer baixar els ramats al poble, fet que va dificultar molt la situació als ramaders, que no tenien on deixar-lo. “Com corral no en teníem, ficàvem una tela a banda i banda i el tancàvem però va durar dos o tres dies. Va agarrar un masover del mas de Michavila i saps on el va ficar? Al perxi de l'església, va posar dos teles i el va tancar allí i el capellà quan ho va veure tot ple de cagades va dir que el ramat allí no calia portar-lo”⁷⁶.

Baixar el ramat al poble costava molt a causa de la dispersos dels masos pel terme. Alguns se les van enginyar per portar tot el poc que poguessin, com és el cas de “la Pastora”:

“Como le obligaron a llevar las ovejas al pueblo tuvo la ocurrencia de llevarse solamente unas pocas a las que tuvo la precaución de colocarles unos collares con las esquilas y cencerros más ruidosas que tenía, de forma que parecía que el rebaño que entraba en el pueblo era mucho mayor. Dejando el resto de animales en el monte” ⁷⁷.

74. AHPCS. Govern Civil. Caixa 11245, carp. IA-1 Bis. Guàrdia Civil. Castelló de la Plana, 18 d'octubre de 1947. Citat per Sánchez, 2003, op. cit.

75. Calvo, 2009, op. cit.

76. Testimoni de Fidel Guimerà, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat c.

77. Calvo, 2009, op. cit.

Tot i això, els masovers no van poder suportar una guerrilla que s'allargava en el temps i no els permetia tornar a la seua vida quotidiana. L'evacuació dels masos es va perllongar fins a mitjans dels 50 i va destrossar l'economia de Vallibona i la dels pobles del costat, ja que es va acabar primerament amb els llocs de residència de centenars de persones però també amb els mètodes de subsistència. Aquest cúmulo de situacions va fer que moltes persones haguessin de fugir del poble i s'establissin a pobles i ciutats més grans, com La Sénia,

Vinaròs o Castelló, i ja no es recuperés aquest sistema de vida tradicional. Avui dia, la gran majoria de masos estan abandonats i en runes, i raons com les herències, el seu difícil accés o el capital que es necessita per restaurar-los i mantenir-los ha fet que des de llavors no s'hagin recuperat.

Fotografia que il·lustra l'abandonament dels masos, en aquest cas el mas de la Gatellera, d'on prové Fidel Guimerà.
Font: Ramon Segura i Manuel Serret.

6. EL MAQUIS EN L'ACTUALITAT

L'estudi i el reconeixement del paper del maquis en la història d'Espanya es podria dir que s'ha iniciat amb el segle XXI, quan comencen a sorgir associacions, obres històriques i es comença a introduir llum en aquest pou oblidat. No obstant això, encara hi ha molta feina per fer i les fonts orals comencen a desaparèixer.

A partir del 2000 es produeixen una sèrie de fets importants per a la història del maquis. D'una banda, el 26 d'abril del 2001 el Parlament de Catalunya aprova una moció amb la fi de restaurar la memòria històrica. La càmera va voler rehabilitar dos dels col·lectius més perseguits durant l'època franquista, el maquis i la maçoneria, i elogiar també el seu paper en la lluita a favor de les llibertats. La moció, proposada pels tres grups d'esquerra al Parlament, va tindre el suport de tots els diputats pel que fa a la maçoneria però va comptar amb l'oposició del PP pel que fa al maquis. La proposta aprovada insta el Govern central a reconèixer els guerrillers com a herois i no com a bandolers, així com a reconèixer el període d'activitat guerrillera en el còmput per calcular les pensions, fet que beneficiaria

menys de 100 persones a tota Espanya. L'entrellat que s'extreu d'aquest fet és la voluntat de certs grups de recuperar la memòria històrica 25 anys després de la mort del dictador en oposició a les reticències d'altres a fer-ho. De qualsevol manera, el 16 de maig del mateix any, el Congrés va aprovar per unanimitat la moció presentada per IU per tal de prendre les mesures necessàries per eliminar dels arxius les qualificacions de bandolers i malfactors, proposta que va ser aprovada amb el vot de 296 diputats. Aquestes petites victòries contrasten amb la del 21 de febrer de 2016, quan el Congrés dels Diputats va rebutjar amb els vots en contra del PP i l'abstenció del PSOE, la moció de l'Esquerra Plural que reclamava el reconeixement als guerrillers que lluitaren contra la dictadura, així com la declaració de nul·les de ple dret les sentències i resolucions judicials o administratives dictades durant el franquisme a aquells que defengueren la legalitat institucional anterior.

D'altra banda, durant aquest període comencen a sorgir publicacions que amb més o menys rigor, intenten recuperar la memòria del maquis. Així, cal destacar l'obra

de Sánchez Cervelló, *Maquis: el puño que golpeó al franquismo*, que des de ser publicada el 2003 ha esdevingut l'obra per excel·lència de l'estudi de l'AGLA. A més, és també de gran importància, especialment per a les comarques castellanenques, *Tragèdies Silencioses*, publicat el 2016 per Raül González i que fa un repàs pels diferents episodis ocorreguts durant el període d'actuació de la guerrilla en aquesta zona. De lectura més enrevesada és l'obra de José Calvo, *La Pastora, del monte al mito*, i que el propi González crítica per la falta de rigor històric tot i que aporta multitud de testimonis i d'informació concreta de "La Pastora".

Per això dintre del paper de recuperació de la memòria i d'eliminar el tabú que rodeja aquest tema cal elogiar la funció de tots aquells, ja siguin historiadors, familiars, testimonis o curiosos, que intenten apropar aquest període fosc i desconegut a l'opinió pública. Per això s'ha de destacar el sorgiment el 2004 a Castelló del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica, que format per persones de diferents àmbits locals i acadèmics, desenvolupa diferents projectes i activitats relacionats amb la memòria històrica de les comarques de Castelló amb treballs d'investigació sobre la II República, la guerra civil i el franquisme. D'àmbit més local però de gran importància és el sorgiment de l'Associació Amics de Florencio Pla Messeguer a Vallibona, amb l'objectiu en paraules del seu president de "dignificar la seva memòria, com també la d'altres individus que patiren les mateixes circumstàncies o, fins i tot, reparar jurídica i moralment els fets que van succeir durant el primer terç i el segon del segle XX"⁷⁸. Així, durant la seua trajectòria han realitzat diverses jornades que han donat veu a familiars, testimonis com Alejandro Segura o Fidel Guimerà i experts com Raül González o Sánchez

78. Entrevista a Juanjo Vegué, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat e.

Visita al mas del Cabanil durant la 3a festa de "La Pastora".
Font: Pep Donate

Cervelló a través de xerrades, exposicions, visites a campaments o masos com el del Cabanil o la inauguració d'un passeig en honor a Florencio a Vallibona.

Aquests intents de donar veu a aquest període contrasten amb molts altres factors que entorpeixen les investigacions i la recerca de la veritat. Alguns són només un resultat de les polítiques repressives franquistes que han portat al silenci a molts dels supervivents. D'altres es poden resumir en les paraules de Raül González "per l'absència de cultura democràtica i per la voluntat de no conèixer o silenciar un període fosc i encobrir crims, que podem catalogar-los de crims d'estat, que podrien donar lloc a demandes d'exigències de responsabilitat"⁷⁹. Això s'evidencia en el secretisme de les autoritats, en les grans dificultats per accedir a arxius com els de la Guàrdia Civil o el del propi PCE, on es demanen 210€ per fotocopiar una foto de carnet. Per a persones com historiadors s'exemplifica un intent d'evitar conèixer la versió real i obscura. Portals com el PARES (Portal de Archivos Españoles en Red), tot i tindre gran importància,

79. Entrevista a Raül González, present en l'entrevista situada a l'annex IV apartat f.

resulten insuficients per a la ciutadania. Aquest intent de mantenir amagada la veritat s'exemplifica també a les cunetes o amb els dos esquerrans assassinats al pla de la Bassa a Vallibona i que 50 anys després les vídues encara no saben on estan els cadàvers ni han obtingut un reconeixement, ni una pensió de viudetat i ni tan sols un simple perdó per part del Govern.

Amb tot això es demostra que encara hi ha molta feina per fer en aquesta Espanya democràtica i que no només els intents de la ciutadania són suficients per descobrir la veritat, sinó que el govern ha d'estar al servei dels seus ciutadans i desenterrar la veritat ja que, com diu Sánchez Cervelló, "solo conociendo el pasado podemos tener un futuro de libertad y esperanza".

Passeig Florencio Pla Meseguer a Vallibona. Font: Pep Donate

7. CONCLUSIONS

La trajectòria de la guerrilla a Espanya es podria resumir en les paraules de Sun Tzu en la seua obra l'Art de la Guerra:

“Quan hom entra en combat, si la victòria es fa esperar, les armes s’esmussen i l’ànim dels soldats defalleix; quan les tropes assetgen les ciutats, les seues forces s’exhaureixen. Si la campanya es perllonga, els recursos de l’estat no seran suficients. Quan les armes són esmussades, els ànims defallits, les forces exhaurides i l’estat empobrit, els sobirans veïns aprofiten aquesta debilitat per actuar. Aleshores ni els consellers més savis són capaços d’evitar les conseqüències desastroses que se’n segueixen”⁸⁰.

Aquest projecte, s’emmarca dintre del període d’actuació del moviment maqui, que es podria dividir principalment en tres etapes. Així, una primera entre 1939 i 1943 durant la qual les activitats guerrilleres van ser combatudes amb èmfasi, una segona entre 1943 i 1947 en què hi ha una relativa calma pel que fa a la lluita contra-guerrillera, i finalment a partir del 1947 (que a la nostra zona coincideix amb l’arribada de Pizarro) fins la

desaparició de l’AGLA, etapa durant la qual les accions són contestades d’una manera brutal.

El futur i la fi de l’AGLA, es van veure marcats per un sèrie de circumstàncies. D’una banda la brutal repressió organitzada per les forces franquistes, amb especial importància a partir de l’arribada del general Pizarro. Aquesta repressió va tindre especial transcendència en la guerrilla, no tan sols pel que fa a l’eliminació de guerrillers, sinó sobretot pel ferm combat als simpatitzants del moviment, és a dir, els punts de suport. D’altra banda, la guerrilla va estar des d’un primer moment marcada pels problemes de logística: l’ús d’armament antiquat i molt variat, la manca total de munició i la no materialització del suport internacional. A més, la distància amb els comanaments superiors que eren a França va dificultar molt la presa de decisions a la guerrilla. Així, es va haver de donar molta importància a les ràdios, les quals en molts casos van ser intervingudes pel seu difícil transport en cas d’atac, i sobretot als enllaços, homes de confiança del PCE que anaven transmetent en persona la informació a la cúpula del partit. La no presència de Carrillo a Espanya i el no coneixement en primera persona de la situació real de la guerrilla van fer que en molts casos les decisions preses fossin les pitjors i condemnessin el futur de la guerrilla.

80. SUNZI. L’art de la guerra. Barcelona. Publicacions de l’Abadía de Montserrat. 2010.

Això s'evidencia en els moments de forta repressió i quan el millor que podia fer la guerrilla era dissoldre's i des de França es van donar ordres de continuar amb la lluita, fet que va provocar nombroses desercions, les quals es van acusar amb la paranoia stalinista de Carrillo. Finalment, es va poder observar una divergència en molts casos entre els guerrillers autòctons i els vinguts de França. Això, es va manifestar a l'hora d'acatar decisions pel que fa als autòctons, contraris a seguir ordres com les que afectaven la població civil, com és el cas de "Cincorrà", quan es va negar a atacar els autobusos plens de civils i va haver de desertar. Cal destacar també, que molts dels guerrillers autòctons no eren pròpiament guerrillers, sinó que eren homes sense disciplina i molts sense experiència militar, que intentaven fugir de la repressió franquista.

La lluita contra la guerrilla va anar de la mà amb la Guàrdia Civil, el cos que va ser l'encarregat de lluitar contra el maquis, amb el suport en molts casos de l'exèrcit, les milícies de la Falange i el sometent. El mètode emprat també varia en funció del temps: hi ha un temps en el qual s'eviten els enfrontaments entre les forces repressives i els maquis, fet que canvia sobretot amb l'arribada de Pizarro, quan es comença a castigar aquells que no actuessin correctament i alhora es premiava aquells que mostressin el seu valor en la lluita contra-guerrillera, fet que transformar molts guàrdies en gossos de pressa amb set de sang i de les seves recompenses en forma de condecoracions, ascensos o bonificacions econòmiques.

Els brutals mètodes usats a partir d'aquest moment no són nous, sinó que corresponen als mateixos que van ser usats durant la Guerra del Francès, les Guerres Carlines i durant la Guerra d'Independència cubana, amb una forta repressió sobre la població, amb detencions i execucions sumàries, moviments de població...

Així com en aquests conflictes, va ser transcendental la creació d'un comanament interprovincial, la pressió sobre la població perquè denunciessin l'activitat guerrillera i l'ús de grups mòbils i la contrapartida.

Aquest terrorisme d'Estat practicat pel règim de Franco va tindre una eficàcia espectacular: amb els mètodes practicats es va aconseguir acabar amb una guerrilla que s'allargava en el temps amb poc més de tres anys d'intensa lluita. Les forces repressives van aconseguir acabar amb problema des de l'arrel, impeding qualsevol ressorgiment del moviment mitjançant el càstig a qualsevol punt de suport de la guerrilla. Un exemple d'aquest intent de crear terror entre la població es veu en l'episodi ocorregut a Vallibona quan es va obligar dos masovers amb vincles coneguts amb la guerrilla a baixar dos guerrillers morts al cementiri del poble quan podrien haver estat enterrats en qualsevol lloc. Aquest va esdevenir un avís per a tota la població a través del qual es va intentar dissuadir qualsevol intent d'ajuda a la guerrilla.

El futur de l'AGLA va ser possible única i exclusivament pel suport de la població des de pràcticament el principi del moviment. Aquest suport corresponia en alguns casos a l'intent de perpetuar la idea d'una república d'esquerres i d'acabar amb el franquisme, però a mesura que el règim es consolidava i la repressió s'incrementava, el suport minvava. D'altres ho van fer per raons econòmiques, ja que des d'un principi el moviment va intentar pagar tots aquells encàrrecs que feia i tenia l'ordre mimar els punts de suport amb els diners que extreia dels cops econòmics o del pocs que eren enviats de França. A més a més cal remarcar que molts guerrillers eren autòctons, fet que incrementava el suport en una societat on prevalia la solidaritat i la cooperació. Tot això va canviar ràpidament quan les forces repressives es van adonar de la

importància que tenien els punts de suport i van fixar el seu objectiu en aquests, a través d'intimidacions, detencions i l'evacuació de les masades. Així, pel que fa a les advertències destacava la difícil situació dels masovers, els quals van ser sense dubte els principals damnificats. Aquests havien d'alimentar tant els guerrillers com la Guàrdia Civil i la contrapartida, i rebien amenaces perquè no denunciessin o denunciessin l'estada dels guerrillers. La difícil situació s'evidencia en el cas del mas de Guimerà, on el masover va decidir anar a denunciar que hi havia quatre guerrillers allotjats al seu mas, mentre aquests dormien, fet que va desencadenar un tiroteig entre les forces repressives i els guerrillers. Cal fixar-se en la situació del masover, el qual va denunciar fent cas a les recomanacions de la Benemèrita i va provocar la mort de tres guerrillers. Tot i això, la delació va fer que hagués de disposar de protecció policial i que hagués de deixar el mas i el poble per anar a viure a Castelló i evitar ser represaliat pels maquis. En l'altre cas, si no hagués denunciat, els guerrillers podrien haver estat membres de la contrapartida i, en no denunciar-ho, podria haver estat detingut o mort per la Guàrdia Civil. Per tant, tal com es veu, les principals víctimes van ser els masovers, que estaven al foc creuat entre els diferents grups.

Així, l'actuació de les forces repressives va anar acabant amb els suports al maquis, però va afectar també la població rural. Un exemple són les detencions que, apart del rebuig social que pogués causar als altres pobladors el contacte amb veïns detinguts, van afectar molt més l'estructura familiar del poble. A Vallibona, 46 de les 49 persones arrestades van ser homes. Això vol dir que aproximadament un 20% de la població es va veure afectada per la detenció d'algun membre de la família i, en conseqüència, va haver de superar les dificultats de la postguerra amb un membre menys a la família. Aquest fet va donar gran

importància a la dona, que ja en tenia per a la guerrilla, ja que les dones no solien ser empresonades ni solien ser el blanc de les forces repressores, fet que permetia que fossin un gran punt de suport. A més, es van haver de fer càrrec de la família en la seua totalitat mentre els seus marits estaven a la presó o van haver d'enviar els seus fills com a criats o pastors per tal de mantenir-los.

Però probablement la mesura que més va afectar tant a la guerrilla com especialment els masovers va ser l'evacuada dels masos. Com a tàctica, per part del règim va ser d'una eficàcia extremada, ja que així es va acabar amb tots els punts de suport que poguessin tindre els maquis i els van deixar en conseqüència sense proveïments. L'altra cara va ser la situació dels masovers, els quals es van veure obligats a abandonar els seus llocs de residència i de treball per traslladar-se al poble cada nit des de masos que podien estar a múltiples hores del poble i en una època en la que no hi havia cotxes. Tot això, va crear una situació insostenible per als masovers, els quals posteriorment, per a més *inri*, van haver de baixar els ramats al poble, fet que endarreriria encara més la seua arribada. Els masovers, finalment, davant d'aquesta situació, van haver d'abandonar la vila i fugir a un altre poble o ciutat per tal de refer la seua vida.

Per tant, trobem tota aquesta conjuntura que fa que la vida al bosc sigui impossible; d'una banda el perill que suposava que els poguessin arribar a detenir o el simple fet que els aparegués algun dels dos bàndols els feia viure en un constant estat d'alerta, com si la guerra només hagués acabat per a alguns. Un exemple és el cas dels meus besavis, que vivien atemorits al mas i estaven acostumats a rebre la visita de la Guàrdia Civil, que els assegurava que no els passaria res. Amb l'increment de la presència guerrillera van rebre dues

visites d'aquests i, en veure el perill al qual estaven exposats, van decidir fugir al nucli urbà, mentre que els veïns que van decidir continuar vivint a la muntanya van ser detinguts. A més, les mesures com l'evacuada suposen l'acabament del sistema econòmic i de supervivència de moltes famílies que alhora es veuen obligades a abandonar els seus llocs de residència com eren els masos.

Aquesta situació provoca primerament un èxode cap al nucli urbà, esperant que el conflicte acabi prompte i puguin tornar als seus llocs de feina i residència. El no acabament de la lluita armada, la seguida de la repressió i la incomoditat d'haver de pujar i baixar del mas diàriament provoquen finalment un èxode cap a altres ciutats, moltes famílies fugen a la recerca de feina i una vida millor. Per tant, es pot confirmar la hipòtesi, el fenomen maqui i la repressió són causa directa del despoblament precoç de Vallibona a finals dels anys 40 i durant els 50, quan es perd un 23% de la població. No es produeix tan sols un èxode de població, sinó que s'acaba amb l'economia de subsistència tradicional amb l'abandonament dels masos i altres oficis tradicionals com el de carboner (impulsats per la introducció del petroli), i també amb la solidaritat característica de l'època, que es substitueix en molts casos per una desconfiança amb una paranoia per no tindre contactes amb qualsevol que els hagués tingut amb el maquis. Tot això, causa la fi de l'estructura rural de l'època i per tant es dona per confirmada la segona part de la hipòtesi.

Per tant trobem la hipòtesi confirmada oralment per múltiples víctimes i experts que veuen el fenomen maqui i la seua consegüent repressió com a causa directa del despoblament. Altrament, pel que fa a proves documentals, es podria dir que només es disposa del cens de l'INE, degut a la inutilitat del padró de Vallibona

i de l'arxiu en general, pel mal estat d'aquests i perquè les dades que recullen no són reveladores.

Amb tot això, es pot dir que la dictadura va guanyar la batalla i la guerra d'una banda va acabar amb la guerrilla impedint que rebrotés i d'altra va acabar amb tots els desafectes. La temuda Ley de fugas, va servir per eliminar qualsevol enemic del règim, que moltes vegades van coincidir amb persones de trajectòria esquerrana, com és el cas dels assassinats al pla de la Bassa, i alhora evitar judicis i qualsevol acusació de responsabilitats en un futur. Les detencions també van incidir en molts casos en persones contràries al règim, que si van sobreviure en molts casos es va evitar que fossin temptats a donar suport a la guerrilla. A més, l'ús de contrapartides, mèrits i bonificacions va convertir les forces repressores en gossos de pressa en cerca de les seues víctimes. Així es va aconseguir crear un clima de terror entre la població que vivia constantment amenaçada per tots dos bàndols i que es va veure encara més afectada per mesures com l'evacuada dels masos. Es pot dir que es va crear una societat completament submissa i adoctrinada a base de violència a favor del règim i amb una temor que ha continuat fins als nostres temps. 42 anys després de la mort de Franco i en teoria de la fi d'aquest sistema, el tema continua essent tabú per aquesta societat la qual continua atemorida i prefereix mantenir les seues pors en l'interior, al·legant que no sap res.

Aquesta temor, unida al secretisme de les autoritats, dificulta les tasques investigadores. Tot i això, crec que amb molt més temps i paciència hagués pogut arribar a entrevistar moltes persones més que, al final, contarien tot allò que saben. També amb més temps, es podria investigar encara més a fons els arxius a la recerca de documents que puguin complementar la hipòtesi. Així es podria complir el projecte de Fidel Guimerà de crear

un llibre amb totes les vivències sobre el maquis, però la gent fa temps que comença a faltar i això, unit al secretisme que impera, farà que molt probablement aquestes anècdotes restin en l'oblit.

Tot i això, cal destacar el gran paper que estan fent en aquest aspecte totes aquelles associacions, historiadors, familiars, ciutadans i sobretot supervivents que s'han involucrat en recuperar aquest episodi que s'ha volgut amagar tant i recuperar així la memòria històrica, per evitar que aquesta etapa que va tindre tan gran impacte en algunes parts de la nostra societat caigui en l'oblit. Per contra, és criticable el paper d'algunes autoritats que pretenen fer el contrari, enterrar el tema el més avall possible. La dificultat per accedir als arxius militars o de la Benemèrita, que compten amb documents que haurien de ser públics després de tants anys, demostra els intents per amagar tot allò que per a ells és millor que no surti a la llum. D'altra banda, el 2001 es va aprovar una resolució per unanimitat, per canviar la denominació de bandolers o malfactors de tots els documents administratius. Tot i això els nuls intents de certs grups del Congrés dels Diputats per solucionar el tema es van fer palès el 2013 quan només les faccions d'esquerra, a excepció del PSOE que es va abstenir, van votar a favor de declarar nul·les totes les sentències i resolucions dictades per motius polítics i ideològics o el reconeixement als guerrillers i maquis que lluitaren contra el franquisme. Altres temes, com la dificultat per reobrir les fosses comunes de tot el període franquista i de la guerra civil o el no reconeixement de la pensió de viudetat de la dona que va perdre el seu home al pla de la Bassa, demostren el llarg camí que queda per recórrer per tal de poder sanar aquesta ferida tan profunda de la història contemporània d'Espanya.

8. BIBLIOGRAFIA

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Maquis: el puño que golpeó al franquismo*. Barcelona. Flor del Viento. 2003.

CALVO, José. *La Pastora, del monte al mito*. Vinaròs. Antinea. 2009.

GONZÁLEZ, Raül. *Tragèdies silenciades: repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià*. Castelló de la Plana. Publicacions de la Universitat Jaume I. 2016.

GIRALT, Josep i altres. 2006. *La Segona República Espanyola*. A *Història*. (Vol. 6, pp. 202-203). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luís. *Franco. Los años decisivos. 1931-1945*. Barcelona. Ariel. 2011.

VIDAL CASTAÑO, J. A. *La memoria reprimida. Historias orales de maquis*. València. PUV. 1999.

GUAL, Vicent. Entrevista a Vicenta Llopis. Vallibona. Vicent Gual, 17/08/08. (Consulta: 09/01/18).

Pau FUSTER PUIG i Òscar ARNAU JUAN, 2009. VALLIBONA els Ports, Mapa del Terme Municipal. 1:20.000. Ajuntament de Vallibona. 14/11/2017.

9. WEBGRAFIA

Ana Tudela. *Hambre, cartilla y estraperlo: España no come escrúpulos*. Diario Público. <<http://www.publico.es/actualidad/hambre-cartilla-y-estraperlo-espana.html>> (Consulta: 19/07/17)

Juan Ramón Ortega. "Operación Reconquista" y su invasión del Valle de Aran. Istopia Historia. <<http://istopiahistoria.blogspot.com.es/2015/10/reconquista-y-su-invasion-del-valle-de.html>> (Consulta: 10/01/18)

Carlos Barciela. *Los años del hambre*. El País. <https://economia.elpais.com/economia/2012/02/03/actualidad/1328294324_702765.html> (Consulta: 20/07/17)

David Domínguez. *Los difíciles años de la posguerra española*. <<http://clubdeloshistoriadores.blogspot.com.es/2009/03/los-dificiles-anos-de-la-posguerra.html>> (Consulta: 20/07/17)

David Odalric de Caixal i Mata. *Historia de la Guardia Civil*. <<http://www.rutasconhistoria.es/articulos/historia--de-la-guardia-civil/>> (Consulta: 28/08/17)

Departamento de Internet Guardia Civil. *La Guerra Civil*. *Guàrdia Civil*. <http://www.guardiacivil.es/ca/institucional/Conocenos/historiaguacivil/La_Guerra_Civil.html> (Consulta: 28/08/17)

Desconegut. *Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó*. Viquipèdia. <https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Agrupaci%C3%B3_Guerrillera_de_Llevant_i_Arag%C3%B3> (Consulta: 15/08/17)

Desconegut. *Armamento utilizado en la Guerra Civil española (1936-1939)*. <<http://www.amonio.es/>> (Consulta: 27/08/17)

Desconegut. *De la monarquia d'Alfons XIII a la proclamació de la República*. Viquipèdia. <https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Segona_Rep%C3%BAblica_Espanyola#De_la_monarquia_d.27Alfons_XIII_a_la_proclamaci.C3.B3_de_la_Rep.C3.BAAblica> (Consulta: 09/07/17)

Desconegut. *Economia de subsistència*. Viquipèdia. <https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Economia_de_subsist%C3%A8ncia> (Consulta: 07/09/17)

Desconegut. *El estraperlo en la posguerra civil española*. <<http://elredondelito.es/el-estraperlo-en-la-posguerra-civil-espanola/>> (Consulta: 19/07/17)

Desconegut. *Genocidio (Derecho español)*. Viquipèdia. <[https://es.Viquipèdia.org/wiki/Genocidio_\(Derecho_espa%C3%B1ol\)](https://es.Viquipèdia.org/wiki/Genocidio_(Derecho_espa%C3%B1ol))> (Consulta: 23/07/17)

Desconegut. *Guerra Civil Española (1936 - 1939)*. <<http://guerracivil.sabanet.es/pagina3.htm>> (Consulta: 10/07/17)

Desconegut. *Historia de los Tribunales de Responsabilidades Políticas*. <<http://fuentesguerracivil.blogspot.com.es/2008/03/1939-ley-de-responsabilidades-politicas.html>> (Consulta: 23/07/17)

Desconegut. *Invasió de la Vall d'Aran*. Viquipèdia. <[https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Invasi%C3%B3_de_la_Vall_d%27Aran_\(1944\)](https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Invasi%C3%B3_de_la_Vall_d%27Aran_(1944))> (Consulta: 14/08/17)

Desconegut. *Jesús Caellas Aymerich*. Viquipèdia. <https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Jes%C3%BAs_Caellas_Aymerich> (Consulta: 17/08/17)

Desconegut. *La España de la posguerra, 1939-1959: aspectos sociales, políticos y económicos*. <<https://medioambienteynatural.wordpress.com/2016/03/29/2409/>> (Consulta: 21/07/17)

Desconegut. *La miseria: racionamiento*. Ajuntament de Barcelona. <<http://www.bcn.cat/bcnpostguerra/exposiciovirtual/es/6.3-miseria.html>> (Consulta: 19/07/17)

Desconegut. *Las causas de la guerra*. I.E.S María Moliner. <<http://centros1.pntic.mec.es/ies.maría.moliner3/guerra/historia.htm>> (Consulta: 11/07/17)

Desconegut. *Maquis*. Viquipèdia. <<https://ca.Viquipèdia.org/wiki/Maquis>> (Consulta: 18/08/17)

Desconegut. *Repressión franquista*. Viquipèdia. <https://es.Viquipèdia.org/wiki/Represi%C3%B3n_franquista> (Consulta: 23/07/17)

Desconegut. *Víctimas de la Guerra Civil Española*. Viquipèdia. <https://es.Viquipèdia.org/wiki/V%C3%ADctimas_de_la_Guerra_Civil_Espa%C3%B1ola> (Consulta: 23/07/17)

Diversos. *La miseria de la postguerra*. Associació Memòria i Història de Manresa. <<http://www.memoria.cat/franquisme/es/content/la-miseria-de-la-posguerra>> (Consulta: 20/07/17)

Eduardo Montagut Contreras. *Franquismo V: La Represión*. <<http://losojosdehipatia.com.es/cultura/historia/franquismo-y-la-represion/>> (Consulta: 23/07/17)

Eduardo Montagut. *La represión franquista*. <<http://www.nuevatribuna.es/articulo/historia/represion-franquista/20160208174906125173.html>> (Consulta: 23/07/17)

Gabriel Monserrate. *La posguerra, el hambre y el estraperlo*. Ajuntament de Barcelona. <http://www.bcn.cat/biblioteques/docs/vivencies_ramonalos_gabrielm.pdf> (Consulta: 19/07/17)

Henk Jan Slomp. *La despoblación del medio rural español*. Universitat de Groningen. <http://www.despoblacionaragon.nl/scriptie_spaans/scriptiee.pdf> (Consulta: 09/09/17)

Isabel Obiols. Los historiadores cifran en 150.000 los muertos por la represión franquista. El País. <https://elpais.com/diario/2002/10/21/cultura/1035151203_850215.html> (Consulta: 23/07/17)

Javier Flores. *¿Cómo empezó la Guerra Civil Española? Muy Interesante*. <<https://www.muyhistoria.es/curiosidades/preguntas-respuestas/como-empezo-la-guerra-civil-espanola>> (Consulta: 10/07/17)

Juan Carlos Ocaña. *El Franquismo: evolución política, económica y social hasta 1959*. <<http://www.historiasiglo20.org/HE/15a-3.htm>> (Consulta: 21/07/17)

Juan Ramón Ortega. *“Operación Reconquista” y su invasión del Valle de Aran*. Istopia Historia. <<http://istopiahistoria.blogspot.com.es/2015/10/reconquista-y-su-invasion-del-valle-de.html>> (Consulta: 10/01/18)

Julián Casanova. *La Guerra civil que nunca se aprendió en las escuelas* (en línea). El País. <<http://blogs.elpais.com/historias/2014/04/la-guerra-civil-que-nunca-se-aprendio-en-las-escuelas.html>> (Consulta: 11/07/17)

María Torres. *Tiempos de postguerra: mucho miedo y poco pan*. <<http://losojosdehipatia.com.es/cultura/historia/tempos-de-postguerra-mucho-miedo-y-poco-pan/>> (Consulta: 19/07/17)

Miguel Agost. *El ‘CSI’ fotográfico de Morella halla un original de la Pastora*. El Periódico Mediterráneo. <http://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/csi-fotografico-morella-halla-original-pastora_992806.html> (Consulta: 5/1/17)

Noelia Soledad Hidalgo. *¿Qué es la Economía de Subsistencia?* <<https://www.lifeder.com/economia-de-subsistencia/>> (Consulta: 07/09/17)

Pedro Miguel López Pérez. *Características de la sociedad rural*. <<http://es.catholic.net/op/articulos/45370/cat/423/caracteristicas-de-la-sociedad-rural.html>> (Consulta: 07/09/17)

Super User. *Maquis i emboscats (14) La invasió de la Vall d'Aran relatada per tres soldats de lleva*. <<http://caudelguille.net/diari-daabord/816-maquis-i-emboscats-14-la-invasio-de-la-vall-d-aran-relatada-per-tres-soldats-de-lleva>> (Consulta: 14/08/17)

ANNEXOS

Annex I: Empadronament

El mal estat de l'arxiu de Vallibona pel que fa a l'ordre fa que sigui pràcticament impossible extreure'n dades concloents. Això es deu principalment a la falta de dades, possiblement a causa de la pèrdua d'aquestes, com és el cas de l'any 1946, en el qual no hi ha cap registre. També és un problema a l'hora d'analitzar la falta d'uniformitat pel que fa a l'expressió de les dades. Això s'observa en l'anàlisi dels arxius, els diferents períodes pels que passa el país es tradueixen en una forma diferent de recollir dades i d'expressar-les. A més s'evidencia un problema de rigor, i és que en alguns anys les dades dels diferents ítems coincideixen totalment o fins i tot no es produeix cap mena de variació en diferents anys, cosa estranya, per exemple, els anys 1948 o 1949, en els quals curiosament coincideixen totes les dades pel que fa a la població de fet i de dret.

Tot això fa que sigui difícil extreure'n dades que puguin consolidar el treball. A més a més, les dades de l'empadronament es corresponen al lloc de residència d'aquests pobladors, és a dir, les altes i les baixes en el nucli urbà o en els masos no serveixen per indicar el moviment de població interior entre els diferents nuclis del poble (evacuada) ja que tot i haver canviat la seua residència, és de manera temporal i no queda reflectit administrativament. Per exemple, una família que abandona el mas per anar a viure al poble no quedarà reflectida com a baixa en els masos i alta en el nucli urbà, ja que el canvi era físic però no judicial i la persona continuava empadronada al lloc inicial.

	Nucli urbà		Masos		Total		Variació població (%)
	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	
1955	705	617	354	321	1059	938	-6,57
1954	721	655	382	349	1103	1004	-2,33
1953	720	672	379	356	1099	1028	-1,72
1952	721	692	361	354	1082	1046	-1,13
1951	756	705	374	353	1130	1058	-0,28
1950	761	710	372	351	1133	1061	-8,61
1949	805		404		1209	1161	-0,51
1948	805	710	410		1215	1167	-0,43
1947					1220	1172	

1946									
1945						1233	1187		-1,49
1944						1313	1205		-0,08
1943						1314	1206		0,17
1942						1312	1204		0,00
1941						1315	1204		-7,46
1940						1312	1301		5,00
1939						1385	1239		5,00
1938						1318	1180		

Població de Vallibona entre 1938 i 1955. Font: Arxiu municipal de Vallibona

	Altes Nucli Urbà		Baixes Nucli Urbà		Altes Masos		Baixes Masos		Total	
	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet	Població de dret	Població de fet
1955										
1954	69	46	68	63	33	20	30	27	4	-24
1953	101	61	102	81	54	36	36	34	17	-18
1952	51	40	86	53	34	28	47	27	-48	-12
1951	42	39	47	44	15	15	13	13	-3	-3
1950									0	0
1949	40	40	40	40	19	19	25	25	-6	-6
1948	31	31	32	32	10	10	14	14	-5	-5
1947									0	
1946									0	-6
1945									0	
1944									0	-1
1943	49	49	47	47	32	32	32	32	2	2
1942		37		39		14		9	0	
1941									0	
1940									0	
1939	51	51	25	31	49	49	8	10	67	50
1938	135	135	124	130	86	86	78	75	19	

Altes i baixes en la població de Vallibona entre 1938 i 1955. Font: Arxiu municipal de Vallibona

Variació del cens a la població de Vallibona des del 1900 fins al 1970. Font: Arxiu municipal de Vallibona

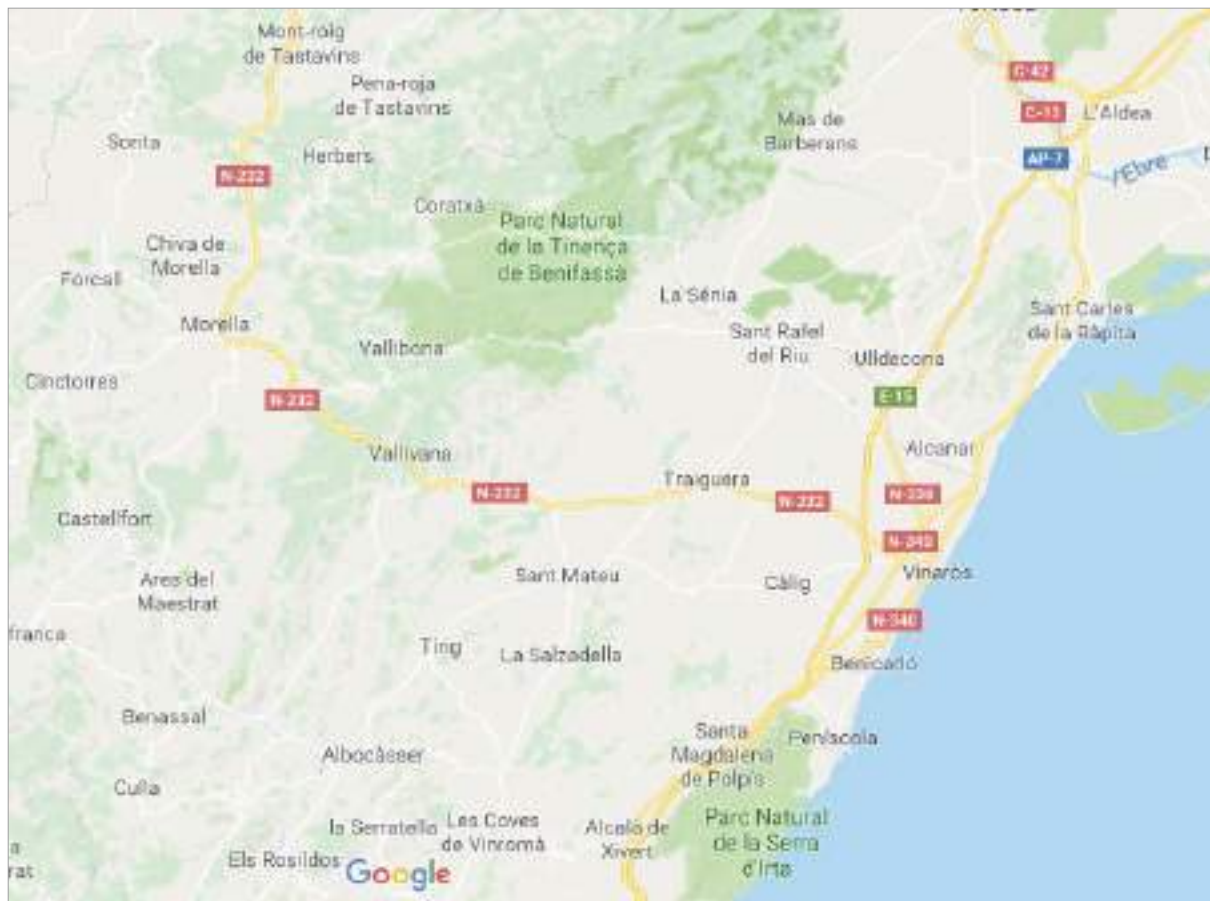
Annex II: Mapa del terme de Vallibona

Mapa del terme de Vallibona. Font: Vicent Gual

Annex III: Àmbit espacial principal de la realització del treball

Mapa de l'àmbit espacial principal en què s'emmarca el treball. Font: Google Maps

Annex IV: Entrevistes

a) Entrevista a Alejandro Segura

Data de l'entrevista: 23 d'agost de 2017

Informació: Alejandro Segura va néixer el 1926 a Vallibona, fill de pares progressistes i republicans. El seu pare va ser detingut i jutjat pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques. Amb la falta d'un pare i davant els difícils temps que corrien, va ser enviat a diversos masos del terme com a pastoret, on va tindre diversos contactes amb el maquis. El seu ofici era el de carboner, però amb la introducció del carbó va haver de marxar als anys 50 a Catalunya, on encara hi viu. Avui dia és una de les persones més destacades amb el tema maqui a Vallibona, degut als seus coneixements i vivències.

01. Em pot explicar un poc la seua vida?

Jo vaig néixer el 1926 en plena dictadura de Primo de Rivera. L'any 36 va esclatar la revolució i vam estar dos anys *i pico* de guerra. Quan es va acabar la guerra, aquí es va fer una batuda amb quaranta i pico detinguts, entre ells el meu pare. Tenia unes idees progressistes. Aquí hi havia dos bàndols, el de la República, que estava al Planet, i a la cooperativa estava la part de Franco. En guanyar ell, va vindre la postguerra i mos vam quedar jo la mare i ma germana. Ma mare se'n cuidava dels horts i de la terra i ma germana era modista i guanyava un dineret, però jo que tenia dotze o tretze anys havia de treballar i guanyar-me el menjar i me van ficar de pastoret al mas de Jovaní, cobrant una pesseta. Allí vaig estar un any i després vaig estar a la Basseta tres anys i al fondo dos. En total set anys que va estar a la presó mon pare i quan va tornar me'n vaig anar a la mili. Abans, vaig anar a treballar al carbó. Després de la mili,

va vindre el petroli i va baixar la producció de carbó, i després va vindre el gas butà i ja el va acabar de rematar. El problema es que els diners del poble estaven al bosc, en l'agricultura i el carbó, i en acabar-se el carbó vam haver de marxar tots.

AAls anys 50 vaig marxar a Catalunya i me vaig ficar a treballar amb un madrileny tallant llenya i carregant-la en vagons i després la facturàvem. Després, a una fàbrica vaig treballar d'encofrador i en arribar a Barcelona vaig treballar a una fabrica de material aïllant. Als 16 anys me van fotre al carrer perquè va plegar la fàbrica. A l'ajuntament hi havia unes places per auxiliari de veterinari i me van agafar a mi, perquè parlava en valencià i m'entenia amb els catalans i els altres eren castellans i ells no volien canviar la llengua. Allí vaig estar fins que me vaig jubilar.

Jo, estant al mas vaig conèixer al "Valencià" que s'havia escapat de la presó de València. Era un tio llest i va anar a parar al mas d'Ortí davall de Xert, on buscava masos adeptes al que ell era, un tio progressista. Allí va estar un mes i després va estar a la Basseta, que eren família, i així en tots els masos del voltant. De dia treballava i de nit mos feia de mestre, perquè jo a escola vaig anar poc i va estar uns anys per allí sense ser maqui. Però després, en vindre de França, uns quants extremistes van vindre aquí i van formar el maquis juntament amb el "Cinctorrà". Tenien un campament al Turmell però de nit es feien senyals en morse i llums de les novetats al del Carbó. Dalt del mas d'Allepuz i Pasqualet en tenien un de secundari i a la font Donzella en tenien un o dos petits a una roca amagats.

A Torre Miró van robar a l'estanquer d'Herbés, perquè llavors als fumadors els donaven uns cupos, però ells li van fotre la càrrega i el van deixar allí tirat i es van emportar el tabac a la base. Després d'això se'n va anar

per avant i es van unir amb uns del poble, el de les Vives i Joquereta, Manuel i Marcelo, i el del molinet, que es deia Solapa. Estos van pujar alguna cosa als maquis i algú va picar a la Guàrdia Civil i els va dir que estaven col·laborant amb la guerrilla. Però Marcel, que era família del xarleston, estant allí no el van trobar ja que algú el va avisar que els guàrdies el buscaven. Com sabia lo que havia fet, se'n va anar a buscar la muntanya i va anar al campament i va avisar els altres que el buscaven.

02. Com va ser la postguerra?

La guerra estava a Terol i aquí no arribava, no sentíem ni els canons, però després va baixar per aquí de cara al Turmell i d'aquí cap a baix a Vinaròs de cara al mar.

03. Com va afectar la presència del maquis a la vida quotidiana?

Aquí va afectar molt però la majoria dels afectats van ser els masos, perquè clar no podies estar tranquil.

04. Se van veure amenaçats?

Jo no me vaig veure amenaçat i mira que vaig estar entre ells, l'única cosa que els deia era "no foteu cap barbaritat al poble perquè mos mataran a tots i no perillareu vosaltres, perillarem tots los que estem aquí". I sempre van tindre coneixement i al poble o van fer res. Una nit a les festes majors, estaven i un me va dir "mira com ballaves anit", i jo vaig preguntar que on estaven i me va dir que al Ferratxar de Llosa, dalt del quarter de la Guàrdia Civil, i diu que d'allí van marxar per Querol.

05. Quina visió tenia de la Guàrdia Civil?

A mi no m'agradava lo que feien perquè van fer la contrapartida i això ja no m'agradava, com tampoc me va

agradar al tossal quan "La Pastora", que tenia uns familiars que no es parlaven, i va enviar els maquis i li van fotre una pallissa i no va donar la cara.

La relació no era dolenta, un que es dia Barbero es va casar en la del mas de la Clapissa. La gent se portava bé, no veus que eren los amos i eren solters.

06. Maquis, bons o dolents?

Negatiu, tanta culpa tenien uns com los altres, les víctimes van ser los masovers, tot ho van pagar los masovers. Els van fer anar tots al poble i havien de deixar la rabera i els maquis los fotien animals però els masovers no deien res perquè, sinó els farien portar-la al poble i s'ha acabat tot.

07. Per què va sorgir el maquis?

Era política, de tota la gent que va marxar acabada la guerra, els més extremistes d'esquerra van intentar importunar una mica el règim, tampoc podien fer res.

08. Per què la gent s'unia?

S'unia per força, si no t'unies o no els donaves menjar te fotien, igual que no podies estar en contra de la Guàrdia Civil.

09. Vostè va conèixer a "La Pastora"?

"La Pastora" venia de la Pallissa, en un temporal d'aigua que va ploure set o vuit dies, son pare passava per davall d'una paret i li va caure i el va matar i va quedar la viuda amb sis o set germans. Els dos més grans se van quedar per portar la terra i un altre se'n va anar a Tortosa i "la Pastora", la més menuda, la van enviar a un mas.

Venia aquí al poble i les dones del seu temps, com pareixia un “masclot”, vestida amb un vestit negre fins a baix i amb un mocador al cap, no la volien. Els homes tampoc la volíem i se ficava a jugar en nosaltres i això que teníem 8 o 9 anys menys, i nosaltres li dèiem “Terresot”, i ella corria darrere nostre i mos agafava i mos deia que la pròxima vegada mos estiraria les orelles, no tenia mala idea.

Una nit a casa Delfín, que hi havia una botiga, i com estaven totes les portes obertes, va agafar una peça de roba i la va fotre al cementeri. L'amo no sabia que havia passat amb la peça i li van dir que havia sigut “la Pastora”, i entre tots la van agafar i li va dir que havien vist que havia sigut ella, i no era veritat, perquè no l'havien vista. Finalment li van dir que si no confessava la portarien a la Guàrdia Civil i va treure la roba i la va donar, tenia coses rares.

b) Entrevista a Manuel Serret

Data de l'entrevista: 19 d'agost de 2017

Informació: Manuel Serret va néixer el 24 d'octubre de 1951 a Vallibona i, com ell mateix diu, s'ha dedicat a tot. Actualment és el major coneixedor del terme del poble pel que fa a camins, rutes i masos, a més de com a veí, coneix molts dels esdeveniments relacionats amb el maquis. La seua importància rau en què dona una visió com a tercer i veu el conflicte d'una altra manera

01. Com va ser la postguerra aquí al poble?

Va ser pitjor, la guerra va passar molt de pressa, del Peiró Trencat fins al Turmell, dos o tres dies o quatre, però la postguerra va ser molt més difícil.

02. Com va afectar la presència del maqui en la població?

Va ser la causa del despoblament, la Guàrdia Civil a última hora va ordenar que tots els dels masos anessin al poble i en son demà tornar a baixar, això, sumat al gran nombre d'implicats en el suport al maqui, va ser la causa del despoblament.

03. Se van veure amenaçats?

Alguns sí, algunes famílies, però en general, molts eren gent del terreny que coneixíem.

04. La seua família va tindre alguna mena de contacte o ha sentit d'algú que li passés?

La meua família no, però algú sí que va tindre contactes. De fet teníem nosaltres la finca que tocava en la de “La Pastora”, i l'únic fet era de veïns. I el meu pare i Juanito el Grau feien carbó al Cabanil i els volien enviar i això i ells van dir que no per favor, que estaven en el foc i els van dir que es quedessin però en compte.

05. Quina és la teua visió de la Guàrdia Civil?

Sempre ha sigut la mateixa, primer aquí no hi havia quarter, estava a Vallivana: d'allí venien aquí i a partir del maquis va tornar el quarter, ja que era un lloc que repartia els serveis per tota la Tinença de Benifassà. Tal com anaven passant pels masos feien firmar conforme havien passat per allí fent lo servei.

06. Perquè va sorgir el maquis?

Després de la guerra alguns dels republicans van voler intentar una ofensiva i els van fer creure que els donarien diners perquè poguessin fer una guerrilla, però

això va ser clarament una mentida. Finalment, va ser les pròpies persones del poble que tenien idees més liberals les que lluitaven.

07. Com va ser “La Pastora”?

JJo el vaig conèixer quan va vindre de la presó, va estar aquí dos dies, se va presentar, nosaltres estàvem aquí a la cooperativa i va entrar i estava ma mare. A ma mare li va preguntar si tenia espartanyes de goma (avarques) i ma mare li va dir que no, i ell li va respondre que a casa *fulano* tampoc i allí tampoc. És a dir, deia els malnoms i ma mare va pensar que devia ser d'aquí. Ell va dir que era “La Pastora” i ma mare va dir: “Sí i jo Rita la Cantadora”. L'home li ensenya el DNI i ho ficava, clar de veure-la amb pèl llarg de dona a veure-la amb vestit d'home i bigot... després va entrar mon pare i la mateixa historia i a continuació a casa el Garxo (bar del poble). L'amo del mas del Garxo no s'ho creia perquè havia estat de pastor al mas d'ella. Florencio va dir: “ara te contaré una anècdota que has de recordar, tu i la dona pujàveu de sant Domingo de festa i en passar pel maset de l'Hostal que hi ha una creu la teua dona te va dir: dóna'm els diners, que a una dona no la registren mai com a un home, amb els maquis que hi ha per aquí mos fotran los diners i mos quedarem sense paga. Doncs jo estava dins de la mata quan passàveu pel costat i t'hagués pogut agafar es diners amb la ma, però en conèixer que éreu vatros va passar i no vaig dir res”. Fet que va causar la sorpresa del cambrer.

c) Entrevista a Fidel Guimerà

Data de l'entrevista: 19 d'agost de 2017

Informació: Fidel Guimerà va néixer l'1 de novembre de 1940 al mas de la Gatallera a Vallibona, on va viure

els 25 primers anys de la seua vida, fins que va haver d'abandonar el mas per culpa del maquis. Va viure al poble fins als 45 anys. Avui dia és, juntament amb Alejandro Segura, un dels majors coneixedors del món maqui a Vallibona, d'aquí la seua importància.

01. Com va ser la postguerra?

La guerra no la vaig conèixer perquè vam néixer recent acabada la guerra, la postguerra va ser cruel, molt cruel, molt. Perquè vam viure el problema maqui i va ser terrorífic viure en un mas en aquell temps. Mos vam haver d'enfrontar a tres grups armats com eren la Guàrdia Civil, la contrapartida i els maquis i vam patir molt, moltíssim.

02. Com va afectar la presència del maquis a la vostra vida quotidiana?

En tot, perquè el maquis va ser l'origen de la causa però a nosaltres mos va afectar més la Guàrdia Civil que els mateixos maquis, perquè la Guàrdia Civil com anaven disfressats de maquis te venien als mas i te deien que eren maquis i volien menjar. En ser que se n'anaven te deien que no els denunciessis perquè si els denunciaves vindrien i te matarien, i si no els denunciaves, després venien i t'acusaven d'haver col·laborat amb la guerrilla i presó i tortures i històries d'estes. Va ser cruel.

03. Ho van viure en primera persona?

Jo maqui no en vaig veure mai cap, a pesar que n'hi havia, perquè una vegada vaig sentir com un carboner que tenia la barraqueta a dos-cents metres del mas li contava al meu padastre que venien allí uns homes i xarraven i feien *cigarros* i tot això. El meu padastre li va dir: “Doncs ves en compte en estos homes que de cosa bona no te'n poden portar cap”. Després una altra

vegada estàvem preparats per a sopar amb les portes obertes perquè feia molta calor i el gos se'n va anar corrent de cara al carrer lladrant. El meu padastre va anar a tancar els llums i les portes i, com el gos els va espantar, van tardar una mica a arribar i colpejar a la porta. Al final com picaven fort va preguntar: "Qui va?" I diuen: "Obri la porta, que no saben qui va?" I el meu padastre quan va començar la guerra era el segon alcalde del poble, secretari general de la UGT, secretari de la cooperativa i el van tancar a la presó en 30 anys i va estar 8 a la presó i estava escarmentat de tot. Havia viscut la guerra, presó i en aquell temps estaven en el maquis i no es va voler mullar les mans i va contestar: "Jo no obro a ningú, no vull saber res ni d'uns ni dels altres, si volen entrar tiren la porta". Van callar, ell mirava per la finestra i va veure com 7 o 8 *bultos* marxaven. En son demà va vindre a denunciar els fets i ja no els van molestar mes, i no vam saber si eren contrapartida a veure com responíem o eren maquis.

04. Quina visió tenia de la Guàrdia Civil?

Per una part com una força pública que lluitava per una causa però per l'altra uns delinqüents igual que ho eren els maquis, perquè te deien que els fessis lo menjar i els l'havies de fer.

Al mas del costat, van fer un muntatge de la Guàrdia Civil i estaven los que deien que eren maquis (contrapartida) que els feien lo dinar i llavors se presenta la Guàrdia Civil, i els masovers van cometre l'equivocació de dir que venia la Guàrdia Civil. En avisar-los van considerar que estaven de la part dels maquis, ja que lo que havien de fer era no dir res i que s'haguessin trobat ells. El comportament de la Guàrdia Civil va ser bo i dolent, més dolent que bo perquè tenien facultat per a fer lo que volien, fins i tot emportar-se un detingut i aplicar-li la llei de fugues.

05. La manera de lluitar la Guàrdia Civil va crear alhora més maquis?

Allò no eren guerrillers, va haver molta gent que se va haver de tirar al monte perquè estaven implicats i si els hagués agafat la Guàrdia Civil els hagués matat, i per tal de salvar-se es *tiraven al monte*, però no eren maquis. Els maquis eren una gent que va viure una guerra, que lluitaven per una causa, però estots ni sentien la política, que el maquis era un moviment polític, ni coneixien res de res, lluitaven per sobreviure.

06. El moviment maquis original era bo dolent?

Va ser un moviment completament equivocat perquè si la República amb un exèrcit va perdre una guerra, després quatre guerrillers malnodrits, mal alimentats i mal armats com podien derrocar el règim? S'haguera pogut evitar i si allò s'hagués evitat tots los masos de per aquí haguéssim sigut de lo més ric del món, perquè era la època de l'estraperlo i tot lo que produïem s'hagués venut molt bé i haguérem nadat en l'abundància. Natros el dia que es van presentar havíem enforat i s'haguessin emportat to lo pa que vam fer i s'hagueren emportat un pernil. Eren tres grups que havíem de mantindre, la Guàrdia Civil venia a raberes i després de dinar no pensaven de dirte quan valia i si alguna vegada teu preguntaven ojo de cobrar-los. I després, carregats sempre de temor i perill, i aquí, a pesar que va haver molts de maquis, no es va matar a ningú de la gent del poble. Uns que vivien al costat de casa ma padrina van desaparèixer i després vam saber que havien marxat a França en uns camions de transport a Vinaròs; entre la càrrega feien una espècie de caixons per transportar gent d'aquí a França i allí es van retrobar amb l'home, que s'havia *tirat al monte*.

07. A Vallibona va haver diversos detinguts.

Quan va passar la guerra van detenir 30 i pico de persones i van ser jutjades totes, i no se'n va matar cap, prova que no tenien cap delictes de sang. Tot i això, els van posar 30 anys a tots. Després se va detenir molta gent implicada pels de la contrapartida. Així, el 80 % dels caps de família dels masos los van detenir i els van empresonar, lo trauma més gran van ser els que van haver de marxar a França.

08. Com va ser “la Pastora” i per què té este efecte mediàtic?

Jo no la vaig conèixer però com a veïna vaig sentir parlar molt. De tot lo que contaven no hi havia res real, se va cometre l'equivocació de posar-li nom de dona quan era un home. Si hagués pujat i crescut com una dona no hagués passat res, però com va créixer com un home... Tu imagina't un home vestit de dona lo que pareixerà, i més en barba i tot, això no se podia amagar. I després es va descobrir que el maquis estava al Cabanil i ella tancava la ramera a aquell mas i no podia negar que els coneixia, i en veure que tiraven trets ja no va acudir i se'n va anar amb los maquis. Però de maqui no tenia ni idea, què sabia ella de ser maqui? Ells anaven en pla polític i ella, vivint al monte, què sabia de política? I total que després de tot li va servir de bé encara, perquè a partir de llavors se va poder vestir d'home, que és lo que era, i no la van matar. Quan la van apressar va tindre sort que van reconèixer que era un home i va viure 17 anys a la presó que conta, en lo que havia passat, devia ser lo millor de la seua vida, amb bon llit i menjar calent.

Té este efecte mediàtic perquè tenia més importància una organització guerrillera presidida per una dona que per un home. Com ella se va separar del grup, tot lo mal que havien fet los altres li van carregar a ella, perquè

va ser la que van detenir i jutjar. I Enrique Rubio és un autèntic, lo més fora de lo normal, perquè aquí en este poble un tio va matar un xiquet i se va muntar la coartada de deixar-lo penjat per a fer veure que havia sigut un suïcidi, però com de crim no n'hi havia cap de just, Enrique Rubio va publicar a El Caso, “este es el criminal de Vallibona” i va ficar un del poble a l'atzar que no era. Fins i tot havent-lo tret a primera plana en un requadre gran no s'ha volgut netejar el nom, imaginat la temor que hi havia. Totes les animalades que va dir Enrique Rubio d'avortaments... podien fer lo que els donava la gana i ningú els podia dir res, i tot el poble dient que Enrique Rubio ho pagarà, lo fotran a la presó però ningú se va ficar amb Enrique Rubio.

09. Actualment quina imatge es té de “la Pastora”?

“La Pastora” va ser una persona desgraciada i marginada, d'una persona amb malformacions quasi que tots mos n'apartem i mos en riem d'alguna manera, som així els humans, i mentre va viure de jove va haver d'aguantar les burles de la gent. I quan se'n va anar pels masos va passar lo del Cabanil i llavors va ser la riota del poble i a partir de llavors es va convertir en un gran maqui, un gran delinqüent, la persona més roïna del món. Ara, quan s'han superat totes aquelles controvertides, és quan s'ha començat a parlar de lo que realment era “la Pastora”, no és un boom, és contar què va ser de veritat aquella persona, se tracta de donar-li un homenatge, no ha sigut mala persona i fins i tot se diu que el fusell que va portar ella no se va disparar mai. S'ha demostrat que no va ser mala persona sinó que la gent se va portar malament amb ella.

10. Com va ser l'evacuació dels masos?

Cruel, molt cruel, mos van fer evacuar a tots los masovers i fins i tot al ramat, i este no va durar mes de tres o

quatre dies. Com corral no ne tenien ficàvem una tela i els tancàvem però va durar dos o tres dies. Va agarrar un masover del mas de Michavila i saps on el va ficar? Al perxi de l'església, va posar dos teles i el va tancar allí, i el capellà quan va veure que era tot ple de cagades va dir que el ramat allí no calia portar-lo però no va durar molt, les claus al quarter i a dormir al poble.

11. Quin impacte va tindre el maquis en la població?

Un impacte dolent perquè va crear molta crispació i el que no va marxar en aquell temps quasi que li van agarrar ganes de marxar. Els maquis aquí no tenien res que buscar, si volien derrotar el règim havien de treballar on hi havia carreteres, línies de llum, telèfons, tallant-ho, bloquejant-ho, però aquí només van vindre a refugiar-se a les muntanyes.

12. Que va passar a la Joquereta i a les Vives?

Va ser una jugada tàctica per acabar en los masovers, clar matar-ne dos i fer-los portar al poble va ser un boom mediàtic i es va carregar tota la xarxa. L'enterrador no volia parlar, és que mos feia temor de parlar, perquè portàvem tots los collons a la gola, i va declarar davant de l'il·lustre notable i diu que li van portar dos cadàvers al tard i li van dir que l'endemà al matí havien d'estar enterrats.

13. Presó de Morella

DDe la presó de morella se'n parlava molt malament. Al mas de Redon del terme de Morella, anant pel camí, es veu que baixaven de cara al mas cinc o sis homes armats, i arriba l'amo i una criada li diu que havia vist gent armada que no sabia qui eren, al que l'amo va contestar que ja dirien ells el que volien. Acudeixen al mas i els diuen que eren maquis, i que volien que els

fessin el dinar, total que els van fer conill amb patates fregides. Mentre pelaven l'animal, feien xerrar l'amo i un maqui li va preguntar què faria si ell agafés a Franco. A això el masover li va respondre que li trauria la pell com a este conill. Els van fer lo dinar i van deixar la cassola allà on havien dinat, que posteriorment ja la vindrien a buscar i alhora els van avisar que no els denunciessin o els matarien. Ja de nit van anar a buscar la cassola i la van trobar trencada, les cames li feien figa. Quan va arribar al mas va dir: "me sembla que mos ha caigut lo món damunt". Al cap de pocs dies va vindre la Guàrdia Civil i se'l van endur detingut al quarter. Uns familiars que teníem a Morella me van dir que el baixaven de dalt de la caserna cap a la presó i anava agarrat de dos guàrdies civils i amb els peus arrastrant. Li van xafar les ungles amb la culata. Mos pensàvem que el matarien, però afortunadament no. Tenia mala fama la presó de Morella. Qui entrava no sortia igual.

14. Atac a Vallibona

Los fills dels que havien guanyat la guerra eren los més penes del poble, i un fill va i li diu a sa mare que allà dalt hi havia una montonera de maquis que esperen a que es faci de nit per entrar i agafar l'alcalde i el capellà. Sa mare avisa l'alcalde i s'arma la marimorena, surt la Guàrdia Civil allí a la plaça, tiren tres trets a l'aire, apaguen tots els llums del poble, l'església estava plena de dones que estaven al rosari i la Guàrdia Civil acompanyant-les a casa. I no era veritat, era mentida, i l'alcalde va pujar per un balconet i se va ficar dins d'una casa i una de les xiques va sentir una trompada a la porta. Va dir: "Soc lo sastre, que soc lo sastre per la mort de Déu, deixeu-me entrar que me busquen, que me volen matar". La dona dient: "Fora de casa, fora de casa". I diu que surt per dalt del terrat i va ella i el tanca a les onze i fins les tres del matí no va saltar a la casa del costat i va sortir l'amo i de poc no li pega un tiro. Ells

tenien carta blanca, podien fer el que volgueren, però tenien temor també.

d) Entrevista a Manel Monfort

Data de l'entrevista: 20 d'agost de 2017

Informació: Manel Monfort viu des de fa alguns anys a Vallibona, exercint com a metge rural a Morella i altres municipis. És un dels membres fundadors de l'Associació Amics de Florencio Pla Meseguer i també coneixedor de la vida d'aquest i sobretot del seu quadre mèdic i del maquis a la zona dels Ports.

01. Per que sorgeix esta associació?

L'associació sorgeix després del llibre de Giménez Bartlett, veiem que se fica de moda l'escriptora i la vida de "La Pastora" i clar, el que tampoc volíem es que se quedés la part lletja de "La Pastora", la que havia perdurat des del franquisme, la que deia que era una lesbiana, un dimoni. Aleshores s'intenta fer una aproximació històrica al que realment va passar i reivindicar la figura de Florencio com a home i allò que va fer i deixar de fer realment.

02. Per què té tanta importància "La Pastora" i per què i hi ha hagut este boom mediàtic?

"La Pastora" ha tingut esta importància per la seua història i la seua peculiaritat, "La Pastora" no va ser el maqui més instruït políticament, no va ser el més guerriller ni el més valent, i a més si repasses els llibres te n'adones que tampoc va donar cap cop impressionant. El que passa és que la vida que va tindre este home va ser molt peculiar i molt dura, i és el que atrau i el fa mediàtic.

03. Com va ser "La Pastora"?

Jo la veig com una persona que va néixer en una època equivocada, i va tindre la mala sort de néixer com va néixer i en el tipus de societat que ho va fer. Coneixes com és la societat vallibonenca i lo tancada que és, si encara malparlem del que viu sense casar-se, el que és gai o porta la faldilla molt curta, doncs imaginat en aquella època, amb la implicació del feixisme, de l'església, moltes coses. Aleshores Florencio va ser un supervivent, que va sobreviure a esta societat i va sobreviure a la vida al *monte* i a la de maqui.

04. Quina va ser la seua malformació?

Ell presentava pseudohermafroditisme masculí, que consistia en que quan tenim el fetus al final del procés de gestació, hi ha una influència hormonal que fa que te tires cap a un dels sexes. La mare de la pastora va tindre una alteració en este procés i se va quedar entre Ares i Benassal, tenia cos de tio i genèticament i cromosòmicament era un home. Tanmateix, els testicles en comptes de tindre'ls a la bossa escrotal els tenia a l'abdomen i no tenia un penis llarg, sinó curtet, no estava completament desenganxat i el meat urinari el tenia davall del penis. Clar, des de fora i en aquella època van decidir ficar-la com a dona. No obstant quan es desenvolupa, a l'adolescència, comença a sortir-li barba, li canvia la veu, és molt robust i és quan sorgeix el problema. Això avui en dia se solucionaria amb dos punxades i dos intervencions quirúrgiques.

05. Va ser una bona estratègia inscriure-la com a dona?

La solució de ficar-la com a dona va ser una mala estratègia vist els resultats. Ells ho degueren fer amb bona intenció, ho farien amb la intenció que no fera la mili o

tasques d'hommes que eren més perilloses, o simplement els interessava una dona per poder cuidar els xiquets o els vells, les tasques pròpies d'una dona en l'època.

06. La manera de lluitar el maquis

L'estratègia de la Guardia Civil va ser boníssima perquè va aconseguir acabar amb el maquis però fent patir molt la població civil innocent, i va ser una barbàrie en el sentit que va morir molta gent innocent i va haver-hi molts danys colaterals. Pel que va als efectes que va produir va ser una bona estratègia però amb un preu grandíssim que va pagar la població civil. El cas de “La Pastora” i molts altres guerrillers es van ficar perquè sinó els *pelaven* i Florencio veu que el seu cap se'l carreguen, l'acusen d'haver col·laborat amb el maquis i clar, ell era el següent, i com ell molta gent..

07. Per què, una vegada evacuada la guerrilla, continuen ell i Francisco Irazzo?

Jo les raons no les conec però crec que ell se sentia integrat per una vegada i còmode, la gent de la ciutat sense preparació, llargues caminades les sofrien, però ell estava preparat.

08. Perquè continua sent aquest tema un tabú en la població?

Perquè la gent va patir molt, la gent amb la que tu pugues parlar o entrevistar, molts han hagut de fugir del poble, molts han tingut conseqüències laborals, socials, pel fet d'haver sigut d'una ideologia, van sofrir molt. Tu i jo ja no ho hem sofert, jo encara vaig néixer en la dictadura, però tu tot i no haver nascut en el millor sistema possible no es pot comparar, van ser 40 anys molt durs. Avui es pot dir el que vulgues, fer el que vulgues, abans fa 40 anys no es podia. Tot i això,

la força educacional, religiosa i social perdura en els nostres dies, la gent que mana, que té les regnes, és la mateixa gent i la justícia està en mans dels mateixos. Si ara estem patint conseqüències imagina't en aquell temps quan tenien el poder directe.

e) Entrevista a Juanjo Vegué

Data de l'entrevista: 19 d'octubre de 2017

Informació: Juanjo Vegué va néixer el 18 d'agost de 1995 i resideix a Santa Bàrbara. Va estudiar Història i Patrimoni a la Universitat Jaume I de Castelló. Actualment és president de l'Associació Amics de Florencio Pla Meseguer. Ofereix així una visió del personatge com a historiador però també com a president i nét de Fidel Guimerà.

01. Respecte a la Pastora, com és que se li dona tanta importància a la seua figura, ja que realment no va tindre un paper destacat en la guerrilla? Per què hi ha hagut este boom mediàtic? Quina visió tens sobre este personatge?

EEl focus se centra en la persona de Florencio Pla perquè, fonamentalment, va patir les conseqüències dels enfrontaments entre la guerrilla i les forces del franquisme (podem concloure que va estar “entre la espasa i la paret”); també, perquè un ésser humà que neix amb una malformació genital, en una societat amb manca de sanitat i educació i, per tant, és molt elevada la ignorància, va haver de sofrir molts de problemes socials, tenint en compte l'àmbit rural on s'havia criat i l'època (primer terç del segle XX). Es tracta d'un supervivent a l'horror que patia el seu entorn.

Al meu parer, el boom mediàtic ja començà amb Enrique Rubio i altres mitjans del règim franquista, que

tracten d'assassina a aquesta persona i, després, altres han seguit aquest camí, sense fer cas a la història oral ni als investigadors sobre la seva figura, titllant-la de moltes coses, sense haver-ne cap de bona; altres motius són les publicacions en llibres que s'han portat a terme, les diferents taules rodones i gent com nosaltres que hem estat dignificant la seva vida aquests últims anys.

El meu punt de vista és d'una bona persona, que mai tingué cap mala fe, que va haver d'enfrontar-se als diferents obstacles que se li posaren per davant: aquest fou l'únic atac que, segons la meua opinió, va efectuar, el de respondre a tot el que li plantejava el seu voltant amb pacifisme i ganes de viure; un home (em refereixo a home perquè sempre el nomenaré com a Florencio, perquè aquesta és la seva dignitat, la que hagués hagut de tindre sempre) molt intel·ligent i valent (se sap que va aprendre a llegir i escriure sol).

Crec que la vida li hagués anat molt millor, amb algunes dificultats dins el marc històric al qual entra, sense haver viscut la Guerra Civil i la cruenta postguerra a la qual va haver de fer front.

02. Per què sorgeix esta associació? Amb quina finalitat?

Un grup d'amics i estudiosos de la història contemporània, familiars de Florencio, entitats de Vallibona i altres curiosos vam decidir emprendre aquest camí per dignificar la seva memòria, com també la d'altres individus que patiren les mateixes circumstàncies o, fins i tot, reparar jurídica i moralment els fets que van succeir durant el primer terç i el segon del segle XX al nostre voltant, considerant que la veritat és, sempre, important saber-la, i que ens toca fer balanç de la documentació escrita que ens arribat d'aleshores, perquè

atenia a Franco i no al que podia haver passat realment; tanmateix, aquesta associació també organitza excursions amb caràcter cultural.

La finalitat més bàsica és, tal com cito en la pregunta anterior, dignificar el personatge de Florencio Pla Mesguer *La Pastora* o *Durruti* per als guerrillers, nascut com a home el 1917, enregistrat com a Teresa i mort el 2004, després d'haver-se canviat al Registre Civil el nom tal com hagués hagut de ser sempre. Abans he comentat altres objectius, com la memòria històrica d'altres víctimes dels conflictes recents de les nostres terres; fins i tot, d'altres indrets d'Espanya.

03. Quin creus que és el paper del maquis en l'actualitat?

Ara mateix és simbòlic, i ja no té res a veure amb el que fou: bàsicament perquè els conflictes polítics, en la nostra societat, se solucionen amb diàleg i pacifisme i no amb fusells i/o metralletes; considero que continua havent el fenomen "vencedors i vençuts", perquè encara queda molta feina per fer i els que van perdre la Guerra Civil Espanyola mereixen un reconeixement per defensar les llibertats democràtiques fins a últim moment; sempre tinc l'esperança que algun dia acabéssim d'arreglar tot el passat que encara queda, en molts casos i literalment, sota una cuneta.

04. Des del teu punt de vista d'expert, creus que la gent veu la guerrilla com a una cosa positiva o negativa?

Hi ha de tot i, malauradament, moltes vegades es posen les idees polítiques pel mig perquè clar, es tracta d'un tema polític, però també social perquè reflexa com actua la societat en cada moment; sense marxar de l'estatus polític d'un guerriller, cal esmentar que els

maquis tenien el seu origen en el Partit Comunista, i després es van afegir anarquistes de la CNT-FAI. Què comporta això? En alguns casos, enfrontaments; ara ja no és així, al menys el que he pogut apreciar fins ara. Crec que aquesta pugna entre ambdós grups ja està un poc consolidada, i algun dia les esquerres hauran d'encendre la pipa de la pau; els estrats més conservadors de la societat ho veuen com una cosa que s'hauria d'oblidar, però dins d'aquests també n'hi ha que busquen una solució mitjançant col·loquis culturals, com els que nosaltres proposem. Deixant la meua cosmovisió sobre el panorama polític actual, crec que falta molt camí per recórrer per consolidar la figura del guerriller en els nostres temps; jo sóc historiador, no analista polític, i he de ser purista entre la història i la realitat que m'envolta.

05. Segons el teu punt de vista quin va ser l'impacte del maquis en la població?

Negatiu, sobretot per als masovers: aquests es trobaven enmig del conflicte, perquè les forces de la Guàrdia Civil i els guerrillers s'amagaven per les serres i era allí on feien la seva vida els masos; els habitants d'aquestes edificacions rurals patiren tot tipus d'espoli i, en alguns casos, pèrdua de familiars. Un veritable horror per a aquestes famílies que no tingueren res a veure i es trobaren una guerra de *facto* en la seva vida quotidiana.

Després podem parlar d'antics càrrecs públics de la Segona República; et ficaré d'exemple el padrastrer del meu avi: antic militant de la UGT i d'Esquerra Republicana del País Valencià i 1r Tinent d'alcalde a la Vallibona republicana, abans de ser condemnat a trenta anys de presó (pena que se li commutà a vuit) va haver de patir molt de *bullying* per part dels guerrillers perquè va decidir no entrar més en l'assumpte polític, ja que

la guerra havia acabat i hi havia només un bàndol vencedor, i ell volia continuar vivint després de quedar-se vidu i haver-se tornat a casar amb la mare del meu avi, viuda també; li feren la vida impossible molestant-lo continuament, sense arribar a l'enfrontament.

06. Creus que la manera de lluitar al maquis va crear alhora nous combatents? Què opines del paper de la Guàrdia Civil?

Sí, hi havia constant ingrés al maquis, i això ho trobem en diverses investigacions com la dels historiadors Josep Sánchez Cervelló i Raül González Devís, el periodista José Calvo Segarra, etc.; he mencionat a priori el PCE i la CNT-FAI, i és que resulta que aquest últim grup polític s'integrà en la decadència de la guerrilla, coincidint amb els atacs constant de Manuel Pizarro, un dels caps de la Guàrdia Civil més ferotges i principal exterminador dels guerrillers, i és aquí on et responc la segona part de la pregunta: un cos policial duríssim; segurament que vindrien d'altres indrets del país per tal d'acabar amb el maquis. I també ho van fer passar molt malament als habitants dels masos: fixa't que crearen les guàrdies de contrapartida, on es disfressaven de maquis per poder aconseguir còmplices entre la població. Aplicaren les lleis de fuga (assassinat de persones probablement vinculades al maquis tirotejant-los a l'esquena), presó, tortures i afusellaments constants.

07. Este secretisme per part de les autoritats pel que fa per exemple alhora d'accedir als arxius a que es deu?

Es veu que no interessa massa la memòria històrica als governants, i és fonamental per conèixer que mai s'ha de repetir el que passà fa ara setanta anys. La història s'aprèn per saber com es comporten les societats i, si s'escau, fer-ne crítica: hauria de ser imprescindible

dignificar tots els morts, siguin d'on siguin. El tema dels arxius és interessant: en els públics es pot accedir amb facilitat, però molts formen part de l'Església, i aquesta va participar, d'alguna manera o altra, en els amagatalls de la repressió. Què vull dir amb "amagatalls"? Callar quan succeïen totes les catàstrofes humanes que he parlat abans. Jo respecto les idees religioses de tothom però insisteixo en la meua puresa com a cronista, com ho podria fer amb altres religions, dins les quals no entraré a parlar-ne; la gent ha de pensar lliurement i a vegades pensar sobre què ha passat per enfortir-se cara al futur.

08. Finalment, com és que 60 anys després de tot este fenomen continua essent un tema tabú en la població?

La gran majoria de la gent que va viure això ja és gran; alguns són forts i volen treure a la llum la veritat però altres continuen abstenint-se; és lògic i legítim, però estem en democràcia i algunes persones sembla que encara no ho hagin entès. Poc a poc anem plantant arbres de llibertat i enterrant mals records perquè la gent els sàpiga i mai més els torni a fer; tot està en les idees de cadascú.

f) Entrevista a Raül González

Data de l'entrevista: 27 de setembre de 2017

Informació: Raül González Devís va néixer a Castelló el 1981, és professor de Geografia i Història en un institut de Benassal. És membre del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, autor de l'obra *Tragedies Silenciades* i expert en el maquis a les comarques del nord de Castelló.

01. Des del teu punt de vista d'expert, creus que la gent veu la guerrilla com a una cosa positiva o negativa?

En general, crec que hi ha un desconeixement sobre el fenomen de la guerrilla antifranquista. Ha estat un tema tradicionalment silenciats, poc investigat i escassament divulgat. A nivell acadèmic, per diferents raons, i amb algunes excepcions, no ha sigut un objecte d'estudi de l'estament universitari. I no totes les obres que s'han publicat han estat suficientment rigoroses. A tot això hi hem d'afegir els efectes que tingué en l'imaginari col·lectiu a les zones on actuà el maquis i on s'exercí la repressió antiguerrillera. La propaganda franquista, que titllava els maquis de "bandoleros" o simples delinqüents, així com el silenci forçat provocat per la intensa repressió, que afectà tant guerrillers com masovers i població civil, la desertització política, provocada per la repressió, van fer que en aquestes contrades es perpetués una imatge negativa del maquis o guerrillers. Per tot plegat, és important fer recerca i una seriosa divulgació per desterrar mites i donar complexitat a un fenomen que ha estat massa simplificat i criminalitzat.

02. Segons el teu punt de vista quin va ser l'impacte del maquis en la població?

La presència dels guerrillers va incidir en la quotidianitat dels habitants de la zona, especialment dels masovers, ja que es buscà el seu ajut, tant per subministrament, com per refugi o informació. I molts cooperaren, especialment al principi, ja fos per vincles relacionals, de veïnatge o amistat, polítiques, per diners o, també, per temor. Els guerrillers, en alguns casos, especialment des de 1947, efectuaren també segrestos, cops econòmics i alguns ajusticiaments a persones acusades de delacions o d'estar al servei de la Guàrdia Civil.

Però el que realment afectà va ser la repressió de la Benemèrita, que es cobrà un balanç de centenars de masovers i de vilatans detinguts i morts (generalment per la Ley de Fugas). A més, també s'evacuaren masies i féu que, especialment els habitants de les masies, visquen aquests anys amb por i terror permanent.

03. Creus que la manera de lluitar al maquis va crear alhora nous combatents? Què opines del paper de la Guàrdia Civil?

Sí, la duresa i arbitrietat de la repressió, amb morts irregulars, tortures i presó, va generar que molts masovers, amb (mínim) contacte amb els guerrillers decidiren incorporar-se a la guerrilla per evitar caure en mans de la Guàrdia Civil. Per això, les operacions repressives o les detencions solien generar incorporacions, en algun moment, massives, com la dels cenetistes de la conca minera d'Utrillas.

La Guàrdia Civil va ser el cos que principalment (amb ajut esporàdic de l'exèrcit i del sometent) s'encarregà de perseguir els maquis i tot aquell susceptible de poder-los ajudar. Els seus mètodes, especialment des de l'arribada de Pizarro, foren brutals: Ley de Fugas, morts irregulars sense judici, detencions massives, tortures, evacuacions i contrapartides van omplir de terror aquests anys.

04. Este secretisme per part de les autoritats pel que fa per exemple alhora d'accedir als arxius a que es deu?

Possiblement, per absència de cultura democràtica i per la voluntat de no conèixer o silenciar un període fosc i encobrir crims, que podem catalogar-los de crims d'estat, que podrien donar lloc a demandes d'exigències de responsabilitat. Havent-hi hagut

continuitat en l'estructura política, de judicatura o militar de l'estat dictatorial, pot haver una intencionalitat d'encobrir aspectes tèrbols d'una dictadura de la que, massa responsables, polítics i militars, han estat hereus. No hem d'oblidar que els guàrdies civils que lideraren i participaren de forma destacada en els casos de repressió foren premiats, promocionats i recompensats, ocupant un lloc destacat en la història oficial del cos.

05. Respecte a la Pastora, com és que se li dona tanta importància a la seua figura, ja que realment no va tindre un paper destacat en la guerrilla? Per què ha hagut este boom mediàtic? Quina visió tens sobre este personatge?

Bàsicament, perquè va ser una figura, tenyida d'un rol d'anormalitat per la seva disfunció sexual, utilitzada pel règim per criminalitzar els guerrillers i els dissidents. A més, la seva vida de llegenda, desertant de l'Agrupació, formant una partida independent amb Francisco, estant amagat a soles, anant a Andorra, i el seu amagatall de la cova de Xert durant tant de temps, perseguit per la Guàrdia Civil, augmentà la seva aureola mítica. I la seva figura va ser usada també per publicacions sensacionalistes que, equiparant la seva "estranya" condició sexual amb la delinqüència, criminalitat i el maquis, servia també per justificar les posicions del règim i per demonitzar allò que s'apartava del que el règim considerava normal.

Personalment, crec que Florencio va ser, sobretot, un supervivent, una persona que va ser víctima, des del seu naixement, de l'Espanya més negra, però que va saber adaptar-se i resistir a condicions molt adverses. Un home criminalitzat injustament i que, pels testimonis que han deixat persones que el coneixien, era una bona persona.

06. Finalment, com és que 60 anys després de tot este fenomen continua essent un tema tabú en la població?

En les petites comunitats rurals, que són les que afectà el fenomen, no és fàcil parlar o investigar un tema que ha pogut generar controvèrsies i divisions en la comunitat. La por del període, o les tensions viscudes, han fet que molts preferisquen no parlar i viure-ho en silenci. No oblidem tampoc que, en aquestes zones, la intensa repressió produí una desertització política significativa: els pocs esquerrans que quedaren després de la Guerra, especialment sospitosos en la conjuntura del maquis, foren detinguts novament, morts i, alguns, s'exiliaren. Nogensmenys, eren considerats o tractats com empesats i patiren una certa marginació, quan no pressió. Els mètodes repressius i la temor feren que els pocs que quedaren preferiren no posar-se en política i no parlar, per no complicar-se més la vida. Tanmateix, més que impuls oficial, hi ha hagut traves institucionals, en la recerca del fenomen, o en la pròpia investigació de fosses, i en la seva divulgació. Però, tot i això, possiblement també pel temps transcorregut i l'emergència de noves obres, o tímides iniciatives polítiques (Llei de memòria democràtica a Catalunya, Llei de memòria històrica, etc...), fa que l'estudi del maquis es vaja normalitzant i que, molt poc a poc, es vaja trencant el tabú.

memorial
democràtic

Generalitat
de Catalunya